

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Зағыпаров Қабиден Фатқоллаұлы

Философиялық терминдердің сөздігі

Павлодар-2011

УДК 1 (038)
ББК 87. я 2
3-12

«Философиялық терминдердің сөздігі» басылымға
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Пікір жазғандар: Ахметова Г.Ғ. - С.Торайғыров атындағы ПМУ-дің философия және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, филос. ғ.к., доцент; Нығметжанов Қ.Ғ. - ПМПИ, филос. ғ.д.

3 – 12 Зағыпаров Қ.Ф.
Философиялық терминдердің сөздігі. - Павлодар: ПМПИ, 2011. – 138 с.

ISBN 978-601-267-152-0

Бұл сөздікте философия курсына кездесетін негізгі терминдер, категориялар, ұғымдар қарастырылған және олардың мәні, мағынасы, шығу тарихы, дамуы айтылады. Типтік бағдарламаға сәйкес жазылған.

Жоғары оқу орындары мен колледждердің студенттеріне арналған.

ББК 87. я 2

ISBN 978-601-267-152-0

© Қ.Ф. Зағыпаров, 2011
© Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, 2011

Кіріспе

Оқушы қауымның назарына ұсынылып отырған «Философиялық терминдердің сөздігі» 2008 ж. баспадан шыққан «Философия, I бөлім. Философияның тарихи типтері (сұлбалар, сызбалар және түсіндірмелер)» мен 2009 ж. жарық көрген «Философия, II бөлім. Онтология. Гносеология. Әлеуметтік философия (сұлбалар, сызбалар және түсіндірмелер)» атты оқу құралдарының табиғи жалғасы деуге болады. Олар философия курсы бойынша негізгі тарихи, теориялық, логикалық материалды қамтыған болатын. Бұл сөздік соларда, жалпы басқа оқулықтарда кездесетін басты философиялық терминдер, категориялар мен ұғымдардың мәнін, мағынасын, шығу және даму тарихын баяндайды.

Баршамызға белгілі жәйт, ғылыми-философиялық терминдерді аңғармай, түсінбей жазылған материалды терең, толық ұғынуға болмайды. Өкінішке қарай, философия бойынша мемлекеттік тілде әлі толыққанды сөздіктер жоқ. Сондықтан осы сөздік студенттер қауымына және басқа да оқырмандарға өз көмегін тигізер деп ойлаймыз.

КӨРСЕТКІШ (МАЗМҰНЫ)

А

Абсолют	13
Абстракция.....	13
Абсурд.....	13
Авеста.....	13
Агностицизм.....	14
Аджива.....	14
Академия Платондық.....	14
Акме.....	14
Акмеология.....	14
Аксиология.....	14
Ақпараттық қоғам.....	15
Альтруизм.....	15
Анализ.....	15
Аналогия.....	15
Анимизм.....	16
Аномия.....	16
Антиномия.....	17
Антисциентизм.....	17
Антропогенез.....	17
Антропология.....	18
Антропоморфизм.....	18
Антропософия.....	19
Антропосоциогенез.....	19
Антропоцентризм.....	19
Апатия.....	19
Апейрон.....	19
Апокалипсис.....	20
Апологетика.....	20
Апория.....	20
Апостериори.....	21
Априори.....	21
Аргументация.....	21
Аристократия.....	21
Артефакт.....	22
Архат.....	22
Архаизм.....	22
Архе.....	22
Археология.....	22
Архетип.....	23
Аскеттік.....	23
Ассимиляция.....	23

Ассоциация.....	24
Астика.....	24
Астрология.....	24
Атараксия.....	24
Атеизм.....	25
Атман.....	25
Атомизм.....	25
Атрибут.....	25
Аура.....	26
Ахимса.....	26
Аффект.....	27

Ә

Әдеп.....	27
Әдет.....	27
Әділдік.....	28
Әлем картинасы.....	28
Әсемдік.....	29

Б

Бақ.....	29
Бақыт.....	29
Бейболмыс.....	30
Бейнелеу.....	30
Бейсаналық.....	30
Болмыс.....	32
Брахман.....	32
Буддизм.....	33
Бұқаралық мәдениет.....	33
Бұқаралық сана.....	34

В

Вайшешика.....	35
Вакханалия.....	35
Вандализм.....	35
Варварлық.....	36
Ведалар.....	36
Веданта.....	37
Верификация.....	37
Вестернизация.....	38
Витализм.....	38
Волонтаризм.....	39

Г

Гедонизм.....	39
Герменевтика.....	41
Гилозоизм.....	41
Гипермәтін.....	42
Гипершындық.....	42
Гипотеза.....	42
Гносеология.....	43
Гомоморфизм.....	44
Гуманизм.....	44
Гуру.....	45

Д

Дао.....	45
Даосизм.....	46
Даршана.....	46
Дедукция.....	46
Деизм.....	47
Детерминизм.....	47
Диалектика.....	47
Догматизм.....	48
Дуализм.....	48
Дүниетаным.....	48
Дін.....	49

Е

Евгеника.....	50
Ересь.....	50
Ес.....	51
Еуразияшылдық.....	51
Еуроорталықтық.....	52

Ж

Жан.....	53
Жэнь.....	54
Жыраулар.....	54

З

Заң.....	55
Зороастризм.....	55

И

И.....	55
Идеализм.....	56
Идеология.....	57
Идея.....	58
Изоморфизм.....	59
Императив.....	59
Индетерминизм.....	59
Индивид.....	60
Индивидуализм.....	60
Индуизм.....	61
Индустриалдық қоғам.....	61
Интенцияшылдық.....	62
Интуитивизм.....	62
Инъ және Ян.....	62
Иррационализм.....	62
Ислам.....	63
Иудаизм.....	64

Й

Йога.....	64
-----------	----

К

Калам.....	65
Карма.....	65
Категория.....	65
Катарсис.....	66
Концепция.....	66
Конформизм.....	67
Космогония.....	67
Космология.....	67
Креационизм.....	67

Қ

Қоғам.....	67
Қоғамтану.....	68
Қоғамдық келісім.....	69
Қоғамдық қатынастар.....	69
Қоғамдық сана.....	70
Қоғамдық өмірдің негізгі сфералары.....	70
Қоғамдық – экономикалық формация.....	71
Қоршаған орта.....	72
Құдай.....	72
Құран.....	72

Л

Ламаизм.....	72
Легизм.....	73
Ли.....	73
Либида.....	73
Логика.....	73
Логос.....	74

М

Магия.....	74
Манихейшілдік.....	75
Марксизм.....	75
Материализм.....	76
Материя.....	76
Мәдениет.....	77
Метафизика.....	78
Миманса.....	78
Мифология.....	79
Модернизм.....	79
Моизм.....	80
Монадология.....	80
Монизм.....	80

Н

Натурфилософия.....	81
Неокантшылдық.....	81
Неомарксизм.....	82
Неотомизм.....	82
Нигилизм.....	83

Нирвана.....	84
Номинализм.....	84
Ноосфера.....	84
Нус.....	85
Ньяя.....	85

О

Объект.....	86
Объективизм.....	86
Объективтік рух.....	86
«Ол».....	86
Онтология.....	87
Оптимизм және пессимизм.....	87

Ө

Өмір.....	87
Өркениет.....	88

П

Пантеизм.....	88
Парадигма.....	89
Пассионарлық.....	89
Патристика.....	90
Перипатетиктер.....	90
Персонализм.....	90
Позитивизм.....	91
Политеизм.....	91
Постиндустриалдық қоғам.....	91
Постмодернизм.....	92
Постструктурализм.....	92
Постулат.....	93
Православие.....	93
Прагматизм.....	94
Провиденциализм.....	95
Прогресс және регресс.....	95
Протестантизм.....	96
Психоанализ.....	97
Пу.....	97
Пуруша.....	98

Р

Рационализм.....	98
Реализм.....	98
Релятивизм.....	99
Ренессанс.....	99
Рефлексия.....	100
Реформация.....	100

С

Сана.....	101
Санкхья.....	102
Сансара.....	103
Секуляризация.....	103
Сенсуализм.....	103
Синергетика.....	104
Скептицизм.....	104
Славянофильдік.....	105
Солипсизм.....	106
Структурализм.....	106
Субстанция.....	107
Субъект және объект.....	107
Субъективтік идеализм.....	108
Суфизм.....	108
Схоластика.....	109
Сциентизм – антисциентизм.....	110
Сыни рационализм.....	110
Сяо.....	111

Т

Табу.....	112
Таухид.....	112
Танатос (танатология).....	113
Тәңірі.....	113
Теизм.....	113
Телеология.....	114
Теология.....	114
Теория.....	114
Толеранттылық.....	115
Томизм.....	116
Тотем (тотемизм).....	116
Трансценденталийлер.....	117

Трансцендентальдық идеализм.....	117
Тілдік ойын.....	117

У

Уақыт.....	117
Универсум.....	118
Универсалийлер.....	118
Упанишадтар.....	119
Утилитаризм.....	120
Утопия.....	120

Ф

Факт.....	121
Фаллибализм.....	122
Фальсификация.....	122
Фатализм.....	122
Феноменология.....	122
Фидеизм.....	123
Философия.....	124
Фрейдизм.....	125
Фурурология.....	125

Х

Хаос.....	126
Христиандық.....	126

Ц

Цзин.....	127
Ци.....	128

Ч

Чарвака –локаята	128
Чжи.....	129

Ш

Шабда.....	129
Шаманизм.....	129
Шрути.....	129

І

Інжіл (Библія).....	130
---------------------	-----

Э

Эвдемонизм.....	130
Эволюция және революция.....	131
Эйдос.....	132
Экзистенциализм.....	132
Экзистенция	132
Эклектика.....	132
Эксперимент.....	133
Эманация.....	133
Эмпиризм.....	134
Эмпириокритицизм.....	134
Эпикуреизм.....	134
Эпистема.....	135
Эпистемология.....	136
Эристика.....	136
Эрос.....	137
Эсхатология.....	137

Я

Ян және Инь.....	137
------------------	-----

Абсолют (лат. absolutus – шексіз, шартсыз) – бүкіл бардың (барлықтың, бар болудың) бастамасын білдіретін философиялық ұғым. Бұл терминді Б. Спинозаның пантенстік (яғни Құдай мен табиғатты теңдестіріп қарастыру) тұрғыдан түсінілетін “табиғатты” білдіретін ұғым ретінде М. Мендельсон және Ф. Якоби XVIII ғ. аяғында қолданысқа енгізді.

“Абсолют” мазмұны жағынан Аристотельдің “алғашқы қозғаушы” (“перводвигатель”), Фихтенің “абсолюттік Мені”, Спенсердің “танылмайтын” (“непознаваемое”) және басқа категорияларға жақын. Гегель философиясында өзінің дамуында табиғат пен қоғам тарихының барлық кезеңдерінен өткен және өзін-өзі тануда кемеліне жеткен рух “абсолют” деп саналынады. Діндер тарихында “абсолют” деп бірде жеке Құдайды (иудаизм, христиандық, ислам), бірде кез келген болмыстың қайнар көзі ретінде түсінілетін өзіндігі жоқ мәнді (безличная сущность), бірде болмыстың әуел бастағы принципін (даосизм, буддизм) есептеген. Материалистік философияға сәйкес “абсолют” дегеніміз шексіз, жойылмайтын және әлемнің мәңгілік дамитын негізі ретіндегі материя.

Абстракция (лат. abstractio – дерексіздік, бөлініс, оқшаулық, “көңіл аудармау”) – таным процесінде бір тектес нәрселер тобына тән жалпы, мәнді қасиеттері мен белгілерін мәнсіз белгілерінен ойша бөліп алып, тұжырымдалған жалпы ұғымды және басқа ойлау формаларын білдіреді, яғни шынайылықтың (реалдылықтың) бейнесін ойша бағамдау деп айтуға болады. Абай бұл сөзді “ой суреті” деп аударған.

Абсурд (лат. absurdus – үйлесімсіз, қисынсыз) – мәнсіздік, қайшылықты ой. Айтылған белгілі бір пікірдің өзіне-өзі қайшы келіп, мәнсіздікке тап болу жағдайы. Орта ғасырларда тек логикалық категория ретінде қолданылған. Француз жазушысы, ойшылы А. Камюдың шағармашылығында философиялық мәнге ие болды (Қараңыз : А. Камю “Сизиф туралы аңыз”).

“Авеста” – ежелгі Орталық Азияда, Иранда және оған көршілес аймақтарда кең таралған зороастризмнің (б.з.д. 6ғ. әулие Зәрдештің ілімі, Еуропада Заратустра немесе Заратуштра) қасиетті жазбалар жинағы. “Авеста тілі” деп аталатын көне тілде б.з.д. 3ғ. хатқа түсірілген. Сасани әулеті заманында (3-7 ғ.ғ.) “Авеста” 21 кітаптан құралған.

“Авестаның” діни – философиялық мазмұны өзінің әсіре дуализмімен айқындалады. Ол бойынша, әлемде екі күш – жақсылық пен жамандық бір-бірімен толассыз күресте болады. Адам еркін тандау құқығына ие: ол жақсылықтың немесе зұлымдықтың жағында бола алады.

“Авеста” тек діни мінәжаттар мен уағыздардан тұрмайды, оны Шығыс мәдениетінің әмбебапты жәдігерлігі (памятник) деп қарастырған жөн, әлем мәдениетіне қосқан үлесі жоғары. Оның ішінде исламдық мәдениетке, әсіресе сопылық ағымға үлкен әсерін тигізді. Көптеген ғалымдар (В. Бартольд, А.Бернштам, Ә. Марғұлан, т.б.) Зәрдеш ілімін қалыптастыруға Орталық Азияны мекендеген сак, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының қатысқандығын атап өтеді. Зороастризм қазақтың дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуына да зор ықпалын тигізген (барлық Иран-Түркі халықтарына ортақ Наурыз мейрамы, от

және сумен тазарту, аластау дәстүрлері, қалыңдықтың отқа май құюы, т.б.). “Авестаның” сарындары мен желілері ежелгі түркі эпостарында, оның ықпалы “Оғызнамада”, “Қорқыт Ата кітабында”, Ахмет Йүгінеки, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Асанқайғы, Бұқар Жырау шағармаларында да байқалады.

Агностицизм (гр. *agnostos* – біліп болмайтын, белгісіз) – болмысты тану, дербес ақиқатқа жету мүмкін емес дейтін тұжырымға негізделген философиялық ілім. Агностицизм жалпы алғанда танымды жоққа шығармайды. Ол танымның өзі туралы емес, оның мүмкіндігін, шектеулі екендігін, нақты дүниеге қатысын анықтайтын көзқарас. Басқаша айтқанда, агностицизм тәжірибенің сыртында қалатын объектілерді танып білуге болмайды деп есептейді. Бұл терминді ағылшын жаратылыстанушысы Т. Гексли енгізген (1869 ж.).

Ертедегі грек философиясында скептицизм (Пиррон) түрінде пайда болып, агностицизм өзінің классикалық формасын Д. Юм мен И. Кант философиясында тапты. Кантта ол “өзіндік зат” (“вещь в себе”) деген тұжырымдама арқылы айтылған.

Агностицизмнің бір түріне иероглифтер теориясы жатады. Сол сияқты қазіргі заман философиясында неопозитивизм, экзистенциализм және басқа ағымдардың өкілдері де дүниені және адамды танып білуге болмайтындығын дәлелдеуге тырысады.

Аджива (*ajiva*) – үнділік жайнизм философиясында өлі субстанция (материалдық бастама), ол *дживага* (жан, тірі мақұлыққа немесе рухани бастамаға) қарама – қарсы қойылады. Адживаның 4 түрі бар: 1) акаша (кеңістік), 2) дхарма (қозғалысты мүмкін ететін), 3) адхарма (қалғанның барлығын мүмкін ететін), 4) пудгала (материя). Пудгала атомдардан тұрады, ол мәңгілік, бірақ өзгерістерге ұшырайды. Осы аталған терминдердің кейбіреулері буддизм философиясында да пайдаланылады, бірақ өзге мағынада.

Академия платондық – б.з.д. 388 ж. маңайында Платон негіздеген Ертедегі Грекиядағы философиялық мектеп. Оның аты мифологиялық батыр Академге арналған гимнасий мен бақта Платон өз шәкірттерімен сабақтар жүргізуіне байланысты қойылған. 900 жылдан аса жұмыс істеген Академия өзінің тарихында үш үлкен кезеңнен өтіп (ерте немесе бірінші – б.з.д. 388 – 270 ж.ж.; Орта немесе екінші – б.з.д. 270 – 150 ж.ж.; Жаңа немесе үшінші - б.з.д. 150 – б.д. 529 ж.ж.), 529 жылы византиялық император Юстинианның декретімен жабылды.

Акме (гр. *akme* – шың, гүлденген күш, жоғары дәреже) – адамның, қоғамның жетілген, гүлденген, көркейген күйі, кезеңі, өзінің дамуында ең биік деңгейге, дәрежеге жетуі.

Акмеология (гр. *akme* – шың және *logos* – ілім) – адамның, қоғамның гүлдену, көркею, ең биік деңгейге (акмеге) жету заңдылықтары мен механизмін зерттейтін ғылым.

Аксиология (гр. *axios* – құндылық, құн және *logos* – ілім) – адамдардың қажеттіліктерін, мүдделерін және тілектерін орындауға қабілетті нәрселердің, құбылыстардың, үдерістердің (процестердің) сапалары мен қасиеттерін анықтайтын және зерттейтін құндылықтар теориясы. Аксиология адам

болмысында құндылықтардың мәні мен маңызын, тұлғаның іс-әрекетінің бағытталғандығы мен мотивтерін анықтайды.

Аксиологиялық мотивтер барлық философиялық ілімдерге тән. Бірақ дербес философиялық зерттеулер ретінде аксиология тек XIX – XX ғ.ғ. қалыптасты. Оның дамуына И. Кант, Р. Г. Лотце, В. Виндельбандт, Г. Риккерт, Н. Гартман, М. Шелер, М. Вебер және т.б. өз үлестерін қосты. Философиялық әдебиетте әр түрлі критерийлер бойынша құндылықтар бірнеше түрлерге, жіктерге бөлінеді.

Ақпараттық қоғам (лат. informatio – түсіндіру, хабарлау) – 1945 ж. жапон ғалымы Е. Масуда енгізген термин. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі дамыған елдердегі капитализмнің бұрынғы индустриалдық капитализмнен бөлек екендігі айқындала түсті. 1960-1970 ж.ж. Батыс ғалымдары (Д. Белл, Р. Арон, З. Бжезинский, О. Тоффлер, Рим клубы өкілдері, т.б.) принципті жаңа қоғам қалыптастыру туралы ілімдерін көпшілікке ұсынады. Оны әр түрлі атаулармен атады: супериндустриялық өркениет, постиндустриалдық қоғам, технотронды, телекоммуникациялық, ақпараттық қоғам.

1990 ж. шыққан Д. Нэбит пен П. Эбурдемнің “Мегатенденциялар. 2000ж.” еңбегінде жаңадан қалыптасып келе жатқан өркениеттің төмендегідей басым бағыттары аталып өтті : 1) жаңа жоғары технологиялар; 2) социализмнің кейбір элементтерін еркін нарықтық қатынастармен үйлестіру; 3) әмбебапты өмір салты және мәдени ұлтшылдық; 4) жеке және мемлекеттік дәулеттіліктің ұштасуы; 5) өнер мен көркем мәдениеттің өркендеуі; 6) діни жаңғыру; 7) тұлға марапаты.

Альтруизм (фр. altruisme, лат. alter – басқа) – басқаның мүдделері үшін өзімшілдікті тежеп, оған жанқиярлықпен қызмет етуге дайындықты білдіретін ізгілік принцип, басқаларға риясыз, пайда іздемей (тілемей) шын, таза көңілмен көмектесу, қол ұшын беру, жақсылық жасау. Ғылыми қолданысқа альтруизмді эгоизмге (өзімшілдікке, өзімдік “Мен”-ге) қарсы ұғым ретінде француз философы О. Конт енгізген: ол “басқалар үшін өмір сүр” деген принципті тұжырымдады, ұсынды.

Альтруизмнің адамгершілік алтын ережесі “өзіңе не тілесен, басқаға да соны тіле!” Альтруизмнің таза көрінісіне аналық махаббат жатады . Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде альтруизм кісілік қасиеттермен, басқаға деген жылы көңіл – күймен, сұхбатшылдықпен, т.б. анықталады. Шынайы альтруизм - өмір ләззаттарынан бас тарту да, аскетшілдік пен тақуашылдық та емес. Қазіргі әлемдік мәдениеттегі бейбітшілдік, келісімдік, күш көрсетпеу, әмбебаптылық пен жалпы ғаламдық (жаһандық) басымдықтар (приоритеттер) идеялары альтруизмнің жаңа қырларын айқындайды.

Анализ (гр. analysis – жіктеу, талдау, бөлшектеу) – нәрселер мен құбылыстардың ішкі байланыстары мен қатынастарын ашу үшін зерттеу объектісін оның мәнді және мәнсіз қасиеттеріне, белгілеріне ойша жіктеу әдісі. Анализ өзіне қарама – қарсы ойлау әдісі синтезбен бірлікте қолданылады.

Аналогия (гр. сәйкестік, ұқсастық) – кейбір белгілері бойынша объектілердің ұқсастығы. Екі немесе бірнеше нәрселердің қайсы бір белгілері

мен қасиеттерінің ұқсастығының негізінде ойқорытынды (умозаключение) жасайтын ойлау формасы.

Әлбетте ғылыми емес (ненаучная или нестрогая аналогия – қарапайым аналогия) және ғылыми (научная или строгая – байсалды) аналогия деп айырады. Ғылыми емес аналогия қисынды мән (здравый смысл) көмегімен негізделеді, ал ғылыми – теория көмегімен. Ғылыми аналогия бойынша, негізінде модельдендіру әдісі қолданылады. Аналогияның негізгі функциялары-эвристикалық (яғни ғылыми гипотезалардың, болжамдардың қайнар көздерінің бірі ретінде), түсіндіру, дәлелдеу.

Анимизм (лат. anima, animus – жан, рух) – жандар мен рухтарға сену, сол сияқты заттық дүние құбылыстарының *жандылығын* білдіретін термин. Осы мағынада оны алғаш рет ағылшын этнографы және мәдени антропологи Э.Б.Тайлор (1832-1917) алғашқы қауым дәуірінде пайда болған наным-сенімдерді суреттеу үшін қолданған және анимизм кез келген діннің негізінде жатыр деп есептеген.

Тайлордың теориясы бойынша мұндай наным – сенімнің (анимизмнің) пайда болуының негізгі екі себебі бар. Біріншіден, бұған ежелгі адамның түс көру, әртүрлі елестеулер, сырқаттану, өлім, галлюцинацияларға байланысты толғаулары нәтижесінде адам денесінде болатын және ауық-ауық оны тастап кететін жан туралы түсінік (ұғым) пайда болып, ол жанның дене өлсе де өлмейтіндігі, басқа жаңа денелерге ауысатындығы, о дүние туралы және с.с. ой-пікірлердің ықпалы тиді. Екіншіден, ежелгі адам объективтік дүниенің барлық құбылыстары мен нәрселерін өзіне ұқсас ретінде қарап, оларға да тілектер, ерік, сезімдер, ойлар және т.с. тән, сипат деп есептеді. Осыған байланысты басында **политеизм**, кейін *монотеизмге* ауысқан **полидемонизм** – яғни табиғаттың дүлей күштерінің, өсімдіктердің, жануарлардың, қайтыс болған ата-бабаларының жеке рухтарына сену.

Басқа халықтардың дүниетанымы мен сенім – нанымдарындай анимизм қазақтың дәстүрлі рухани мәдениетінде терең ұялаған. Мыс., Ш. Уәлиханов қазақы түсінікте жанның үш түрі бар дейді: ет жан, шыбын жан, рухи жан. Анимизмнің көрінісіне қазақы дүниетанымдағы “киелі”, “қасиетті” жер бедерлері мен атаулары жатады (киелі таулар, құтты өзендер мен көлдер, ағаш – бұталар т.б.). Табиғи құбылыстар да қасиетті мағынаға ие болады, олардың рухы мен иесі бар делінеді.

Аномия (фр. anomie – заң, ұйымдасудың жоқтығы) – қоғамның құндылықтар жүйесіндегі түбегейлі дағдарыстарды білдіретін ұғым. Аномия әсіресе өтпелі қоғамдарда жиі кездеседі. Бұрынғы әдетке айналған бағдарлар жаңа талаптарға сәйкес құндылықтармен жылдам ауыстырыла берілмейді. Мұндай қайшылықтар тұлғалар санасында ауытқушылық туғызуы мүмкін.

Аномия өзінің төмендегідей белгілерімен анықталады: 1) қалыптасқан құндылықтардың мәнін жоғалтуы салдарынан болатын ретсіздік, нормативтік – баптық вакуум; 2) әлеуметтік үйлесімдіктің жоғалуы, қоғамдағы құндылықтардың жиынтық бейнесіне айналған жеке тұлғалар беделінің жоғалуы; 3) адамдардың жоғары мұраттардан, өмірлік құштарлықтарынан айырылуы; 4) мінез-құлықтағы тұрақсыздық, өзін өзі өлтірудің көбеюі, т.б.

“Аномия” терминін ғылыми айналысқа енгізген француз ғалымы Э. Дюркгейм “Еңбектің қоғамдық бөлінуі” деген кітабында аномия еңбек бөлінісінің бұрмалануы нәтижесінде пайда болады деп тұжырымдайды және оның себебін мамандандыру кезіндегі адамдар арасындағы ынтымақтастық пен үйлесімдіктің жоғалуынан көреді. “Өзін өзі өлтіру” деген еңбегінде Дюркгейм эгоистік, альтруистік және аномиялық суицидтердің түрлерін атап өтеді: шектелмеген тілектер орындалмаған жағдайда адамдарда шешімі жоқ тұйық дағдарыстар пайда болады.

Аномия ұғымын қазіргі әлеуметтануда әрі қарай американдық ғалым Р. Мертон дамытты. Ол аномия мәселесін ауытқушылық әрекетпен байланысты қарастырады. Мұндай әрекет тұлғалық мақсаттарға заңды құралдармен (жолдармен) жете алмайтын жағдайларда қалыптасады.

Антиномия (гр. *antinomia* = *anti* – қарсы, *nomos* – заң; заңның өзіне - өзі қайшы болуы, противоречие закона самому себе) – ойдың бір және сол нәрсе туралы бір – біріне қайшы келетін, бірақ қисындық жолмен дәлелдеуге болатын пікірлердің қосылуы, қабыстырылуы. Әуел баста бұл термин жеке юридикалық заңның ішкі қайшылығын білдірген.

Антиномия идеясы Гераклит, Платон ілімдерінде пайдаланылды, кеңірек Зенонның апорияларында қолданылды. Философиялық ұғым ретінде ол Канттың “Таза ақылға сын” еңбегінде қарастырылды. И. Кант антиномиялардың 4 түрін көрсетті.

Канттың концепциясы едәуір өзгертілген түрде Гегельдің диалектикалық логикасының негізіне жатты. Гегель антиномиялардан танымның диалектикалық сипатының көрінісін көрді. Антиномия проблемасы XX ғ. философиясының ізденістерінде, әсіресе ғылым әдіснамасында (методология) өзінің маңызын жойған жоқ.

Антисциентизм (гр. *anti* – қарсы, лат. *scientia* – ғылым) – адам мен қоғам өмірінде ғылым және техниканың маңызын, рөлін төмендететін немесе жоққа шығаратын философиялық және мәдениеттанушылық ойдағы бағыт. Оның негізінде табиғат пен рух туралы ғылымдарды абсолюттік бөлу, ажырату жатыр.

Антисциентизм қоғамдық прогресс идеясынан түңілу, гуманистік құндылықтардың дағдарысымен байланысты және ғылымның этикалық проблемаларды шешу мүмкіншіліктерінің шектеулігіне назар аударады. Сонымен бірге ол адамның және оның іс - әрекеттерінің рационалды (ұтымды) табиғаты туралы идеяның өзін сынауға бағытталған және экологиялық қозғалыс пен табиғатқа, қоршаған дүниені дәстүрлі, техногендік емес амалмен игеру идеологиясына оралумен тығыз байланысты.

Антропогенез (гр. *antropos* – адам және *genos* – шығу, туу) – адамның шығуы туралы ілім. Антропогенез туралы ғылыми негізделген ілімді Ч. Дарвин жасады, Т. Гексли оны анықтай түсті, ал Ф. Энгельс түпкілікті түрде жана тұрғыдан қарастырды. Дарвин мен Гекслидің даусыз еңбегі – олар палеонтология, салыстырмалы анатомия және эмбриологияның жетістіктеріне сүйеніп, адам мен жануардың генетикалық туыстығын, адам мен жоғары маймылдардың ортақ ертедегі арғы атадан шыққанын бір арнаға әкелді.

Ф. Энгельс адамның шығуының қоғамдық – еңбектік теориясын жасады : “адамды адам еткен еңбек”. Еңбектің арқасында адамның өзі ғана емес, оның санасы, тілі, адами ұжымдылық қана емес, сол сияқты мәдениет нәрселерінің сан алуалығы пайда болды (қараңыз : Ф. Энгельс “Маймылдың адамға айналу үрдісіндегі еңбектің рөлі”).

Антропология (гр. antropos – адам және logos – ілім) – кең мағынада адамның шығуы мен дамуы туралы, оның табиғаты мен мәні туралы ілім. Ол негізінен әлеуметтік, медициналық, мәдени, теологиялық т.б. және философиялық антропология болып жіктеледі. Қазіргі антропологияның негізгі тараулары: адам морфологиясы; антропогенез туралы ілім; нәсілтану (расоведение). Антропологияның тамырлары тереңде жатыр, бірақ адам туралы, нәсілдердің шығуы мен дамуы туралы ерекше, дербес ғылым ретінде ХІХ ғ. қалыптасты.

Философиялық антропология – бұл адамның табиғи және жасанды (мәдени) ортада тіршілік етуінің іргелі (фундаменталды) проблемаларын зерттейтін ғылыми таным сферасы. Батысеуропалық философиялық ойдың бағыты ретінде ол ХХ ғ. 20 – жылдарында М. Шелер мен Х. Плеснердің жұмыстарының арқасында қалыптасты.

Философиялық антропологияның басы И. Канттың философиясында, оның “адам дегеніміз не?” сұрағынан бастау алды деуге болады. Философиялық антропология проблематикасы “өмір философиясы” (В. Дильтей), феноменология (Э. Гуссерль), прагматизм (А. Гелен), “мәдениеттану” (Е. Ротхаккер) және т.б. философиялық мектептерде қарастырылады.

Антропоморфизм (гр. antropos – адам, morphe – форма, пішін) – табиғат құбылыстарына, жануарларға да адамдық қасиеттер тән деп және Құдайды да адам бейнесінде түсінетін ілім. Адамзаттық, халықтық дүниетанымдағы жаратылыс иелерін (Құдайды, періштелерді, мал-жан иелерін), табиғаттағы нәрселерді (ғарыштық, географиялық объектілерді, т.б.) адамға ұқсату құбылысы, сол сияқты өнердегі көркемдік әдіс. Антропоморфизм ежелгі дүниетаным мен ілкі санадан бастау алатын құбылысқа жатады. Ол байырғы мифологиялық және діни аңыздардан айқын байқалады.

Қазақ дүниетанымында да антропоморфизм кеңінен таралған. Адам кейпіндегі киік, жын, пері, дию, жезтырнақ, албасты, т.б. ұғымдар осының айғағы. Көшпелі қауым өздеріне бағыт – бағдар сілтеуші жұлдыздар (Темірқазық, Жетіқарақшы, Ақбозат пен Көкбозат, т.б.), төрт түліктің иелері мен киелері (Қамбар ата, Шопан ата, Зеңгі баба, Ойсылқара) туралы түрлі аңыз - әңгімелер шығарған.

Антропоморфизм белгілері тілдік метафоралар мен көркем бейнелер арқылы да сақталған : жарық дүние, мүлгіген табиғат, қатаң қыс, қу түлкі, т.б. Поэзияда антропоморфтандырылған бейнелер басты көркемдік құралдардың біріне айналды. Антропоморфизмді тек архаикалық (ескі, көне) сананың қалдығы деп қарастыруға болмайды. Ол бүгінгі ғылым мен техниканың озық салаларында да жиі көрініс табады (ойлайтын машина, есептеу техникасы, ақылды робот, т.б.).

Антропософия (гр. *antropos* – адам және *sophia* – даналық) – адам рухының асқан сезімдік (сезімнен тыс) әлемге өте алатынын мойындайтын мистикалық ілім, теософияның бір түрі. Оның негізін қалаушы австриялық философ Р. Штейнер болып саналады. Енбектері “Құпия ғылым” (“Тайная наука”, 1910), “Антропософия тезистері” (1925). Антропософияның мақсаты – әлемнің рухани негізімен бірігу сезімін тудыру, сөйтіп адамда оның жасырын рухани күштерін ояту. Ол үшін арнайы жаттығулар жүйесін қолдану керек (медитация, инспирация). Антропософия бойынша адамда “рухани пайымдау” (“духовное созерцание”) қабілетін тәрбиелеу қажет, соның арқасында алдырмайтындық және алыстылық (неприступное и далекое) сезім органдары жанасқанда қабылданатын нәрселер сияқты тікелей жақын болар еді.

Антропосоциогенез (гр. *antropos* – адам, лат. *socialis* – қоғамдық, гр. *genos* – шығу, туу) – адамның пайда болуы мен эволюциясын, *Homo sapiens* түр ретінде қалыптасуын және қоғамның шығуын білдіретін термин. Оның проблематикасы табиғи – жаратылыс және социогуманитарлық ғылымдарға жатады.

Антропоцентризм (гр. *antropos* – адам, лат. *centrum* – түйін, орталық) – адам бүкіл әлемнің орталығы және бүкіл дүниенің құрылысының түпкі мақсаты деген көзқарас. Осы дүниетанымдық принцип ежелгі Грекия философы Пратогордың “Адам – барлық заттардың өлшемі ...” деген тезисінен бастау алады деуге болады. Қайта Өрлеу, Жаңа заман мен Ағартушылық философиясында ол тұтас концепцияға жетті, өмірлік өлшем мен гуманизмнің маңызды шартына айналды. Жаңа заманда адам еріктері мен мінез – құлықтары туралы концепция қалыптасты, оның қағидалары нарыққа, демократияға, азаттық қоғамға бет бұрған әлеуметтік мәдениетті басшылыққа алды. Антропоцентризмнің кейбір элементтері экзистенциализм, персонализм, философиялық антропология және т.б. философиялық ағымдарға тән. Түптеп келгенде антропоцентризмді қазіргі заман философиясының гуманистік сипатының тиянағы (негізі) және кепілі деп санауға болады.

Апатия (гр. *apatheia* – сезімсіздік, қызықпаушылық, ынтықсыз – бесстрастие) – парықсыз, талғаусыз жағдай (жай), мүддесіз болу, немқұрайды қарау. Ертедегі Грекияда киниктер мен стоиктер философиясында қуанышқа да, сол сияқты бақытсыздыққа да бірдей тыныш қарайтын, мұқтаждықтар мен қорқыныштарға селқостық көрсететін, көңіл бөлмейтін дананың (мудрец) өнегелі жетілген жағдайын (жайын) білдіретін термин. Римдік философ Сенека бұл грек сөзін “кез келген қайғы – қасіретке, азапқа алдырмайтын жан” деп аударғанды дұрыс санаған.

Апейрон (гр. *apeiron* – шексіз, бітпейтін) – Анаксимандр философиясында бастама, “барлық бардың басы мен негізі”, уақыт пен кеңістікте басы жоқ шексіз алғашқы материя. Апейрон сапасыз, бірақ барлық сапалы анықталған денелердің негізі болады; мәңгі қозғалыста болады; “қартаюды білмейді”, “мәңгілік және жойылмайды”, өзіне өзі жеткілікті. Қозғалыста болып, апейрон қарама – қарсылықтарды бөледі – ылғал мен құрғақ, суық пен жылы. Осы қасиеттердің комбинациясы жер, су, ауа және отты жасайды.

Апокалипсис (гр. apokalypsis – ақиқатты ашып айтып беру; мағынасы : Құдай шындығын және оның ерігін табиғаттан тыс тәсілдермен адамға жеткізу) – 1) христиандық ілімде (философияда) ашу, ашып айту және әулиелік, көрегендік; 2) “Жаңа өсиеттің” (“Новый завет”) – Інжілдің (Библияның) бір кітабы, онда ақырзаман туралы, Айса пайғамбар мен “күпірлер” арасындағы күрес, о дүниеде болатын сот, қиямет – қайым хақында пайғамбарлық уағыздары айтылады. Бұл қасиетті жазбалардың авторы Иоанн Богослов деп саналады. Көне грек тілінде жазылған Апокалипсиске Бабыл, Мысыр, Парсы аңыздары да енген. Ондағы оқиғалар әр елдің өнерлі шеберлерін, әсіресе суретшілері мен ақындарын қызықтырып, Шығыста да, Еуропа да көптеген көркем туындыларға арқау болған.

Апологетика (гр. apologetikos - қорғаушы, қорғаймын) – 1) христиандық дүниетанымның (философияның) негіздерін пұтқа табынушы зайырлы билеушілер мен ғалымдардың сындарлы орынсыз шабуылдарынан қорғаған II ғ. ертехристиандық авторлардың еңбектерінің жинақталған аты. Мұнда Иисус Христостың діни ілімінің моральдік принциптерінің, ол ілімнің мемлекеттік дін рөліндегі артықшылықтары негізделеді.

2) Рационалдық аргументация (ұтымды, ақылды дәлелдеме) арқылы христиандық шариғатты қорғаумен айналысатын теологияның (діни оқудың) базалық, негізгі саласы (православиіде “негізгі дін ілімі”, католицизмде “фундаменталды (іргелі) теология”). Бұған діннің догматтар, Құдай болмысын дәлелдеу жүйесін баяндау, қорғалынатын конфессияның (діннің) басқалармен саяыстырғанда артықшылықтарын негіздеу, христиандыққа бағытталған қарсылықтарды сынау енеді.

Қазіргі сөз қолданыста “апологетика” термині жиі ауыспалы мағынада қолданылады (орынсыз, ретсіз қолдау), соны мысқылдау, сынға алу. Мыс.: капитализм апологеттері (капитализмді жақтаушылар).

Апория (гр. aporia – қиыншылық, амалсыз жағдай) – ертедегі грек философиясында қиын шешілетін проблеманы білдіретін түсінік, ұғым. Апория нәрсенің өзінде немесе ол туралы түсінікте қайшылық болғандықтан туындайды.

Апориялар деп Элейден (қала) шыққан Зенонның пікірлерін айту қабылданған (ол өзі бұл терминді қолданбаған). Оған қозғалыс, көптік, кеңістік және уақыт түсініктеріндегі қайшылықтарды ашатын 45 апориялар телінеді (приписывается), бізге 9-ы жеткен. Олардың ішінде әйгілілері “Дихотомия”, “Садақ” (“Жебе”), “Ахилл және тасбақа” және т.б. қозғалыстың мүмкін еместігін дәлелдеуге тырысады.

“Апория” термині Платон және Аристотель еңбектерінде философиялық мағына алады. “Бірінші ұстаз” (Ар-ль) бұл терминге “қарама-қарсы қорытындылардың теңдігі” (“равенство противоположных заключений”) деген анықтама берген. Канттың антиномиялары осы апорияларға жақын, ұқсас.

Зенонның апориялары антикалық диалектика мен еуропалық ғылымды дамытуда мыңызды роль атқарды, әсіресе логика мен математикада үздіксіздік пен үзілістік, бірлік пен көптің, актуалды және потенциалды шексіздік проблемаларын талқылауға импульс берді.

Апостериори (лат. a posteriori – из последующего – кейінгіден) – білімнің тәжірибеден алынатынын білдіретін термин, яғни тәжірибе алда жүреді, бұрын тұрады (априориге қарама – қарсы ұғым). Сондықтан мұндай білімді тәжірибеден кейінгі білім деп те атайды, басқаша айтқанда тәжірибенің нәтижесінде алынды дегенді меңзейді, білдіреді. Күнделікті өмірде бұл термин ауыспалы мағынада да қолданылады : онда тәжірибе бойынша білу, растау т.б. сияқты болып айтылады.

Априори (лат. a priori - әуелден, бастан) – таным теориясында білім апостериориден өзгеше, тәжірибеге дейін және одан тәуелсіз алынатын, әуел бастан санаға тән дегенді білдіретін термин. Басқаша айтқанда адам білімі тәжірибеден тәуелсіз, одан бұрын пайда болады деген агностикалық – идеалистік түсінікті білдіреді. Бұл математикадағы аксиомаға жақын.

Априори проблемасына философия ертеден назар аударған. Платон өзінің еске түсіру теориясында адам бұрыннан есте барды “қайталайды” деген. Августин Құдай санасында әуелден бәрі бар, соны адамдарға жеткізеді, сөйтіп адамзаттың интеллектуалды жетілуіне мүмкіндік туғызады. Рене Декарт априорлық білімнің элементтері әрбір индивидтің санасында дүниеге келген кезінен бастап бар, яғни олар туа біткендер деп есептеді.

Кант философиясына априори мен апостериорлықты қарама – қарсы қою тән. Ол сезімдік қабылдаулармен (яғни тәжірибемен) алынған білімді анық емес деп, оған пайымдаудың априорлық формаларын қарсы қойды.

Күнделікті өмірде “априори” термині ауыспалы түрде де қолданылады : оның мағынасы ертерек, алдын – ала растау, жоққа шығару, келісу т.б. сияқты дегенді білдіреді.

Аргументация (лат. argumentatio – аргументтер келтіру, яғни дәлелдер келтіру) – қайсы бір жайды (положение) толық немесе жарым – жартылай негіздеу. Мысалы, белгілі бір пікірді, пікірлер жүйесін, тұжырымдаманы және т.с.

Аргументацияның құрылымы *тезистен* және *аргументтерден* тұрады. Тезис деп қабылдауға ұсынылған пікірді (яғни нені негіздеу керек) айтады. Ал тезисті негіздеуге айтылған ой желістерін, дәлелдерін аргументтер дейді.

Аристократия (гр. aristokratia: aristos – жақсы, kratos – билік) – құлдық және феодалдық қоғамдағы ең дәрежелі сословие (жік, топ) немесе ең жоғарғы рулық ақсүйектер, сол сияқты елде барлық билік аристократияға жататын мемлекеттік басқару формасы (түрі). Қазіргі кезеңде – билеуші таптар мен мүлік өкілдерінің, сол сияқты қоғамдық рухани элитасының жинақталған аты.

Аристократия қоғамдық – саяси феномен ретінде алғашқы терең негіздеуді Аристотель еңбектерінде алды. Ол оны мемлекеттік құрылымның үш “*дұрыс*” формаларының бірі деп қарастырды (монархиямен қатар) және онда билеушілер өзінің іс-әректтерінде жалпы қоғамдық мүдделерді қорғайды деп есептеді. Сонымен қатар аристократия билеушілер алдымен немесе бір тұлғаның (тирания), немесе аздың (олигархия), немесе көпшіліктің (демократия) мүдделерін басшылыққа алатын мемлекеттік құрылымның “*дұрыс емес*” формаларына қарсы тұрады. Сөйтіп, Аристотель бойынша,

аристократия – бұл қоғамның ақсүйектер тобынан шыққан алдымен жалпы игілікке қамқорлық жасайтын аз адамдардың билігі.

Аристотель концепциясы өзгерілген түрде өзінің маңызын классикалық консерватизмде сақтады және бүгінгі неоконсерватизмде сақтайды. Аристократия түсінігі қазіргі заманның саяси элиталарына байланысты теріс, жағымсыз ұғымда қолданылады.

Артефакт (лат. artefactus-жасанды істелген) табиғилықтан тыс, қолдан жасалған нәрсе, мәдениеттің жемісі.Arteфакт ретінде тек денелік белгілері емес, сонымен бірге таңбалық, рәміздік мазмұны бар кез-келген жасанды нәрсе қарастырылана алады. Мәдени артефактыларға мыналарды жатқызуға болады: адамдар жасаған заттар мен нәрселер, техника және еңбек құралдары, киім-кешек пен тұрмыстық жабдықтар, тұрғын үй, жол т.б.Arteфакт ретінде сол сияқты қоғамның рухани өмірінің кез-келген құбылысын (ғылыми теория немесе наным-сенім, өнер және фольклор туындысы, моральдық қағидалар, т.б.) алуға болады.

Arteфакттарының пайда болуын және олардың негізіндегі адамдық мақсаттар мен мүдделерді талдау арқылы заттық бомыстың символикасын айқындауға болады.Arteфактылар әлемі – таңбалар әлемі және оларды адамдық әрекет контекстінде ғана түсінуге болады.Функционалдық мазмұны ескірген құндылықтар тек “музейлік” мағынаға ие болады. Қазіргі мәдениеттерде артефакт мәдениеттердің динамикасын (дамуын, өзгеруін) зерттеуде бастапқы алғышарт ретінде қабылданады.

Архат – көне үнді философиясында “жауды жеңуші” дегенді білдіреді. Архат деп нирванаға (“жоғалу”, “сөну”, яғни бұл дүниенің проблемаларынан босану, сананы тазарту) жету, сананың тыныш ағымын бұзатын құштарлық-құмарлық сезімдерін жеңген адамды айтады.

Архаизм - (гр. archaios – ескі, көне, ежелгі) – 1) қолданыстан шыққан ескі сөз немесе сөз айналымы; 2) ескінің қалдығы.

Архе (гр. arche – бастау, бастама, принцип, лат. principium) – құбылыстар кезегіндегі (в чреде явлений) бастама, алғашқы принцип, өзгермейтіндік және мәңгілік. Ертедегі философтар әлемнің архесі деп, алғашқы элементтері деп су (Фалес), ауа (Анаксимен), от (Гераклит), сан (Пифагор), апейрон (Анаксимандр) т.с.с. есептеген.

Археология (білімнің) – француз философы, мәдениет тарихшысы, структурализм өкілі М.Фуко мәдениетті зерттеу үшін ұсынған ерекше пән. Ол XIX-XX ғ.ғ. мәдениетті зерттеу аппаратын сынға алды. Соған байланысты “пікір, пікір айту” (“высказывание”) және “дискурс” деген негізгі ұғымдарды енгізді. (Қараңыз: М.Фуко “Сөздер мен заттар: гуманитарлық ғылымдар археологиясы” (1966), “Білім археологиясы” (1969) т.б.).

Фуко бойынша, “пікірдің” архитектуроникасына, яғни оның құрылысына ену керек. “Пікірді” қалыптастырудың негізгі принципі “сөздер” мен “заттардың” ара қатынасы (үш кезең бөлінеді). Ал дискурс (лат. discursus – сөз, баяндау, әңгімелесу, сөйлесу) – бұл индивидуалдық, жеке пікірлер жүйесі (“тік формация” - “вертикальная формация”), яғни сөйлесу арқылы берілетін ойдың әлеуметтік астарына талдау беретін ұғым-термин.

Архетип (гр. arche – бастау, typos – бейне, образ) - алғашқы бейне, идея, бейненің түпнұсқасы, атасы (прообраз). “Архетип” ұғымы Платон философиясында (ақылмен ғана қабылданатын нәрсе), Августин ілімінде кездеседі, бірақ ол швейцарлық философ, мәдениеттанушы, психолог және психиатр К.Г.Юнгтың “аналитикалық психологиясында” жетекші орын алады, басқаша айтқанда осы терминді ғылымға ол кең енгізді деп айтуға болады. Оның пікірінше, архетиптер – бұл “ұжымдық бейсаналық” жеке тәжірибенің негізінде қалыптасатын емес, мұралықпен берілетін (наследуемое) индивидтердің рухани өмірінің жалпыадамзаттық негізі ретінде қарастырылады. Архетиптер – бейсаналық жеке психикалық белсенділіктің, адам ойлауы мен іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын әмбебап үлгілері, мәдени тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын құрастырады. Олар өздерін интуиция, түс көру, мифтерде, жемісті фантазияда (қиялда), елестерде, шығармашылық жасампаздықта, діни рәміздерде т.б. көрсетеді.

К.Юнг жасаған архетиптер концепциясы қазіргі мәдениеттану, мәдениет философиясына айтарлықтай ықпал етеді, әрбір халық өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде архетиптеріне жиі оралады. Мыс. Қазақстанда соңғы жылдары мәдениет пен өнердің әр саласындағы “ұлттық негіздерін жаңғырту” идеясы осымен тұстас, оған “мәдени мұра” бағдарламасы дәлел.

Аскеттік, аскетизм (гр. asketes-жаттығу, басқарыламын)- моральдік, діни, әлеуметтік мұраттарға (идеалдарға) жету үшін саналы түрде табиғи қызықтардан, өмір игіліктері мен ләззаттықтан бас тартып, өткінші дүние құндылықтарын тәркі ету. Аскеттік (аскетизм) "тағы" табиғаттың жағдайлары адамнан күшті болған ертедегі қоғамда да бар болды: адамдар денесі өте төзімді, өздері қолайсыздықтарды жеңе алулары керек болды. Ондай қасиеттерді тәрбиелеуге арналған әртүрлі ритуалдар мен діни жоралар пайдаланылды.

Өркениеттің дамуына байланысты аскетизм басқа мәнге, мағынаға ие болды. Ол туралы арнайы философиялық және діни ілімдер пайда бола бастады. Көптеген діни (буддизм, индуизм, иудаизм, христиан, ислам) және философиялық (пифагоршылар, стоиктер, киниктер, неоплатоншылар) жүйелердің жалпы принципіне айналды.

Үстем таптардың шектен асқан тұтынушылығына қарсылық (протест) ретінде шаруалар мен пролетарлық қозғалыстардың идеологтары аскеттікті уағыздады. Оның (аскеттіктің) элементтері қажеттіліктерді қажет минимумға жеткізу керек деп уағыздайтын теңдестіру коммунизмінің теорияларында бар. Құлықтылық, дүниетанымдық принцип ретінде аскетизм гедонизм мен эпикуреизмге қарсы тұрады.

Ассимиляция - (лат. assimilatio-сіңісу, ұқсасу, теңдесу) - үлкен этникалық ортада саны кем және саяси мәдениеті мен әлеуметтік жағдайы төмен халықтың өзінің ұлттық болмысынан айырылып, басым халық арасында сіңіп кетуі құбылысы. Философия этностардың, халықтардың, мәдениеттердің, жергілікті (локальды) социумдардың (қауымдастықтардың) ассимиляциясын зерттейді, талдайды.

Ассимиляцияның негізгі тетіктеріне (себептеріне) жаугершілік, этносаралық неке, ұлттық салт-дәстүрлерді орындамау, діни ажыратушылық (яғни діннен қол үзу немесе безу), ана тілін ұмыту, мәдени элитаның доминантты (үстем етуші) топқа қосылуы т.б. жатады. Ассимиляцияның нәтижесінде жаңа пассионарлық сана қалыптасады.

Ассимиляция табиғи (ерікті) және күштеу жолдарымен жүреді. Нақты саяси-әлеуметтік жағдайларда өтуіне байланысты ассимиляция мынадай формаларда, сипаттарда болады: 1) *прогрессивті* (мысалы, тайпалардың табиғи-тарихи, заңдылықты халыққа бірігуі); 2) *регрессивті* (мысалы, халықтарды жаулап алу, мәдениеттерді күйрету); 3) *жарым-жартылай* (частичная) (бір-бірінің негізгі мәдени басымдылықтарын сақтап және өзара қабылдау жағдайында этностарды біріктіру); 4) *толық* (белгілі бір халықты жоғарырақ дамыған социумға қосу, жоғарырақ дамыған және өміршеңді мәдениетте төмен дамыған мәдениеттің жойылып кетуі).

Ассоциация - (лат. associatio-қосу, қосылу)-1) қоғамдық бірлестік (одақ); 2) шаруашылық, ғылыми, мәдени, саяси немесе басқа мақсатқа жету үшін мекемелердің, ұйымдардың немесе тұлғалардың бірлестігі; 3) психологияда-психикалық үдерістердің арасындағы байланыс, бір үдерістің пайда болуы (шығуы) онымен байланысты екінші үдерісті туғызады; 4) биологияда (ботаникада)-өсімдіктерді жіктеу бірлігі; 5) гносеологияда-ассоциативтікке негізделген білім алу әдісі.

Астика – ведалардың (қасиетті көнеүнділік кітаптардың) беделін, заңдарды (дхармаларды) түсіндіруші ретінде брахмандардың (абыздардың) басымдығын және қоғамның төрт кастаға (варналарға) дәстүрлі бөлінуін мойындайтын үнді философиясындағы кез келген ортодоксальды мектеп немесе ілім. Алты ортодоксальды философия жүйесі бар: санкхья және йога, ньяя және вайшешика, миманса және веданта.

«Астика» термині санскриттік (көне үнді тілі) «асти» - «болмыс» деген сөзден шыққан. Оған қарама қарсы мектептер, ілімдер «настика» (санскр. «на асти» - «бейболмыс») деп аталады. Олар ведаларды, брахмандарды және касталарды мойындамайды. Настика мектептеріне буддизм, жайнизм, адживика және чарвака жатады.

Астрология (гр. astron – жұлдыз, logos – түсінік, ілім) – аспан шырақтарының (небесные светила) орналасуының тарихи оқиғаларға, адамдар мен халықтардың тағдырына әсері туралы ілім. Астрология көне заманда пайда болды, ортағасырлықта ең кең тарау алды және бүгін де баршылық.

Астрологияның негізгі, анықтаушы ұғымы – гороскоп, ол дегеніміз уақыттың белгілі бір кезеңінде планеталар мен жұлдыздардың тағдырды болжауға пайдаланылатын өзара орналасу таблицасы (сұлбасы). Гороскоптарды жасаудың ережелері 2000 мың жыл бұрын Секст Эмпириктің (рим философы) «Астрологияға қарсы» деген еңбегінде баяндалған болатын.

Атараксия (гр. ataraxia – сабырлылық, тыныштық) эпикуреизм философиясында адам ұмтылатын сабырлылық, тыныштық жағдай, сөйтіп өлім, құдайлар және қайғы-қасірет алдында қорқыныштан құтылу. Бұған қажеттіліктерді шектеу, ләзаттарға ұстамдылық жасау және қоғамдық істерден

аулақтау арқылы жетуге болады. Атараксия стоиктер философиясындағы апатияға жақын.

Атеизм (фр. atheisme, гр. а – жоқ және teos – Құдай – сөзбе-сөз құдайсыздық) – Құдайдың, кез келген басқа табиғаттан тыс күштердің барлығын, жалпы дінді жоққа шығаратын көзқарастар жүйесі. Атеизм дінге оппозиция (қарсы) ретінде материалистік дүниетаным аясында ерте дәуірде туды. Оның элементтері Ертедегі Шығыстың, антикалық әлемнің мәдениетінде о дүниелік өмірдің барлығына, ол туралы уағыздардың шындығына, құрбан шалулардың пайдалылығына күмәндану түрінде (формасында) кездеседі.

Антикалық философ Ксенофан (б.д.д V-IV ғ.ғ. дейін) Құдайларды адам өзіне ұқсаттырып жасады деген ойды ұсынды. Демокрит (б.д.д. IV ғ.ғ.) Құдайға деген сенім табиғаттың дүлей күштерінің алында қорқыныштан пайда болады деп есептеген.

Атеизм идеялары Қайта Өрлеу дәуірінде (мыс. фр. философы Мишель де Монтень), француз материалистерінің ілімінде, неміс классикалық философиясының соңғы көрнекті өкілі Л.Фейербах ілімінде («Христиандықтың мәні» және т.б. еңбектері), әсіресе марксизмде («дін – халық үшін апиын» - «религия – опиум для народа»), кешегі кеңестік коммунистік идеологияда кең тарады. Дінге, дін басшыларына қарсы күрес аяусыз жүргізілді, соның нәтижесінде жүздеген-мыңдаған шіркеулер, мешіттер қиратылды, ал олардың басшылары репрессияға ұшырады. Халықтардың ұлттық жаңғыруына байланысты дін және оның мекемелері тыйым салу және күштеп шектеудің объектілері болудан қалды, ал азаматтар атеистік көзқарасты, сол сияқты дінге сенімді де ұстануға ерікті.

Атман (санскр. atman – дем, тыныс, жан) – брахманистік – индуистік діни дәстүр мен философияда (санхья, йога мектептері мен ведантаның ортодоксальды бағыттары) әрбір заттың мәнін және өзіндігін білдіретін ұғым: жан, рух, абсолюттік субъект, Мен. Атман туралы ілім сонау «Ригведадан» (Ведалардың бірі) бас алады, ал кейінгі упанишадаларда негізгі философиялық концепция статусын қабылдайды: атман дененің барлық органдарының функцияларын береді, олар (органдар) атманның арқасында ғана іс-әрекет жасайды; атман адамның жүріс-тұрысын анықтайды, брахман (Абсолют) сияқты бүкіл әлемді анықтайды; атманды білу, тану ең жоғары шаттыққа жетуге бастайды, әкеледі; атман – әлемдік Абсолюттің бөлігі, онымен атман өзара байланыса алады және бір тұтас біріге алады.

Кейбір философтар атман мен брахманды теңдестіріп қараған. Буддистік философияға атманды мойындамау тән.

Атомизм (гр. atomos – бөлінбейтін) - материалдық әлем (материя) қаруланбаған көз көрмейтін көп ұсақ бөлшектерден (атомдардан) тұрады деп санайтын философиялық доктрина (көзқарас, пікір). Атомизм туралы алғашқы идеялар көнеүнділік ньяя мен вайшешика мектептерінде кездеседі, ал жүйелілік, дәйектілік түрде көне грек атомистері Левкипп, Демокрит, кейінірек – Эпикур және Лукреций Кардың ілімдерінде қарастырылды.

Атрибут (лат. attribuo – қосып беремін, үлестіремін, attributum – қосып жіберілген – присовокупленное) – 1) философияда – объектінің онсыз бар бола

алмайтын да және ойланылмайтын да ажыратылмас қасиеті (неотъемлемое свойство объекта, без которго он не может ни существовать, ни мыслиться). Француздық философ Р. Декарт атрибутты субстанцияның негізгі қасиеті ретінде қарастырды. Оның ілімінде материалдық субстанцияның маңызды атрибуты *созылымдылық (протяженность)*, ал рухани субстанцияның атрибуты *ойлау* болып табылады. XVIII ғ. философтары – материалистер созымдылық пен қозғалысты материяның маңызды қасиеттері деп санады. Диалектикалық – материалистік философияда (марксизмде) қозғалыс, кеңістік, уақыт, сол сияқты жүйелілік пен бейнелеу материяның атрибуттары деп танылды. Осы термин, яғни атрибут қазіргі заманғы философияда да қолданылады (философиялық антропология, неотомизм, персонализм және т.б.);

2) грамматикада – анықтауыштың өзі (сөйлем мүшесі);

3) ауыспалы мағынада (в переносном смысле) – бірдеменің маңызды белгісі, қасиеті, нәрсенің ажыратылмас тиістілігі (неотъемлемая принадлежность предмета).

Аура (гр. aura – ұшқындау) – 1) жай көзге көрінбейтін адамның биоэнергетикалық қабыршығының сәулелік ұшқындауы; 2) заттар мен тұлғалардың маңайынан ұшқындар шығатын болып көрінетін ерекше бір қалып, көңіл-күй, райлылық; 3) бейнелеу өнерінде – нимб (лат. nimbus – діни суреттерде адам басының айналасында шартты, яғни шеңбер түрінде нұрды (сияние) бейнелеу), ореол (лат. aureolus – алтындалған): а) нәрсенің, мысалы адам басының айналасында нұрды бейнелеу (нимб); б) ауыспалы мағынада – біреуді **қошеметтеу** жолында даңқ, құрмет).

Аура ұғымы индуизм мен буддизмде қалыптасқан. Аураның түстері сана бастауларына, адамның көңіл-күйі, сезімі және ойларына қатысты өзгеріп тұрады. Ізгі ниеттер жарығырақ түстерді тудырса, төмен ойлар қараңғылау бояуларды әкеледі.

Аураны көру қабілеті спонтанды (өздігінен) тылсымдық түрде немесе рухани тәжірибенің арқасында пайда болады. Адамның даму деңгейіне байланысты ол әр түрлі болады: ұлы мистиктерде – өте айқын, инстинкттерде – бұлыңғыр.

Ахимса (санскр.) – жер бетіндегі тіршілік формаларының (адамның, жануарлардың және бүкіл табиғаттың) өзара байланыстылығы, біртұтастығы, үнді философиясындағы және дінінде тіршілік иелеріне зиян келтірмеу, қиянат жасамау деген этикалық (моральдық) принцип. Ахимса идеясы упанишадаларда (көне әдеби ескерткіштерде) кездеседі.

Брахмандық, буддалық және жайнистік ұстаздар өмірді (тіршілікті) оймен де, сөзбен де, іс-әрекеттермен де жоюға болмайды деп үйретті. Ерекше қатал ережелер жайнистердің ахимсасымен байланысты. Олардың доктринасына (көзқарасына) сәйкес, басқаларға жасалған азап, қайғы-қасірет жанды (душа) абсолюттік тазалыққа жету қабілетінен айырады және кесір жасаушының өзіне қайтып оралады. Қарапайым жайндарға, әсіресе монахтарға тірі мақұлықтарды (живые существа) сөзсіз (неизбежно) өлтіруге байланысты деп есептеліп аң аулау мен балық аулау, егін шаруашылығы мен мал

шаруашылығына тыйым салынған. Олар тек қана қатал вегетериандықтар (етсіз, өсімдіктен жасалған тамақ жеушілер) қана болып қоймай, пайдалану барысында құртылып, жойылып кетеді деген өсімдіктердің өздерін де жемеуге тырысқан. Тіпті өте ұсақ тірі мақұлықтарға зиян келтірмеу үшін тек сүзілген суды ішеді. Кейде аузында таңғыш (повязка) бар (себебі қайдағы жоқ шіркейді (мошка) кездейсоқ жұтып қоймау үшін) және сыпырғышпен алдындағы жолын тазалап (құмырысқа-қоңызды жазатайым басып кетпеу үшін) жүрген монахты жиі көруге болады.

Батыс мәдениеті ахимсамен Үндінің ұлы ойшылы М.К. Ганди (1869-1948) арқылы танысты. Ол осы ұғымның мазмұнын кеңейтіп қарады: сабырлылық, ұстамдық, төзімділік, барлық тірі мақұлықтармен бірлік, өзіне өзі бақылау жасау, өзін-өзі тазарту және әлеуметтік-саяси мәселелерді шешудің кепілі.

Аффект (лат. affectus – жан толқынысы, құмарлық, ынтықтық) – адам көңіл-күйінің шұғыл өзгеріп, әсерленуі (үрейлену, масаттану, ызалану). Аффект кезінде стрестік жағдайлар туындап, адам өзінің жүйкесін толық бақылай алмайтын ерекше сезімдік кейіпке түседі (оқыс мимикалар, айқайлау, жылау, т.б.). Қуаныш кернеген немесе қайғы-қасіретке душар болған ересек адамның да жан толқынысы аффект түрінде болуы мүмкін.

Ә

Әдеп – қоғамдағы адамдар мінез – құлқына қойылатын этикалық талаптарды білдіретін ұғым. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтіруімен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады. Әдеп ережелері өркениет пен мәдениеттен сұрыптанып алынған.

Дәстүрлі қоғамдағы әдептің қарапайым түрін кейін рационалды имандылық қағидалары алмастырды. Әрине бұдан көне әдеп жоғалып кетті деуге болмайды. Себебі көне мәдениет қазіргі ұлттық мәдениеттің *архетипі* қызметін атқарады. Қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесі сонау көшпелілер мәдениетінен нәр алады. Ол қазіргі заман талаптарына сәйкес жаңара түскенімен, бастапқы негізін сақтап келеді.

Әдет (әдәт) – қоғамдағы адамдардың жүріс-тұрысына, тұрмыс-тіршілігіне қойылатын бұлжымас қағидаларға айналған моральдық талаптар, жөн-жосық, жол-жоралғы. Әдеттің қоғамдағы басты функциясы – адамдар арасындағы қатынастарды ретке келтіру.

Әдеттің тағы бір мағынасы – ол адамның күнбе-күнгі тіршілік қажетіне байланысты қалыптасқан тұрақты мінез, іс-қимыл ерекшеліктерін білдіреді (“ауру қалса да, әдет қалмайды”). Осы ретте әдет күнделікті өмірде қолданылатын ой тізбектері мен іс-қимыл реттілігін ұтымды, дайындықсыз, қалыптасқан түрде жүзеге асыруға себебін тигізеді. Бұл сипатта әдет саналы пайымнан гөрі адамның бейсаналық, тылсымдық қатпарларынан бастау алып отырады.

Жағымды әдет қоғамдағы тұлғааралық және топаралық үйлесімдік пен ынтымақтастықты арттырудың құралы іспеттес болса, қылық пен мінез-

құлықтағы *теріс* әдет қауымдастық мәдениетіне кері әсерін тигізіп, тұлғалардың берекесін кетіріп және оғаш қылықтарымен өзінің де абыройы мен қадір-қасиетін төмендетеді. Жүріс-тұрыс мәдениеттілігін күнделікті өмірде дәйекті қолдану – қазіргі өркениеттіліктің маңызды талабы.

Әділдік (әділеттілік) - адамның қызметі, оның табиғи және ажыратылмайтын құқықтары мен міндеттері туралы көзқарастарға сәйкес келетін адами өзара қатынастардағы істердің дұрыс, тиісті болу идеясын білдіретін моральдық және құқықтық сананың түсінігі, ұғымы. Басқаша айтқанда, адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастың белгілі тәртібіне тікелей қатысты принцип, адамның қоғам алдында ғана емес, сонымен бірге қоғамның тұлға үшін жауаптылығын көрсететін, адамдардың өмір сүруі жағдайлары мен санасын білдіретін әлеуметтік-этикалық категория. Әділдік – ізгіліктің ірге тасы. “Кім де кімнің әділдігі жоқ болса, оның ұяты да жоқ” (Абай).

Әділдік уақыт ағынында өзгеріп отырады. Ол ерте заманнан теңдік идеясымен байланыстырылды, бірақ сол теңдікті түсіну тарихи өзгерісте болды. Оның алғашқы түріне көне қоғамдағы “жазалаушы әділеттілік” деген жатады. “Қанға қан, жанға жан”, талион (лат. talio, talions-возмездие, воздаяние тем же – құн, жаза, қылығына қарай құрметтеу немесе жазалау), кек алу принциптері ілкі санада әділеттілік саналды. Қылмыс пен жаза, әрекет пен айыптау мәселелері әділдіктің осы түсінігімен түбірлес.

Қоғамдағы меншіктік қатынастардың қалыптасуына байланысты жазаланушы әділдіктің орнына оны тепе-теңдік тұрғыдан түсіну алдыңғы қатарға шықты. Қоғамдық байлықты барлығына бірдей үлестіру идеясы әділет талабына айналды. Бұл ұран желеуімен талай қантөгістер, төңкерістер, бүліктер жүріп жатты. Шын мәнісінде, қабілеті мен білігі тең емес адамдарға мүлікті бірдей үлестіріп беру әділетсіздіктің айқын көрінісіне жатады (мыс., дәрігер мен санитардың, профессор мен ассистенттің еңбегін тең бағалауға болмайды).

Алайда әлеуметтік теңдік - өркениетті қоғам құрудың басты шарты. Адамдар Құдай алдында, әдеп, құқық, заң алдында тең және бірдей мүмкіндікке ие. Нарықтық қоғамда “мүмкіндіктер теңдігі мен әділеттілігі” деген өмірлік принципі кең етек жайған. Әділдіктің басты өлшемі – адам құқықтары теңдігінің жүзеге асуы. Қоғамдық қатынастар әрбір адамның өзіндік мақсатына (әріне дұрыс, әділ) жету мүмкіндіктерін шектемеуі керек.

Әлем картинасы (әлем суреті) – тарихи кезеңдерді мәдени типология бойынша бейнелеу үлгілеріне қатысты ұғым. Неміс мәдениет тарихшысы Р.Гвардини “Жаңа заманның ақыры” атты кітабында әлем картинасы жөнінде өзінің концепциясын ұсынды. Ол адамзат тарихын үш кезеңге (антиктік, ортағасырлық және Жаңа Замандық) бөледі.

Антиктік адам, деді ол, әлемнің сыртына шықпайды, оны ішінен суреттейді. Адам әлемде өзін еркін сезінеді, антиктік адам үшін әлем құдайылық бастаудан құралады. Адам әлемде өмір сүргені тәрізді, әлем де адамның ішінде болады.

Ортағасырларда әлем картинасы, Гвардини бойынша, мүлдем өзгеріп кетеді. Құдай әлемді жаратқанымен, одан тыс тұр. Адамдық болмыстың тірегі

осы Құдайға жету жолымен айқындалады. Ортағасыр адамы әлемнің символикалық бейнесін қалыптастырды.

Жаңа заман суреті, философ бойынша, 17 ғ. таман қалыптасады. Ғылым мәдениеттің дербес саласы ретінде діни бақылаудан босанады. Саясат саласында Макиавелли (Италия), заң саласында Т.Гоббс (Англия) идеялары дүниеге келді. Дж. Бруно (Италия) жаңалықтары негізінде шексіз әлемдер түсінігі қалыптасады, бұл Жердің әлем орталығы болудан қалуына әкеледі. Дүниелік болмыстың ақыры туралы библиялық эсхатологиялық ілім күмәнға алынады. Осыдан келіп адам жер бетіндегі тірегінен айырылады, ол өзіне өзі шексіз еркіндік жариялайды. Адам өзін-өзі абсолютты құндылық деп есептейді, әлем жаратылған дүние болудан қалып, “табиғатқа” айналады, адам өзін оның иесімін деп жариялайды. Бұл адамдық құлдырауға әкеледі. Қазіргі заманда адам әлеммен қайта тұтасуға ұмтылады және осы үшін жаңа діни мағына іздейді.

Әсемдік – материалдық және рухани дүниенің адамды ләззатқа бөлейтін сипаты, эстетикалық ұғым. Әсемдік әдемілікпен тектес. Бірақ *әдемілік* объектілердің сыртқы және ішкі қырларын бірдей қамтыса, *әсемдік* құбылыстардың сыртқы көзге түсетін және пішіндік ерекшеліктерін эстетикалық тұрғыдан қабылдауға жатады.

“Пішіннің сыртқы әсемдігі” (Гегель) оның ішкі мазмұнымен сәйкес келмеуі мүмкін. Жылтырағанның бәрі әдемі емес. Керісінше, сыртқы сұрықсыздық пен сиықсыздық тасасында жоғары жан сұлулығын кездестіру әбден мүмкін.

Әсемдікті рухани сұлулықтан алшақтатып жіберген дұрыс емес. Өмір мен өнерді әсемдік рухани қуаныш пен ләззатқа бөлей отырып, қоғамда зор танымдық және тәрбиелік рөл атқарады. Адам дүниені әсемдік үлгісінде қайта құруға ұмтылады. Адамның түрі де, киімі де, жаны да, ойы да әсем болуы керек. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында әсемдік өмір мұратына айналып, оған үлкен көңіл бөлінген.

Б

Бақ – қазақ мәдениетінде бақыт, құт-береке, дәулет түсініктеріне жақын мағынада қолданылатын ұғым. Бақ кісілік қасиеттердің ерекше бір көрінісіне жатады, адамның тіршіліктен күтетін үмітін, ниетін, арманын білдіреді. “Таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін” деген халықтық нақыл сөз бар. Бағы жанған адам – таусылмас дәулетке, құтты өмірге, адамдық сыйластыққа жеткен тұлға. Халықтық дүниетанымда бақ өмір жолын таңдап алумен байланыстырылады, оның басты кепілі адамдық қасиетті жоғалтпау болып табылады.

Бақыт – адамның өмір қызығы мен қуанышына, рахатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым. Бақыттың негізінде адамның өмірі мағыналы және нәтижелі болған кездегі өз болмысына деген ризашылық сезімінің қалыптасуы жатыр. Арман сияқты, бақыт та мұраттың тылсымдық-эмоциялық көрінісі болып табылады. Мұрат тұлғаның болашаққа деген сенімін білдірсе, бақыт оның іске асу деңгейін көрсетеді.

Әдептану саласында бақыт мәселесімен шұғылданатын ілімді *фелицитология* деп атайды. Бақыт – көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері: 1) бақ – дәулет, “қолға қонған құс”, ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рахат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу.

“Құс ұшуға жаралған, адам бақытты болуға жаралған” дейді халық мақалы. Бақытты өмір сүру – қуанышты болу, дәулетке кенелу, рахатқа бөлену. Адамға қуаныш әкелетін оқиғалар: табысқа қол жеткізу, іс-әрекеттің марапатталуы, бала-шағаның қызығы. Дегенмен *қуаныш* өткінші, жеке бір сәтке байланысты болса, *бақыт* – адамның бүкіл өмірінің арқауы.

Қазіргі жағдайда бақытты өмір сүру мәселесі өркениеттік құндылықтарымен (нарық, демократия, адам құқыларын қастерлеу, т.б.) тікелей байланысты. Сонау XVIII ғ. Т.Джефферсон (АҚШ) “Тәуелсіздік декларациясында” мемлекет өз табиғаты бойынша бақытқа ұмтылуды қорғап, тұлғалардың іскерлігі мен дербестілігін ынталандыруы қажет екенін, бұл бақыт үшін мәнді болып табылатынын атап көрсеткен.

Бейболмыс (небытие – болмыссыздық, болымсыздық) – болмыстың қарама-қарсы ұғымы. Егер болмыс бар нәрсенің бәрі болса, бейболмыс – бұл жоқ нәрсенің (жоқтың) бәрі, бірдененің толық жоқтығы (полное отсутствие чего-либо). Бірақ бейболмыс та болмыспен бірлікте және ол сияқты реалдылы (шын). Қоршаған дүниенің, әлемнің нәрселері, құбылыстары болмыста да, сондай-ақ бейболмыста да болуы мүмкін. Бейболмысқа әлі ұрықтанбаған, тумаған адамдар, жасалмаған нәрселер және т.с.с., сонымен бірге бұрын болған, ал қазір жоқ бейболмыстағы адамдар, заттар, қалалар, қоғамдар, өркениеттер, мемлекеттер, т.б. жатады.

Бейнелеу – гносеологияда (таным туралы ілімде) материалистік дәстүрге тән, сипатты фундаментальды, іргелі категория. Ол материалдық объектілердің басқа объектілермен өзара әрекет үдерісінде (процесінде) оларға (м.о.) әсер еткен құбылыстардың кейбір ерекшеліктері мен белгілерін өздерінің (матер. объект) өзгерістерінде *қайта өндіру қабілетін* білдіреді, сипаттайды.

Бейнелеудің типі, мазмұны және формасы бейнелейтін объектілердің жүйелі-құрылымдық ұйымдасуының деңгейі және ерекшеліктерімен, сол сияқты олардың бейнеленетін құбылыстармен өзара әрекет амалымен (тәсілімен) анықталады. Өзара әрекеттен тыс және тәуелсіз бейнелеу болмайды. Бейнелеу үдерісінің нәтижесі бейнелейтін объектінің ішкі күй-жайында және оның сыртқы реакцияларында көрінеді.

Бейнелеудің механикалық, физикалық, химиялық және биологиялық түрлері бар. Бейнелеудің нәтижелері (“іздері”) мен бейнеленетін (әсер ететін) объектілердің арақатынасы изоморфизм және гомоморфизм түрінде көрінуі мүмкін (тиісті терминдерді қараңыз).

Бейсаналық – 1) адамның жүріс-тұрысында өзінен-өзі (автоматически), сананың қатысуынсыз, ойланбай, дағды бойынша іс-қимылдар жасау қасиетінің барлығы (бар болуы); 2) индивидтің өзінің білуінсіз өтетін, іске асатын психикалық (менталдық) қызметінің әртүрлі формаларының жиынтығы.

Бейсаналық мәселесі философия тарихында өзіне көп назар аударған. Антикалық дәуірде (Платон), ортағасырлықта, Жаңа заманда (Кант, Шеллинг, Шопенгауэр т.б.) ол туралы әралуан пікірлер айтылды.

Бейсаналықты жаңа зерттеу деңгейі З.Фрейд және оның шәкірттерінен басталды. Психоанализдің негізін қалаушы австриялық невропатолог және психиатр З.Фрейд бейсаналықты санадан тәуелсіз адам жанының, психикасының құрамдас бөлігі, тұлға құрылымының маңызды элементі – “Ол” (“Оно”, “Id”) ретінде қарастырады. “Олдың” негізін сексуалды-биологиялық энергия құрастырады.

З.Фрейдтің айтуынша, бейсаналық процестер индивидтің жүріс-тұрысына әсер ете алады, тіпті оның өзі олар туралы ештеңе хабарлай алмаса да. Фрейд бойынша, 1) бейсаналық – бұл “белсенді байқалатын (көрінетін) және сонымен бірге сол адамның санасына жетпейтін” психикалық процестер; 2) бейсаналық – адам психикасының негізгі және ең мазмұнды жүйесі (бейсаналық – санаалдылық – саналы: бессознательное – предсознательное - сознательное); бұл жүйе рахаттану принципімен реттеледі және өзіне танымсыздығымен, сексуалдылығымен, әлеуметсіздігімен және т.с.с. сипатталатын әртүрлі туа біткен және ығыстырылған элементтерді, құштарлықтарды, импульстерді, тілектерді, мотивтерді, ұстанымдарды, ұмтылыстарды, кешендерді және басқаларды кірістіреді.

Психоаналитикалық ілімге сәйкес, бейсаналықтың мазмұны өзіне кірістіреді, қосады: 1) индивидтің санасында ешқашан болмаған мазмұнды және 2) санада болған, бірақ одан бейсаналыққа ығыстырып шығарылған (вытеснено) мазмұнды.

К.Г.Юнг (швейцарлық психолог және психиатр, аналитикалық психологияның негізін қалаушы) бойынша бейсаналық үш қабаттан (жіктен) тұрады: 1) “*тұлғалық бейсаналық*” – тұлғаның ашыналық, сырластық жан өмірін құрайтын көбінесе эмоционалды (тез әсерленгіш) боялған елестер мен кешендерді (комплексы) өзіне кірістіретін, қосатын бейсаналықтың үстіңгі (сыртқы) қабаты;

2) “*ұжымдық бейсаналық*” – бейсаналықтың туа біткен терең қабаты; ол адамдардың өткен ұрпақтарының тәжірибесін өкілдік ететін (репрезентирует) және өзіне тұлғадан тыс әмбебап мазмұн мен жандық өмірдің жалпылама негізі ретінде болатын үлгілерді қосатын индивидуалды (жеке емес, жалпылама табиғаты бар (болатын) психиканың жалпы орталығы мен өзегі (ядро); “*ұжымдық бейсаналықтың мазмұны*” негізінен архетиптер – психикалық қызмет пен жүріс-тұрыстың мұралық етілетін жалпылама үлгілері, рәміздері және стереотиптері болады;

3) “*психоидтық бейсаналық*” – органикалық дүниемен ортақ қасиеттері және біршама бейтарап сипаты бар бейсаналықтың ең іргелі деңгейі, сондықтан ол толық түрде психикалық та, физиологиялық та болмағандықтан іс жүзінде санаға толық мәлімсіз.

Кейбіреулер (мыс.эксперименталды психологияның негізін қалаушы, неміс физиологы және психологы В.Вундт) бейсаналық процестерді жоққа

шығарып, психологияны саналы күйлерді, жайларды зерттеу ретінде анықтайды.

Болмыс – бүкіл әлемнің тұтастығын, дүние мен адамның бірлігін, тіршіліктің мәнісін білдіретін философиялық категория. Адамзат өзінің және қоршаған дүниенің бар екендігіне сенеді. Қарапайым санада болмыстың баламалары ретінде әлем, ғарыш, дүние, табиғат, өмір тәрізді жалпы ұғымдар қолданылады. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында дүние қаншама аумалы-төкпелі, өткінші болғанымен, оның негізінде тұрақтылық бар екендігі баяндалады.

Болмыс туралы философиялық ілімнің ұзақ тарихы бар. Осы ұғымды тұңғыш рет көне грек философы, ақыны Парменид ұсынған болатын (“Табиғат туралы” деген поэмасында). Ежелгі мәдениетте болмыс көбінесе нақтылы зат немесе оны құрайтын түпкі бөлшектермен теңестірілген, яғни болмыс *субстрат* (лат. *substratum* - “төсенгіш”) ретінде қарастырылды, заттар, құбылыстардың ортақ негізін, бәрі осыдан жасалған дегенді білдірді. Кейін болмыс жалпы *табиғаттың* синониміне айналды (Қайта Өрлеу дәуірінде). Жаңа заман философиясында болмыс өзінен өзі туындайтын *субстанция* кейпіне ауысты. Бұл онтология деп аталады. Болмыс мәселесін жан-жақты неміс классикалық философиясының ұлы өкілі Г.Гегель қарастырды.

Маркстік философияда болмыс ұғымын *материя* категориясы ығыстырды және оның басты белгісі ретінде санадан, адамнан тәуелсіз өмір сүру ұсынылады. Бұл адамсыздандырылған болмысқа әкелді. Қазіргі философия ғылымында (экзистенциализм, философиялық антропология және т.б.) болмыс мәселесінің әртүрлі қырлары жан-жақты талқыланып келеді. XX ғ. соңында философтар болмысты *көп жүйелі процесс* ретінде қарастырады.

Философиялық әдебиеттерде болмыстың мынадай негізгі түрлері аталады: 1) материалдық болмыс (табиғи және адам жасаған заттар мен процестер болмысы); 2) идеалдық (рухани) болмыс; 3) адами, адам болмысы; 4) әлеуметтік (қоғам, социум) болмысы.

Соңғы жылдары адам қызметінің әртүрлі салаларында “*виртуалды реалдылық*” (шындық) немесе “*виртуалды болмыс*” деген термин кең таралуда: адам мен компьютердің өзара іс-әрекетімен жасалған реалдылықтың моделі, яғни бұл ерекше жағдай, иллюзорлық, жорамалдылық реалдылық (болмыс).

Брахман (брахманизм) - көнеүнділік діни мәтіндерде (текстерде) және соларға негізделген философиялық ілімдерде жоғары шындық (высшая реальность), абсолют, барлық бардың қайнар көзі дегенді білдіреді. Сонымен бірге бұл термин (ұғым) абыз, Құдай (Брахма), субстанция мағынасын да береді.

Ведаларға (көне діни-философиялық жинақтарға) философиялық түсініктер беретін Упанишадтар “брахманды” шектелген және өзгерісте болатын әлемнің мәңгілік, атаусыз, өзгермейтін, шексіз, кезбе (вездесущий) рухани қайнар көзі ретінде анықтайды. Брахман уақыттан және кеңістіктен тыс, себепті-салдарлы байланыстардан тыс болады; ол көрінетін (феноменалдық) әлемнен тыс орналасқан және дағдылы санамен аңғарылмайды.

Брахманизм – брахманның әртүрлі концепцияларын жақтайтын, қолдайтын діни-философиялық жүйе (веданта мектептері, т.б.). Бұл жүйенің мектептерінде о дүниемен салыстырғанда адам өмірінің өткінші екендігі және оның мәнсіздігі туралы идеялар басты орын алған. Адамның о дүниедегі тағдыры оның бұл дүниелік ғұмырындағы адамгершілік іс-әрекеттеріне байланысты.

Буддизм – ежелгі Үндістанда б.з.д. VI-Vғ.ғ. пайда болған діни-философиялық ілім. Негізін қалаушы Сиддхартха Гаутама (Готама), кейін ол Будда деп аталған (мағынасы – “көзі ашылған, оянған, нұрланған”). Ол өз уағыздарында брахманизмді байлық пен сән-салтанатты өмірге бой бұрушылығы үшін және жайнизмді әсіре аскетшілдігі үшін қатты сынға алды. Оның көзқарастары “Бенарес уағыздары” атты еңбегінде баяндалған.

Будда бойынша, рухани тіршілігі таза адам екі шеткі, яғни “рахат жолы” және “аскетизм жолынан” арасын аулақ салуы керек, дұрысы “орта жол”. Ең бастысы – адамдар танымға, білімге бастайтын, олардың ақыл-ой өрісін кеңітетін дұрыс жолға түсулері қажет.

Буддизмнің негізінде “*төрт игілікті ақиқаттар*” жатыр: 1) адамның бар өмірі-азап, бейнет; 2) азаптың себебі – тілек, нәпсі, құмарлық-құштарлық; 3) азапты тоқтатуға, тыюға болады; 4) азапты тоқтатуға апаратын жол бар. Бұл жол-тармақтары көп, *сегіз салалы жол*. Олар: дұрыс көре білу, дұрыс ой, дұрыс сөз, дұрыс іс-әрекет, дұрыс өмір салты, дұрыс кіш-жігер, дұрыс назар, дұрыс көңіл бөлу. Осыларды орындағанда нирванаға (“сөну”), тыныштыққа, Ұлы азаттыққа жетуге болады (яғни сананы өшіру, абсолюттік тыныш күйге жету).

Біздің дәуіріміздің үшінші ғасырына дейін буддизм Үндістанның ресми идеологиясы болды, ал кейін дінге айналды. Оның *бес өсиеті (қағидасы)* бар: 1) өлтірме!; 2) ұрлама!; 3) игілікті, иманды бол; 4) өтірік айтпа!; 5) естен адастыратын, масайтатын нәрселерді қабылдама.

Буддизм Үндістан жерінде қалыптасқанымен, кейін Оңтүстік Азияның көптеген елдерінде басты діни жүйеге айналды. Оның *махаяна* тармағы Бирма, Таиланд сияқты елдерде ресми дін жағдайына көтерілген. Бұл тармақта Будда Құдай дәрежесіне жеткізіледі. *Хинаялық* тармақ дәстүрлі түсініктерді көбірек сақтап қалған. Қытайда буддизм конфуцийлік – даосистік ағымдармен қатар өмір сүрді. Жапонияда дзэн буддизм кең тараған. Тибет, Моңғолия және бұрынғы Кеңес Одағының кейбір аймақтарында ламаистік буддизм әрекет етеді.

Бұқаралық мәдениет (ағыл. mass culture) – 20ғ. Батыс елдеріне тән мәдени тип. Бұл термин қазіргі мәдениеттануда “орта” тұтынушыға бағытталған және соны өнімді (оригинальный продукт) кең тарату мүмкіншілікке ие рухани өндірістің ерекше түрін белгілеуге пайдаланылады. Дәстүр бойынша элитарлық (ақсүйектік) мәдениетке қарсы қойылады.

Бұқаралық мәдениеттің шығуын ірі өнеркәсіптік өндірістің қалыптасу дәуірімен байланыстыру қабылданған. Феодалдық қоғамның дәстүрлі әлеуметтік құрылымының күйреуі қызметтің дағдылы формаларынан және солармен байланысты рухани дәстүрлерден қол үзген көпшілік адамдардың пайда болуына мүмкіндік туғызды. Осы жағдайларға байланысты бұқаралық

мәдениет, бір жағынан, жаңа әлеуметтік жіктердің (жалданушы жұмыскерлер мен қызметкерлердің) қалалық халықтық мәдениеттің меншікті түрін жасау әрекеті, екінші жағынан – үстемдік етуші саяси және экономикалық құрылымдардың мүддесіне қарай бұқаралық санамен манипуляция жасау құралы ретінде пайда болды.

Бұқаралық мәдениет ұғымында қазіргі өркениетті елдерді қамтыған төмендегідей құбылыстар көрініс тапты: элитарлық мәдениеттен оның бұқаралық бітіміне (болмысына) ауысу, көшу, бұқаралық ақпарат бұлақтарының жан-жақты дамуы, мәдени өнімдерді тұтынудың индустриалдық-нарықтық түрлерінің үстемдік етуі, адамның рухани өмірін стандарттау және оны жарнама арқылы реттеу, адамдардың көңіл-күйі мен бос уақытын нарықтық мақсаттарда қолдану (ақша табу, жасау), т.б.

Бұқаралық мәдениеттің тағы бір ерекшелігі оның жазу, оқу мәдениетінен экрандық өркениетке өтуінде. Интернет жүйесімен тұтастырылған бұқаралық мәдениет ұлттық мемлекеттік шектен шығып, әмбебапты жалпыадамзаттық сипатқа ие бола бастады, мәдени сұхбатты бір стильге келтіру оның қарым-қатынастық мүмкіндіктерін арттырады.

Алайда бұқаралық мәдениет ішкі қайшылықтарға толы және оны барлық ұлттық мәдениеттерге үлгі ретінде қарау, ұсыну дұрыс емес. Мәдени құндылықтарды конвейерлік тәсілмен өндіру олардың тұлғалық шығармашылық мазмұнын кемітіп, адамдық жатсынудың жаңа формаларын қалыптастырады. Тек пайданы көздеу, ұлттық дәстүрлі мәдениетке жат әсіре сексуалдылықты, зорлық-зомбылықты, нәпсіқұмарлықты, арсыздықты, руханисыздықты дәріптеуге әкеп соғады. Бұқаралық мәдениет үлгілері қазақ халқының ұлттық құндылықтар сүзгісінен өтуі қажет.

Бұқаралық сана (ағыл. mass mind) - әлеуметтік философияда кемелденген индустриалдық қоғамның қатардағы азаматтарының бұқаралық ақпарат құралдары мен бұқаралық мәдениет стереотиптерінің ықпалымен қалыптасатын шаблондық, тұлғасызданған санасын, сол сияқты практикалық қызметтің бір типті құрылымдарына қосылған және әлеуметтік иерархияда бірдей орын алатын адамдардың ұқсас өмірлік тәжірибесіне негізделген теориялық дүниетанымға дейінгі формаларының бірін белгілейтін термин. Адамның әр текті эмпириялық материалды реттеуге, өмірлік тәжірибенің қайшылықты элементтерінен әлемнің біршама тұтас бейнесін құруға табиғи ұмтылысының нәтижесі ретінде пайда болады.

Бұқаралық сананың құрамдас бөліктері ретінде мыналарды айтуға болады: 1) іс-әрекеттің нақты-ахуалды бағдарламалары, практикаға тікелей өрілген (енгізілген) анық емес білім (неявное знание); 2) күнделікті тұрмыстық және кәсіптік тәжірибені жинақтайтын әдеттегі өмірлік ұстанымдар мен рецептер; 3) тап осы мәдениетте үстемдік ететін құндылықтар жүйесіне, мәдени дәстүрге негізделген тұтас әлемнің бейнесі.

В

Вайшешика (санскр. “вишеша” – ерекшелік, айырмашылық) – үнді философиясының классикалық кезеңіндегі индуистік философиялық мектеп, алты *даршаналардың* (І мыңжылдықтың ортасына қарай Үндіде қалыптасқан философиялық мектептердің) бірі. Мектептің бұлай аталуына өз жүйесінде “айырмашылық” ұғымына айырықша мән беретіндігі себеп болды. Вайшешика басқа даршанаға – *ньяяға* жақын, әсіресе олардың таным теориялары ұқсас, кейін онымен бір жүйе құрды. Вайшешика онтологиялық (болмыс), ал ньяя логикалық-гносеологиялық (таным) проблематикасын зерттеумен айналысты. Бұл екі жүйедегі басты мақсат – индивидуалды (жеке) “Менді” кез-келген азап-қайғыдан толық құтқару. Азап-қайғының себебі – білмеуде, білімсіздікте. Сондықтан азаптан құтылуға – шындықты дұрыс тану арқасында ғана қол жеткізуге болады.

Вайшешика философиясының негізгі (исходный) пункті - рационализм. Бұл ретте болмыстың да, танымның да қатар құрылымдары болатын категориялар жүйесі көзге түседі: субстанция (дравья), сапа (гуна), іс-әрекет (карма), жалпылық (саманья), тәнділік немесе бөлінбестік (самавая); кейде бұл тізімге бейболмыс (абхава) қосылады.

Вайшешикада субстанция тоғыз түрде көрсетіледі: атомдардан (параману) құралған төрт *бхута* (санскр. “бху” – болу: барлық (бар болу), қалыптасқандық), яғни жер, су, ауа, от (жарық), кейде эфир және бес құралмағандық: эфир (акаша), кеңістік (дик), уақыт (кала), пайымдау немесе ішкі сезім (манас), рух (атман).

Вайшешика ілімінің маңызды бөлігі – барлық физикалық объектілердің бар болуын түсіндіретін атомистік (параманулық) теория. Параману мәңгілік, ешкім жасамаған, бір-бірінен және сан мен сапа жағынан бхуттардың (субстанциялардың) қасиеттерімен ерекшелінеді. Гносеологияда ньяя – вайшешика төрт дербес праманаларды (анық білімді алудың құралын немесе қайнар көзін білдіретін ұғым) мойындаған: сезімдік тәжірибе (пратьякша), логикалық (қисындық) қорытынды (анумана), салыстыру (упамана), аян (откровение - шабда).

Вакханалия – ежелгі грек және рим мифологиясындағы өсімдіктің, шарап пен көңілділіктің *Вакх* деп аталатын құдайы, жүзім өсіру мен шарап дайындаудың пірінің құрметіне арналған мейрамдық рәсімдер. Оларды дионисийлер деп те атаған. Бұл мейрамдарда көңілді шерулер, ақындар мен хор сайыстары өткізілген. Вакханалияда тәртіп, жүйе, реттілік өзіндік масаттануда стихиялық серпінмен бекерге шығарылады, яғни стихиялы жүгенсіздік, бейберекетсіздік орын алған.

Гесиод бойынша, Олимп құдайлары вакханалияны жиі ұйымдастырып тұрған. Тек Зевстің ақырған даусы тәртіп пен үйлесімділікті қалпына келтіретін болған. Ортағасырлық карнавалдық (“халықтық”) мәдениетте де вакханалия мотивтері анық байқалады. Көрнекті әдебиеттанушы, философиялық антропологияның белгілі өкілі, эстетик М.Бахтин әлемдік діндерде вакханалияны адамды рухани аздыратын құбылыс деп есептеген.

Вандализм (лат. *vandalis* - талқандаушылық) – Риммен қатыгездік сипатта соғысқан ежелгі германдық *вандал* тайпаларының атынан қалған, мәдени қиратушылықты сипаттайтын ұғым. 455ж. вандалдар Римді жаулап алып, ондағы көптеген құнды өнер ескерткіштерін жойған. Сол себепті вандал деп надан, варвар, мәдени құндылықтарды қиратушы адамды айтады. Вандализм – мәдени және материалдық игіліктерді мағынасыз жоюшылық, варварлық, қатыгездік, деструкциялық (бұзушылық, қиратушылық) әрекет. Біздің заманымыздың өзі бірнеше вандализмнің куәгері болды: неміс фашистерінің, тоталитарлық большевизмнің, Қытайдағы маоистік “мәдениет революциясы” кезіндегі қиратушылықтар, сол сияқты этникалық қақтығыстардағы вандализм көріністері.

Варварлық (гр. *barbaros* – тағылық) – 1) 19ғ. қоғамтануындағы Л.Морган, Ф.Энгельс мәдени-тарихи кезеңдердегі адамзат дамуындағы орта дәуірді белгілеуге қолданған термин (тағылық, *варварлық*, өркениет – дикость, варварство, цивилизация); 2) астарлы мағынасындағы - әсіре қатыгездік, мәдениетсіздік.

Ежелгі гректер мен римдіктер варварлық деп түсініксіз тілде сөйлейтін барлық бөтен адамдарды атаған. Варварландыру деп, әдетте, антиктік мәдениеттің біртіндеп құлдырауын айтады.

Ведалар (санскр. *veda* - “веда” - білім) – үнді әдебиетінің б.з.д. 1 мыңжылдықтың 2 жартысының аяғы – бірінші жартысында жазылған ең көне діни және философиялық ескерткіштері, мұралары. Ведалар әнұрандар мен құрбандық шалу формулаларынан, теологиялық (діни) трактаттардан тұрады. Ведалардан Ежелгі Үндістанның мәдени-әлеуметтік өмірі туралы көптеген деректер ала аламыз.

Ведалар төрт жинақтардан тұрады: *Ригведа* - әнұрандар (гимндер) кітабы; *Самаведа* - “Әуендер, әндер Ведасы” кітабы; *Яджурведа* - “Құрбан шалу, ниет білдіру формулаларының Ведасы”; *Атхарваведа* – үндеулер кітабы.

Осылардың ішінде ең құндысы және өте көнесі Ригведа болады. Ол 10 мандалдардан (циклдерден) тұратын 1028 әнұрандарды қамтиды, бұларда бірқатар космогониялық (дүниенің пайда болуы туралы, табиғаттың кейбір құбылыстары туралы) әнұрандар баяндалған. Құдайларды мадақтайтын мифтер шешуші орын алады. Үш мыңнан асатын антропоморфтық (адамдар пішіндік) құдайлар аталған (Агни, Брихаспати, Вайо, Вишну, Индра, Митра, Сурья, т.б.). Салттық дәстүрлер, адамның психологиялық ерекшеліктері туралы жекелеген білімдер баяндалған. Түптеп келгенде, Ригведа діни және дүниетанымдық-философиялық елестер мен түсініктер түрінде ертедегі индийцтердің әлеуметтік қатынастарының бейнесін (картинасын) береді.

Ведалар бойынша, дүние үш әлемнен (локтардан) тұрады, сондықтан “үш лок” (үштік әлем) деп аталады. Агни жерді басқарады, Индра-әуе кеңістігін, Сурья (Сурия) – аспанды. Адамның өзі құдайлардың жасандысы, ал оның әкесі Күн құдайы Сурияның балаларының бірі Ману Вайвасвата болады. Атап айтқанда оған ертедегі индийцтердің жүріс-тұрысының белгілі ережелері баяндалған “Ману заңдары” жатады.

Ведалардың дамуындағы екінші кезең ведалық философиялық-діни сенімдерді, алдымен олардың салттылығын (ритуальность) тәртіпке келтіретін грамматикалық, филологиялық және этимологиялық (сөздің, морфеманың шығу тегі, тарихы) түсіндірушілер рөлін атқарған *брахмандар* деп аталынатындардың шығуынан кейін басталды. Мұнымен абыздар айналысты, олар жоғары құдай Брахма деп жариялаған жаңа дін-брахманизмді жасады. Ескіні ығыстыратын және табиғи емес, әлеуметтік күштерді бейнелейтін жаңа үштік пайда болады – Брахма (Құдай-жасаушы), Вишну (Құдай-күзетші), Шива (Құдай-күйретуші).

Ведалар әдебиетінің дамуының үшінші кезеңі *араньяктарды* (тақуалардың жүріс-тұрысы туралы ережелер кітаптары) және *упанишадтарды* – Ведаларды аяқтайтын сияқты философиялық трактаттарды (осыдан “веданта” - “ведалардың соңы, аяғы” деген ат) жасаумен байланысты. Упанишадтардың негізгі мәселесі Дүние мен адамның ара қатысы, байланысы және оларды қосу, біріктіру, үйлестіру.

Веданта (санскр. – тура мағынада Ведалардың аяқталуы) – екі мағынасы бар термин: а) құдай білімнің аяқтаушы бөлімі (шрути), яғни “ведалардың соңы, аяғы”; б) ведалардың абыройын мойындайтын алты негізгі діни-философиялық жүйелердің ең ықпалдысы, индуизмнің философиялық негізі. Ведантаның өкілдері әлемнің, оның рухани бастамасының, танымның, жанның, бостандықтың (өмір азаптарынан құтылудың) концепцияларын теориялық жете зерттеумен айналысты. Ведантаның өзінің ішінде әртүрлі ағымдар болды: Шанкараның адвайта-ведантасы (VIIIғ. аяғы-IXғ.), Рамануджидің вишишта-адвайтасы (1017-1137) және Мадхваның двайта-ведантасы (XIIIғ.-мүмкін, XIVғ.басы). Олардың бәрінде тіршіліктің, бардың (сущий) бірінші негізі және бірінші себебі рухани бастама *Брахман* деп есептелінді, бірақ Брахман атрибуттарын және оның танымдылығын түсіндіруде бірікпеді.

XVIII ғ. Үндіде британ үстемдігі орнатылуына байланысты тарихи-мәдени контекстің өзгеруі өмірге *неоведантизмді* әкелді (көрнекті өкілдері Р.Рай, Даянанда, Рамакришна, М.Ганди, А.Гхош, т.б.). Оның идеологтары веданталық қағидаларды қазіргі әлеуметтік-саяси проблемаларды шешуге, ұлттық бостандық және ұлттық үнділік мәдениетті жаңғырту үшін күреске пайдалануға тырысты. XX ғ. алғашқы онжылдықтарында веданталық идеялардың саясатта кең өріс алғандығы сондай, А.Гхош тіпті бұл құбылысты “саяси ведантизм” деп атады.

Верификация (лат. verificatio-дәлел, растау) – ғылыми ақиқат пен оның деректері (мәліметтері) эмпирикалық, яғни тәжірибелік тексеру арқылы айқындалады деген әдістемелік концепция, принцип. Ол логикалық позитивизм мен аналитикалық философияның бір тармағы болып табылатын ғылым тіліне қатысты логикалық эмпиризмде кең қолданыс тапты. Оны 1920ж. Вена логикалық үйірмесінің мүшелері (М.Шлик, О.Нейрат, Ф.Вайсман, К.Гедель, Р.Карнап, Х.Рейхенбах) зерттеп ұсынды. Олар Л.Витгенштейннің (XXғ аналитикалық философияның логикалық пен лингвистикалық деген екі кезеңінің негізін қалаған австриялық-ағылшындық философ) “Логикалық-философиялық трактаты” қағидаларын басшылыққа алды.

Жалпы тіл, оның ішінде ғылым тілі адамның дүниені позитивті (шын, ғылыми) қабылдайтын басты құралы болғандықтан философия ғылымның тілінің логикалық анализімен (талдауымен) айналуы тиіс. Айтылған (жазылған) ойлар, пікірлер, сөйлемдер (“хаттамалық сөйлемдер” – “протокольные предложения”), болжамдар дұрыстығының тәжірибеде көрсетілуі (расталуы) верификация болып табылады. Философияның мәселелерінің (ұғымдарының) көпшілігі (болмыс, сана, идея, Құдай, т.б.) верификацияланбайтындықтан, нағыз ғылыми шешімге ие бола алмайтын жалған мәселелер философиядан алынып тасталуы қажет.

Вестернизация (нем. West-батыс) – Батыс мәдениеті үлгілерін қабылдау, басқа мәдениеттердің батыстандырылуы немесе батыстық мәдениеттің жеке құндылықтарын қабылдау (реципиент ретінде). Вестернизация деп Америка мен Африка құрлықтарындағыдай батыстық мәдени нормаларды күшпен енгізуді айтпайды. Ол негізінен мәдени қабылдаушы елдің басқарушы элиталық тобының белсенділігімен жүргізілген (Ресейде І Петрдің реформаларын, Түркияда Кемал Ата-түріктің (“жас түрікшілдер” революциясын, Латын Америкасында АҚШ-тың құндылықтарды біртіндеп қабылдауын, т.б. атап өтуге болады).

Вестернизация тек Батыс технологиясы мен өндіріс жаңалықтарын қабылдаумен шектелмей, осы өркениеттілікке тән құндылықтарды (демократия, адам құқықтарының басымдылығы, толеранттылық, ақпарат еркіндігі, азаматтық қоғам, т.б.) енгізумен айқындалады. Бұл белгілері бойынша, вестернизация қамтыған елдер деп Жапония, Оңтүстік Корея, Шығыс Еуропаның кейбір мемлекеттерін айтуға болады. ТМД кеңістігінде вестернизация әлі қарқын алған жоқ. Жастардың тек батыстық бұқаралық мәдениет үлгілерімен әуестенуі шынайы вестернизацияға жеткізбейді. Вестернизацияға ұшырап отырған елдерде оған қарсы дәстүрлі мәдениеттің оппозициялық көңіл-күйі де қалыптасады (әдетте діни топтар мен маргиналдық қауым, олар вестернизация нәтижесінде қоғамда алып отырған орындарынан айырылып қалу қаупінен қорқады).

Витализм (лат. vitalis – өмірлік, рухтандырғыш, тірі) – өмірді физика мен химия заңдарының тек іс-әрекетімен ғана түсіндірмейтін, оны бірегей (уникальды) құбылыс деп қарайтын ілім, себебі тіріге ерекше материалдық емес элемент – “жандандырушы, рухтандырушы” бастама тән. Бұл организмнің ес (жады), ойлау мен мақсатты бағытталған іс-әрекеттері сияқты, қасиеттерінде көрініс табады, ал “дөрекі материя” (“грубая материя”) және “соқыр физикалық күштер” (“слепые физические силы”) мұндай қасиеттерге ие емес, қабілетті емес. Басқаша айтқанда, витализм өмір мәнін тек қана тірі организмдерге тән ерекше күштің іс-әрекеті деп түсіндіруге тырысады. Осы табиғаттан тыс күш организмнің формасын, дамуын, сол сияқты қызмет етуін бақылайды деп есептеледі.

Витализмнің объективтік идеализмге жақын философиялық және табиғи-ғылыми түрлерін ажыратады, айырады. Оның (вит.) бастауларын анимизмге жатқызады, элементтері Платонның жан туралы ілімінде және Аристотельдің “энтелехия” туралы ойларында бар (Аристотельде: дененің энтелехиясы – жан).

Я.Б. ван Гельмонт “археялар” туралы – дененің қызметін басқаратын рухани бастамалар туралы ілім жасады, ал XVIIIғ. басында Г.Шталь жан өмірді реттейді, организмнің құрылымы мен қызмет етуінің мақсатқа сәйкестілігін (целесообразность) қамтамасыз етеді деп есептеп, ол ілімді әрі қарай дамытты.

Француз материализмін жақтаушылардың механистік көзқарастарына реакция (жауап) ретінде XIXғ. басында виталистік идеялар кең тарау алды. Г.В.Тревиранус “vis vitalis” (“өмірлік күш”) деген ұғым енгізді, сөйтіп бұл витализмге жол ашты. XIXғ. екінші жартысында неовитализм қалыптасты. Витализмнің өмір сүруі тірінің мәнін түсіндіру күрделілігімен байланысты. Егер тек тірі табиғатқа тән қайбір “тірі күш” бар болғанның өзінде, ол зат пен энергияның сақталуы туралы негізгі физикалық және химиялық заңдарды бұза алмайды.

Волонтаризм (лат. voluntas - ерік) – *ерікті* болмыстың жоғары принципі деп мойындайтын, *ерікті бастаманы* табиғат пен қоғамның объективтік заңы деп ойлайтын (есептейтін) және адами мақсаттылықты, ерік білдіру мен іс-әрекетті абсолюттендіретін философияның бір қатар бағыттарына, психология және қазіргі заманғы идеологияға (“жаңа солшылдар” - “новые левые”) тән философиялық және дүниетанымдық ұстаным. Ерікті волонтаризм соқыр, ақылсыз, спонтанды, мақсатсыз әрекеттегі және танылмайтын күш ретінде қарастырады. Волонтаризм философиясына индетерминизм мен агностицизм сипатты.

“Волонтаризм” терминін 1883 жылы Ф.Теннис енгізді. Жаңаеуропалық философияда И. Кант танушы ақылдың алдында басымдылықты ерікке берді. Оның пікірінше бостанды ерікті құлықтылы заңның болуының шарты ретінде ойлау қажет, өйткені онсыз (шартсыз) ол (заң) мағынасыз, ерсі талап болып көрінер еді. Кейінірек ерікті Г. Гегель ойлаудың көрінісі деп қарастырып, оған (ер.) рационалдылық мағына берді. А. Шопенгауэр философиясында еріктің иррационалдылық версиясы әлемнің сөзсіз бірінші бастамасы және оның қозғаушы күші ретінде “*өмірге ерікке*” айналды. Ф. Ницше философиясында волонтаризмнің көрінісі тарих, болмыс пен адам концепциясының жоғары принципіне айналған “*билікке ерік*” түрінде берілді.

Психологияда волонтаризм деп психиканың қызметін тек еріктік процестермен интерпретациялауды (түсіндіруді) айтады. Әлеуметтік тәжірибеде (практикада) волонтаризм қызметтің (өмірдің, болмыстың) объективтік заңдылықтары мен жағдайларын елемей (ескермей), субъективтік және еркінше (өз бетімен) шешімдер қабылдауға сүйенеді.

Г

Гедонизм (гр. hedone – көңілділік, рахаттану) – адам тіршілігі рахаттарға ұмтылып, азаптардан қашудан тұрады деп қарастыратын философиялық-этикалық принцип және моральдің критерийі. Гедонизмнің *философиялық* астарын (подпочва) “игіліктің” (“благо”) объективтік барлығы туралы идея, нәрселер мен құбылыстарға иеленуге, меншіктенуге болатын іштей тән құндылық (ценность) қасиеті барлығы туралы ой құрайды. Гедонизмнің

психологиялық аспектісі адамның іс-әрекеттерінің психикалық мотивациясын (себебін, дәлелін) рахаттану қажеттілігін қанағаттандыру тілегі терминдерінің төңірегінде қарастыруда тұр. Гедонизмнің *этикалық* негізі рахаттану адам үшін ең жоғары игілік болады, тілектерін қанағаттандыруға ұмтылу оның (адамның) табиғи мәнінің бейнесі деп есептейді (натурализм).

Гедонистік постулаттардың (жорамалдар) бастауларын көнеүнді, сол сияқты көнеқытайлық философиялық-этикалық ілімдерде кездестіруге болады. Гедонизм идеясы алғаш рет антикалық философияда – кирендік мектепте кездеседі. Осы мектептің негізін қалаушы, Сократтың шәкірті Аристипп таным теориясында сенсуализмді этикада гедонизммен үйлестірді. Ол өмірдің жоғары мақсатын рақаттылықта деп көрді, бірақ адам рақаттылықтарға бағынбауы керек, жоғары игілік құрайтын ақылды рахаттануға ұмтылуы керек.

Антикалық уақыттың гедонистік ілімінің шыңы Эпикурдың этикасы болып саналады (эпикуреизм). Қанағаттандыру принципіне сүйеніп, Эпикур бақыт концепциясын жасады (эвдемонизм). Оған сәйкес ең биік игілік қызықтармен ақылды рахаттану болып есептеледі. Игілік – қанағаттандыруды тудыратынның бәрі, зұлымдық – азапты әкелетіннің бәрі. Эпикур бойынша, жоғары игілік – бұл *рухани қажеттіліктерді* қанағаттандыру. Эпикурейшілдікте гедонизм принципі сезімдік ләззаттардан рухтың тыныштығына (атараксия) және қасіреттен құтылу жолдарын іздеуге көбірек бағытталған.

Буддистік, христиандық және мұсылмандық философияда гедонизмге аскеттілік (аскетизм), өзін-өзі шектеу (тыю), рухани игілік ардың тазалығы қарсы қойылады. Қайта Өрлеу мәдениетінде гедонистік бастаулар адам құдыреттілігіне қатысты қарастырылады. Гедонизм қазіргі заманғы зайырлы утилитаризм, прагматизм сияқты (И. Бентам, Дж. Милль, У. Джеймс, Дж. Дьюи) этикалық доктриналарда да орын алады. “Абсолюттік”, “шексіз” гедонизмнің (яғни қандай болмасын жасанды қажеттіліктерді қанағаттандырудың кез-келген формаларының теңділігін, қолдануға болатындығын, тіпті наркомания, садизм, жыныстық ауытқулар мен азғындық, табиғи “күнәлылықты” т.б. ақтайтын) бас көтеруіне байланысты “барлығына рұқсат моралі” (“мораль вседозволенности”) қоғамның ауыр күйзелісінің куәсі деп қарастыратын бүгінгі заманның әлеуметтік философтары мен этиктерінің шығармаларында гедонизмді күшті сынау бар (Д. Белл, О. Тоффлер, К. Дейвис т.б.).

Жалпы алғанда, әлеуметтік-философиялық және этикалық ойдың тарихы мен тәжірибеде гедонизм принципі екі жақты роль ойнады және ойнайды. Бір жағынан, ол прогрессивті функция атқарды, себебі этиканы адам өміріне ашық идеалистік, схоластикалық, мистикалық көзқарастардан босатты, реалдылы (шынайы), “жерлік” мазмұндағы моральдерді көрсетті. Екінші жағынан, белгілі амалмен эгоистік бейімділіктердің, өмірдің ойлаусыз тұтыну салттарының дамуын ынталандырды. Сондықтан гедонизм принципін адамның қоғамға және өзіне байланысты жауапкершілігімен, “ақылды қажеттіліктер”, тек қана индивидуалды (жеке) емес, сол сияқты әлеуметтік этика, қазіргі заманғы

моральдік мәдениеттің талаптары мен нормалары проблемасын түсінумен толықтыру алда тұр.

Герменевтика (гр.hermeneia – ұғындыру, баяндау, түсіндіру) – **кең мағынада** философия мен гуманитарлық ғылымдарда ұғыну әлеуметтік болмыстың мәнін түсінудің шарты ретінде қарастырылатын бағыт. **Тар мағынада** – білімнің біраз салаларында (философия, әдебиет, тарих, филология, юриспруденция, дінтану және т.б.) мәтінді (тексті) түсіндірудің, ұғындырудың ережелері мен техникаларының жиынтығы.

Герменевтика алғашқы мазмұнында көнеліктен немесе көпмаңыздылықтан жалпы түсініксіз мәтіндерді түсіндіру өнері және ілімі түрінде көрініс тапты. Антикалық дәуірде көне ақындардың (ең алдымен – Гомердің) шығармаларындағы рәміздерді, таңбаларды, құпиялап айтуларды түсіндіру тәсілі ретінде қалыптасты. Ортағасырларда Інжілдегі (Библиядағы) көркем бейнелер мен меңзеп айтуларды түсіндіруге байланысты герменевтиканы діни өкілдер жан-жақты қолданған. Қайта Өрлеу дәуірінде герменевтика антикалық мәдени мұралардың тілін тірі, сол замандағы мәдени тілге аудару мақсатында пайдаланылған.

Герменевтика философия білімдерінің жеке облысы ретінде XX ғ. қалыптасты. Оның негізін қалаушылар деп Ф. Шлейермахер және В. Дильтей саналады. Ф. Шлейермахер герменевтиканы мәтіндерді ұғыну мен баяндау туралы әмбебап ілім деп анықтады. В. Дильтей барлық ғылымдарды табиғат және мәдениет (рух) туралы деп екі топқа бөліп, біріншілеріне *түсіндіру (объяснение)* әдісі тән болса, екіншілеріне (рух туралы ғылымдарға) *ұғыну (понимание)* әдісі сипат деген идеяны ұсынды.

М.Хайдеггерге герменевтиканың соны тұжырымдамасы (концепциясы) тән. Ол ұғынуды(өзін) болмыстың сипаты ретінде қарастырады, себебі онсыз (сип.) болмыс өтірікке, жалғандыққа айналады. Г. Гадамер осы ойға түсініктеме жасап, болмыс өзін-өзі нақты адамдар және оқиғалар арқылы түсінеді, мұндай болмыс – тіл, дәстүр дейді. Осыдан М. Хайдеггердің “тіл – болмыстың үйі” дегенін түсінуге болады.

Герменевтиканың өзінің категориялық аппараты бар. Бұл – белгі (таңба) және мағына, сөз (мәдениет құбылысы) және контекст(тұтастай мәдениет), мәтін және интерпретатор (түсіндіруші). Сонымен бірге “герменевтикалық үшбұрыш” (“герменевтический треугольник”) және “герменевтикалық шеңбер” (“герменевтический круг”) деген іргелі ұғымдары да бар. Біріншісі мәтіннің авторы – мәтіннің өзі – оқырман арасындағы өзара қатынастарды білдірсе, екіншісі – ұғыну процесінде ойдың жемісті қозғалысын суреттейтін метафора, яғни түсіну, ұғыну процесінің циклдық сипаты (түсіну, ұғыну қызметі аяқталмайтын, тоқталмайтын, кеңейіп отыратын шеңберлер сипатындағы үнемі қозғалыста болады).

Гилозоизм (гр. hyle - зат, материя+zoe - өмір) – материяның жалпылама жандылығы туралы философиялық ілім. Ол иониялық (антикалық) мектепке, Эмпедокл философиясына, аздап (отчасти) стоицизмге, Ренессанс философиясына (Дж. Бруно, Т. Парацельс), Д. Дидроға, Ф. Шеллингке тән. Бұл терминді “өмірді” материяның барлық көріністеріндегі ажыратылмас қасиеті

деп мойындайтын философиялық теорияны белгілеу үшін XVIII ғ. Р. Кедворт енгізген. Гилозоизмнің шегіне жеткен стадиясы (биігі, дәрежесі) – материяны өмір көрінісінің жоғары формасы ретінде санамен үйлестіру (материяға сана беру, сананы таңу).

Гипермәтін (гр. *hyper* – жоғары, ар жағында) – мәтіндер иерархиясында (тізбегінде, сатыларында, дәрежелерінде) жүйеге айналған, сонымен қоса мәтіндердің көптігін білдіретін арнаулы құрылым. Гипермәтіннің қарапайым мысалына сөздіктер мен энциклопедиялар жатады: ондағы әрбір мақала осы сөздіктегі басқа мақалаларға сілтеме береді. Осындай мәтінді әртүрлі оқуға болады: 1) гипермәтіндік сілтемелерді ескермей, қажетіне қарай, бір мақаладан екіншісіне; 2) сілтемелерді ескере отырып, мақалаларды басынан аяғына дейін; 3) немесе бір сілтемеден келесісіне ауысып, гипермәтіндік саяхат жасау.

Гипермәтін, әдетте, тізбектік сипатта болады және ол түзу сызықты емес ой лабиринтіне ұқсас. Оған бір енгеннен кейін, қайта шығу қиындық туғызады. Мыс., адам белгілі бір гипермәтінді қабылдайды: нақтылы бір тіл ойындарды, қарым-қатынас шеңберін, ойлау тәсілдерін, әдетті кітаптарды, т.б. Енді ол осы өзін жалықтырған дүниеден кетейін десе, оны қалыптасқан гипермәтін ережелері ұстап тұрады. Олардан шығу үшін үлкен ырық қажет. Бірақ, ол адамды ырықсыз билей алады. Гипермәтін адаммен ойын ойнағандай болады.

Гипершындық – гипермәтін және виртуалды шындық ұғымдарына жақын, француз философы Жан Бодрийар ұсынған ұғым. Оны түсіну үшін шындықты мәтінмен қоса алу керек те, мәтінді гипермәтін ретінде қабылдау қажет, сонда гипершындық түсінігі шығады.

Бодрийар пайымдауынша, біз осы гипершындықта өмір сүріп тұрмыз. Бұқаралық ақпарат құралдары, толассыз ақпараттық ағын адам санасын мүлдем билеп алған. Адам дауыл кезіндегідей кеменің үстінде бір шетінен екіншісіне домалай береді.

Мыс., 1991 ж. Ирак пен АҚШ-тың арасындағы соғыс шындық мағынасында болған жоқ. Бұл компьютерлер дисплейімен видеопроекторлар экранына “отырғызылған” гипермәтіндік соғыс болды. Бұл ешқандай мистика емес, ол гипершындық метафизикасы, ояу түс.

Тіпті, компьютерлік көркем әдебиет, компьютерлік “Тал түс” атты роман белгілі. Бұл романды тек компьютер дисплейінде ғана дәл оқуға болады. Ол гипершындық түрінде құрастырылған. Клавиштерді басу арқылы оны соңынан басына дейін де, эпизодтарын ауыстырып та оқи беруге болады.

Гипершындықта уақыт пен кеңістік жасанды болып шығады: кеңістік – прагматикалық, ал уақыт болса – сериалды. Мыс., гипершындықта қазіргі оқиғаны суреттей келе, тарихтың терең қойнауларына кетіп қалуға болады, одан болашаққа жету үшін бір кнопка жеткілікті. Жалпы алғанда, гипершындық адамдық мәдениеттің ерекше бір тілдік бітіміне жатады.

Гипотеза (гр. *hypothesis* – негіз, болжау) – 1) құбылыстың себептері, құбылыстардың арасындағы бақыланбайтын (байқалмайтын) байланыстар туралы және с.с. негізделген (толық емес) болжау (предположение); 2) болжауды ұсыну, оны негіздеу (толық емес) және дәлелдеу немесе жоққа

шығаруды қамтитын таным процесі. Бұл процесте екі сатыны бөледі: 1) болжауды дамыту; 2) болжауды дәлелдеу немесе жоққа шығару.

Болжауды дамыту бірнеше кезеңдерден тұрады. Бірінші кезең – болжауды ұсыну. Болжаулар аналогия, толық емес индукция, Бэкон-Милль әдістерінің және т.б. негізінде ұсынылады. Осылай ұсынылған болжау жиірек әлі гипотеза емес, ол көбірек болжам (догадка), себебі жарым-жартылай болса да негізделген жоқ. Екінші кезең – ұсынылған болжаудың көмегімен барлық бар фактілерді (болжау ұсынылғанға дейін белгілі болған, бірақ есепке алынбаған, сол сияқты болжау ұсынылғаннан кейін ашылған) түсіндіру.

Өзінің дамуында осы екі кезеңнен өтуден басқа болжау гипотеза болу үшін келесі талаптарды қанағаттандыруы керек. Бірінші талап – болжау логикалық қайшылықты болмауы керек (өзіне-өзі қайшы келмеуі керек) және ғылымның іргелі қағидаларына (ережелеріне) қайшы келмеуі керек. Талаптың соңғы бөлігі абсолюттік емес. Кейбір жағдайларда осы қағидалардың өздерін күманға салу пайдалы.

Екінші талап – болжау принципіалды тексерілетіндей болуы керек. Ондай тексерілудің екі түрі ажыратылады – тәжірибелік және принципіалды. Болжау тәжірибелі тексерілетін деп есептеледі, егер ол қазіргі уақытта немесе салыстырмалы алыс емес уақытта тексерілетін болса. Болжау принципіалды тексерілетін деп есептеледі, егер ол тексерілуге мүмкін болса (жақын уақытта болмаса да, әйтеуір қашан болса да). Түбінде тексерілмейтін (негізделмейтін немесе жоққа шығарылмайтын) болжамдар гипотеза ретінде мойындалмайды.

Үшінші талап – бұрын анықталған, бірақ оларды түсіндіруге бағытталмаған фактілерге қайшы келмеуі керек. Төртінші талап – болжау құбылыстардың мүмкіндігінше өте кең шеңберіне қолданылуы керек. Жоғарыда айтылғандардың бәрі орындалғанда болжауды әлбетте негізделген (толық емес), яғни гипотеза деп есептейді, санайды. Әрі қарай ол дәлелденілуі немесе жоққа шығарылуы керек (мұның да ережелері бар).

Гносеология (гр. *gnosis* – білім, таным+*logos* – түсінік, ілім) – таным туралы ілім, таным теориясымен айналысатын философияның тарауы, бөлімі. Эпистемологиядан (ғылым теориясынан) айырмашылығы таным процесін таным субъектісінің (зерттеушінің) таным объектісіне (зерттелетін объектіге) қатынастары тұрғысынан қарастырады. Танымды талдаудың негізгі гносеологиялық сұлбасы (схемасы) ақыл мен ерік (жігер, қайрат) берілген *субъект* пен оған қарсы тұратын, субъектінің санасы мен еркінен тәуелсіз және онымен тек танымдық (немесе практикалық-танымдық) қатынаспен байланысқан *табиғаттың объектісін* қамтиды.

Гносеологиялық проблематиканың негізгі шеңбері танымның субъектісі мен объектісін интерпретациялау (түсіндіру), танымдық процестің құрылымы, ақиқат және оның критерийінің, таным формалары мен әдістерінің проблемалары төңірегінде болады. Бір жағынан, метафизикадан бас тарту және, екінші жағынан, жаратылыстану ғылымдарының қарқынды дамуы әлемге атап айтқанда танымдық қатынасты философияның ортасына қойды, ұсынды.

19 ғ. аяғынан классикалық философияның негіздерін сынау дәстүрлі көзқарастардың күйреуіне және “өзін-өзі танушы” және “оңашаланған”

(“изолированный”) субъект абстракцияларынан бас тартуға әкелді. Танымның қазіргі заманғы зерттеулері субъект-объектілік схемалардың шектеулерін бекіте отырып, басқа құрылымдық бөлшектеулер мен абстракцияларды негізгі, бастапқы етіп енгізеді: пәндік қызмет (“практика”), мәдени норма (“парадигма”), тіл және басқалар. Мұндай жағдайда дәстүрлі гносеологиялық проблематика кеңірек социомәдениеттік контексте және соған сәйкес ұғымдардың кең жүйесіне қосылады. Гносеологияның шеңберінде *ғылым әдіснамасы* мен *эпистемология* орталық позицияны алады.

Гомоморфизм (гр. *homos* – тең, бірдей, ұқсас, *morphe* – түр, пішін) – сананың бейнелеу процесіндегі ерекшелігі. Гомоморфизм деп тек шамалап бейнелеуді (мысалы, жер бедерін картада) айтады.

Гуманизм (лат. *humanus* – адамдық, адамгершілік) – адамды бірінші орынға қоятын және тұлғаны ең жоғары құндылық деп қарастыратын тұжырымдама, дүниетанымның принципі. Тар мағынада ортағасырдағы діни схоластикаға қарсы Қайта Өрлеу дәуіріндегі зайырлы (светское) көзқарас.

Гуманизм принципінің негізінде сонау көне заманнан белгілі басқа адамға сыйлы қатынас идеясы, оны құрал ретінде пайдалануды тыю жатыр. Сондықтан гуманизм идеясы – адами мәдениет пен өркениет тарихындағы орталық ойлардың бірі. Оның бастауын б.з.д. II ғ. байқауға болады. Кезінде “гуманизм” ұғымын атақты Цицерон анықтауға тырысқан.

Гуманизм тұжырымдамасы Ренессанс дәуірінде айтарлықтай даму алды. Оның көрнекті өкілдері: Ф. Петрарка, А. Данте, Ф. Боккаччо, Пико делла Мирандола, Леонардо да Винчи, Дж. Бруно және т.б. осы ұғымды тереңдетіп, оны “адам рухының тұтастығы”, “адам табиғатының толықтығы және бөлінбейтіндігі” ретінде көрсетті. Осы кезден “гуманизм” термині екі негізгі мағынада қолданыла бастады: философиялық ілім (теориялық-дүниетанымдық) және әдеби-көркемдік, этикалық бағыт (адам идеалы жоғары өнегелі және оқымысты тұлға) ретінде.

Христиандық мәдениетте гуманизм идеясы “басқаға деген махаббат” (“любовь к дальнему”) және “жақынға деген махаббат” (“любовь к ближнему”) түсініктері арқылы берілген. Егер біріншісінде адам өзін және жақындарын адамзатқа деген абстракты сүйіспеншілік үшін құрбандыққа шалуға тиіс болса, онда екіншісі нақтылы адамға бағытталған.

Гуманизм идеясы тек Батыста ғана қалыптасқан жоқ (ондай да көзқарас кездеседі). Ортағасырлық мұсылман философиясында мінсіз жетілген адам ұғымын (әл-камили әл-инсаний) Ислам Ренессансының өкілдері (әл-Кинди, әл-Фараби, суфийлер, парсы-тәжік ақындары) жан-жақты зерделеген. Ұлы Абай да бүкіл адамзатты сүй деген болатын.

Гуманизм концепциясы туралы сөз болғанда, оның мәнін, мағынасын қарастыруда дискуссиялық мәселелер де бар, яғни адамның адамға қатынасында және қоғамның өз мүшелеріне қатынасында гумандылық дегеніміз не, немене гумандылыққа жатады: адамның барлық қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтылу гумандылық па, немесе, керісінше, басқаларын дамыту үшін олардың қайсы бірлерін шектеу керек пе; өзінің таланттарын дамытуға адамды ынталандыру не мәжбүр ету (күштеу) гумандылық па,

болмаса, адамға қоғам жағынан ешқандай қысым көрсетпей, дамудың мүмкіншіліктерін беру гумандылық па; гуманизм адам болмысының нақты жағдайларында оның (ад.) әр қайсысына деген жай ғана қамқорлық па, немесе, гуманизм қоғамның тым жетілген жағдайға тарихи қозғалысы ма? Басқаша айтқанда, мәселені шешудің күрделілігі қандай әрекет (ықпал) гуманды, ал қайсысы гуманды емес екенін анықтаудың қиындығы.

Түптеп келгенде, гуманизмді үш негізгі мағынада түсінген жөн: а) адамның негізгі құқықтарының кепілі оның өмірінің гумандылық негіздерін сақтау шарты ретінде; б) әлсіздерді берілген қоғамның әділеттілік туралы дағдылы көзқарастардың шеңберінен шығатын қолдау (сүйеу); в) әрбір адамда жетілген тұлға болуға және қоғамдық құндылықтар негізінде өзін-өзі жүзеге асыруға (самореализация) мүмкіндік беретін әлеуметтік және құлықтылық қасиеттерді қалыптастыру.

Гуру (санскр. – рухани ұстаз) – Үндістандағы сикхилер діни қауымының басшысы. Бірінші Гуру ретінде сикхизмнің негізін салушы Нанак (1469-1538) танылды. Кейін бұл лауазым мұрагерлік етіп жарияланды, сондықтан 17 ғ. Гуру жерді иеленуші және сикх қауымының мүшелерінен салық жинайтын жалпы басшыға айналды.

Гуру қазіргі мәдениеттануда рухани қолбасшы, ұстаз мағынасында да қолданылады. Шығыс мәдениетінде ұстаз тек оқытушы, үйретуші ғана болмай, сонымен қоса шәкірттің, ізбасардың рухани әкесі, шексіз беделдің иегері болып есептелген. Осыған байланысты шәкірт ұстазының білімдерін ғана меңгеріп қоймай, оның бүкіл өмірінен тәлім алуға тиіс.

Д

Дао (tao – қыт. жол немесе сапар) – қытай философиясы мен мәдениетіндегі, Шығыс Азия философияларындағы іргелі (фундаменталды) категориялардың бірі. Этимологиялық, тура мағынасынан басқа “даоның” контекстілік, яғни мәтіндік, сөйлем құрамында анықталатын өзге де негізгі мағыналары бар (көп): “ілім”, “әдіс”, “принцип”, “теория”, “ақиқат”, “мораль”, “үйлесімді тәртіп”, “функция”, “график”, “абсолют”, “айту” (білдіру), “пікір”.

Қытайлық философиялық мектептердің даоны түсіндіруде айырмашылықтар бар. Екі негізгі концепция – конфуцийлік және даостық – ерекше бөлінеді.

Конфуцийшілдікте дао алдымен социум мен табиғат өмірінің үйлесімділігін білдіреді. Көне ескерткіштерде дао “жүріс-тұрыс” (“тәртіп”), “мемлекет басшысы мен Аспанның [тиісті] жолы” дегенді меңзейді. Осыған байланысты тура мағынада астрономиялық процестердің заңдылықтарын, ауыспалы – әлемнің жалпы принциптерін білдіретін “*аспандық дао*” және жүріс-тұрыстың әлеуметтік нормаларын қамтитын “*адами дао*” ажыратылды. Конфуций даоның тек адами аспектілерін ғана қозғады. Ол даоның танымалдығын жорамалдап, оның екі жағын бөлді. Біріншісі адамдарға сүйіспеншілікпен ара қатынаста болады (Конфуцийде *жэнь* – гумандылық деп көрсетілген). Даоның екінші жағы – жетілген басқаруды іске асыру. Сөйтіп,

Конфуцийде дао дұрыс жүріс-тұрыспен шартталған адам өмірінің тиісті ағымы ретінде, сол сияқты әлеуметтік процестердің үйлесімді жүрісін білдіреді.

Даостық концепцияда даоның білдірілмейтіндігі (невыразимость) және жабықтылығы (сокрытость) айтылады. Ол әлемдік заң, барлық барды тудыратын және қалыптастыратын жалпылама бастама ретінде қарастырылады.

Даосизм (қыт. taoism [e]) – қытай философиясы мен дәстүрлі діндегі негізгі бағыттардың бірі. Оның негізін қалаушы Лао-цзы (“Кәрі дана”, “Кәрі ұстаз”) болып есептеледі. Б.з.д. II-I ғғ. шығармаларда бұл философиялық ағым «дао және дә мектебі» (даодэ цзя) , ал I ғ. – дао цзя (дао мектебі) деп аталған. Осы мектептің ілімі «Дао дә цзин» («Дао және дә каноны»-канон деген ереже, қағида) және «чжуан- цзы» (Чжуан Чжоу деген ойшылдың кітабы делінеді) трактаттарда баяндалған.

Даосизмнің негізгі ұғымдары *дао* (жол немесе сапар) және *дэ* (игілікті күш, асыл қуат, энергия), олар кейінгі бүкіл қытай философиясында кең қолданыс тапты. Дао мен дә «цзы жань» - табиғилық және «у вэй»-әрекеттенбеу (недеяние) қағидаларын ұстанады. Даосизм өкілдері сол сияқты мәңгілік өмір (бессмертие) мәселесімен де айналысты. Оны олар «дененің/тұлғаның» онтологиялық статусының өзгеруі, яғни рухани – психо-денелік бірлігі, тұтастығы, шэнь (рух) субстанциясына айналуы деп түсінген. Мұндай «денелік/тұлғалық» күй даоның өрістеу (қанат жаю) процесінде пайда болатын, бірақ көрінетін Аспаннан бұрын кездесетін жетілген «аспаналды» (сянь тянь) әлемдік тәртіпке ұқсас. Аспаналды әлемдерді даостық космографияда мәңгі жасайтындардың (өлмейтіндердің) резиденциясы, оларда туу да, өлу де жоқ, бәрі үйлесімді және бірлікте, тұтас деп суреттейді.

Даршана (санскр. darshan - көріну, таным, көзқарас) - Үндіде 1 - мыңжылдықтың ортасына қарай қалыптасқан философиялық жүйелердің жалпы аты. Бұларда білім әлемді тек қана рационалды танудың нәтижесі емес, сонымен бірге белгісіз нұрланудың (озарение), адамдардың дағдылы танымдық қабілеттерінен жасырынған сыртқы шындықты түсінудің өнімі деп есептеледі. Негізгі даршаналар дәстүр бойынша *астика* (ведалардың беделін мойындайтын) — санкхья, йога, ньья, вайшешика, миманса мен веданта және *настика* (ведалардың беделін мойындамайтын) — чарвака-локаята, жайнизм және буддизм - деп бөлінеді.

Дедукция (лат. deductio - шығару) - бастапқы пайымдаулар (алғышарттар) жиынтығынан қажетті шығарылатын салдарларды алатын рационалды танымның әдісі. Дедукция процесінде *пікірлердің* тек логикалық қатал, әдепті (корректный) амалдары – *логикалық формалары* – ақиқатты алғышарттардан ақиқатты салдарларды алуға кепіл беретін дедуктивтілі пікірлер деп аталатындар пайдаланылады.

Дедуктивтік әдістің сипатты ерекшелігі мынада: шығарылатын пікірдегі ақпарат (информация) бастапқы пайымдаулардың тұтас ақпаратының бөлігін құрайды. Дедукцияның мәнін осылай түсіну оның (д.) *жалпыдан жалқыға* ауысу ретіндегі дәстүрлі көзқарасқа маңызды дәлелдеме (анықтау) береді. Дедукция әдісін негіздеуге фр. философы, математигі, физигі, физиологы Рене Декарт үлкен үлес қосты, ал оның аппаратын (ғылыми түсініктерін,

терминдерін, категорияларын) жасаумен ғылым ретінде пайда болған кезінен бастап логика айналысады (аристотельдік, дәстүрлі логика).

Деизм (лат. *deus* - Құдай) - Құдайды әлем мен адамды жасаған және оларды үздіксіз басқаратын тұлға ретінде түсінетін *теизмге* қарағанда *деизм* құдайды табиғаттан тыс және уақыт пен кеңістікте алысталған, бірақ табиғатқа тек алғашқы қатынасы болған абстрактылы бастама ретінде түсіндіреді.

Басқаша айтқанда, Құдай әуелде адамды, табиғатты, қоғамды – бәрін жасады, ал кейін олардың ісіне араласпайды.

Деизм Батыс Еуропада XVI ғ. екінші жартысында ортодоксальды емес христиандықтың ортасында дүниеге келді және XVI - XVII ғ.ғ. Інжілге (Библияға) сүйенбеген және ресми христиандық сенімдердің догматтарынан бас тартқан *табиғи дін* деп аталатынмен ұқсастырылды. "Табиғи дін" нағыз ақиқатты және бұрмалауға келмейді деп есептелінді.

Деистік еркін ойлылықтың (вольнодумство) көптеген жақтаушылары болды. Солардың ірі өкілдерінің бірі француз жазушысы, ойшылы, философ Вольтер (шын аты Мари Франсуа Аруэ) болды. Ол деистік тұрғыдан христиандық дінді аяусыз өткір сынға алды. Деизм позициясында Декарт, Галилей, Локк, Ньютон, Ломоносов және т.б. белгілі философтар мен табиғат зерттеушілер де болды. Түптеп келгенде, деизм көп ойшылдар, философтар үшін атеизм жолындағы кезеңге айналды.

Детерминизм (лат. *determinare* - анықтау) - материалдық және рухани әлемнің құбылыстарының өзара байланысы мен өзара шарттылығының объективтік заңдылықтары туралы философиялық ілім. Оның негізінде Дүниенің әртүрлі жайы (жағдайы) алдыңғы жағдайлардың салдары және келесілерінің себебі болады деген идея жатыр. Басқаша айтқанда, бір құбылыс екінші құбылысты тудырады (себеп болады), ал ол салдар ретінде келесі құбылыстың себебі болады. *Индетерминизм*, керісінше, жалпы себептілікті немесе жоқ дегенде оның (себ.) жалпылай және қажетті сипатын мойындағысы келмейді, шешімдердің еркін таңдауын және оқиғалардың өз бетімен дамуын қолдайды.

Диалектика (гр. *dialectic*) - алғашқыда, ертедегі Грекияда, логикалық аргументация (дәлелдеме) әдісі. Көне грек ойшылдары диалектика деп талас жүргізу өнерін, дискуссияда жоққа шығару тәсілін, ұғымдарды үнемі бағалау (саралау) әдісін түсінген. Ақиқатты қарама-қарсы пікірлерді қақтығыстыру арқылы, қарсы жақтың пікірінде қайшылықтарды ашып, оларды жою арқылы табуға тырысқан. Стоицизм уақытынан ортағасырлықтың аяғына дейін диалектика негізінен формальды логикаға ұқсас пән ретінде есептелді.

Кейінірек ойлаудың диалектикалық амалы табиғат пен қоғамның құбылыстарын зерттеуге таратылды, яғни бұл құбылыстар мәңгілік қозғалыс пен өзгерісте, өзара байланыста болады, ал олардың дамуы ішкі қайшылықтары мен қарама-қарсылықтардың күресінің нәтижесі деп қарастырылды. Қазіргі уақытта диалектика дамудың философиялық концепциясын құрайды.

Метафизикалық әдістің үстемдігін шайқалтқан дамудың тұтас диалектикалық концепциясы алғаш рет немістің трансценденталды - сыни философиясының өкілдерінің, алдымен Гегельдің жұмыстарында

(еңбектерінде) жасалды. Оның диалектикасының негізгі тақырыбы бірін-бірі өзара жоққа шығаратын және бір уақытта өзара шамалайтын (керек ететін) қарама-қарсылықтардың бірлігі идеясы болды, яғни қайшылық тақырыбы.

Дәл диалектикалық әдіс Гегельге өз кезіндегі білім мен мәдениеттің барлық сфераларын сыни қайта ойлап шығартты. Марксизм философиясында диалектика болмыс пен танымның ең жалпы заңдылық байланыстары мен қалыптасу, дамуы туралы ілім ретінде түсініледі. Сонымен бірге, XX ғ. философиясында диалектика жеткілікті қатал сынға да ұшырады (әмбебаптылық барлығын қамтуға ұмтылғаны және артық абстрактылдылығы үшін).

Догматизм (гр. dogma – пікір, ілім, шешім) – практика (тәжірибе) мен ғылымның жаңа мәліметтерін, орын мен уақыттың нақты жағдайларын есептемейтін, яғни шығармашылық даму мен ақиқаттың нақтылық принципін ескермей өзгеріссіз ұғымдар, формулаларды қолданатын (пайдаланатын) ойлаудың амалы (тәсілі).

Догматизмнің пайда болуы сынға жатпайтын және барлық діншілдер үшін міндетті айқын ақиқат ретінде бекітілетін діннің догматтарына сенуді талап ететін діни көзқарастардың дамуымен тарихи байланысты. Сол сияқты догматизм түсінгі де әр заманда әртүрлі болды. Антикалық скептицизмнің жақтаушылары догматизмге әлем туралы әртүрлі жағымды ілімді жатқызған. Жаңа уақытта (дәуірде) Кант, Декарттан Вольфге дейінгі рационалистік философияны “догматикалық” деп атады. Қазіргі заман философиясында догматизм әлемнің өзгергіштік және даму идеясын жоққа шығаратын антидиалектикалық концепциялармен (тұжырымдамалармен), сол сияқты дамудың диалектикалық заңдарының өздері әр түрлі тарихи жағдайларда, әр түрлі объектілер мен процестерде әр түрлі көрінетіндігін түсінбеумен байланысты.

Дуализм (лат. duo – екі, dualis – екі жақты) – әлемнің тең тәуелсіз екі бастамасы бар деп қарастыратын, мойындайтын ілім, көзқарас. Ол таным процесін талдау (*гносеологиялық дуализм*) немесе болмысты әйтпесе оның белгілі бір аспектісін түсіндіру үшін (*онтологиялық дуализм*) пайдаланылады.

Гносеологиялық дуализмнің мысалына болмыс пен ойлаудың, субъект пен объектінің, сол сияқты мән мен құбылыстың дуализмі жатады. Ал онтологиялық дуализм мысалы ретінде материя мен рух, игілік пен зұлымдық дуализмін айтуға болады.

Дуалистік сипат көбінесе Р.Декарт пен И.Кант философиясына тән. Дуализм *монизмге* (бір ғана бастаманы мойындайтын) және *плюрализмге* (екіден артық бастамаларды мойындайтын) қарсы қойылады.

Дүниетаным – әлемге және адамның осы әлемдегі орнына көзқарастар жүйесі. Ол көбінде адамның осы әлемге, басқа адамдарға, өз-өзіне қатынасын анықтайды және оның тұлғалық құрылымдарын қалыптастырады. Дүниетаным психикалық қалыпты адамның қоршаған болмыспен – табиғат және қоғаммен – тәжірибелік өзара әрекетінің күрделі нәтижесі ретінде пайда болады. Бұл адамның тіршілік әрекетінің (жизнедеятельность) ішкі детерминанттарының

біршама (относительно) автономды (дербес) және тұрақты жүйесі. Тұтас (бүтін), көпдеңгейлі, күрделі ұйымдасқан жүйе түрінде көрінеді.

Тарихқа дүниетанымның әр алуан түрлері белгілі: магиялық, мифологиялық, діни, философиялық, ғылыми, сонымен бірге олардың әр түрлі араласқан типтері. Психикалық қалыпты ересек адам үшін қоршаған болмысты, өзін-өзі тану және өзін-өзі бағалау күрделі процесінің нәтижесінде бекітілген дүниетаным жүйесі оның өмірінің ішкі заңы болады. Тұлғаның өзіне қатынасты оның жүріс - тұрысын іштей себеп ететін алғашқы (бастапқы) субъективтік феномен болады. Дүниетанымның генезисі (шығу тегі), ал одан соң оның саналы қалыптасуы субъекттің ең алдымен күрделі тәжірибелік және когнитивтік (танымдық) өз әрекеті (самостоятельность) болады. Бұл процесс едәуір сыртқы мақсатты бағытталған қоғамдық әсерлерге ұшырына алады. Мысалы, манипуляцияның (ықпал етудің) елеулі құралдары ретінде мыналар бола алады: өмірдің ерекше материалдық және рухани жағдайлары; мәдени дамудың шектелген (шектеулі) мүмкіншіліктері; толық емес және барабар емес (неадекватная – теңбе-тең емес, сәйкес емес) әлеуметтік ақпарат және т.б.

Дін (лат. religio – тақуалық, құдайшылдық, табыну, араб. – сенім, наным, илану) – дүние тану, дүние түсіну, дүние сезіну, сол сияқты осы көзқарастармен байланысты табиғаттан тыс сфераның, ал жетілген, кемелденген формада онда Құдайдың, құдіреттің барлығына сеніммен анықталатын адамдардың жүріс-тұрысы. Адам ойында (адамда) тірек беретін және табынуға лайықты трансценденталды және құпия күшке тәуелділік пен міндеттілік сезім басымдылығы орын алады. Адамның және қоғамның Абсолютпен тікелей байланысқа ұмтылуын бейнелейді.

Діннің мазмұны білім пәні ретінде анықталмайды және сондықтан ақиқат-жалған деген параметрлермен идентификациялауға (теңестіруге) болмайды, жеке нанымның пәні болады. Дін мен нанымның әлеуметтік-рухани феномендері (құбылыстары) көп ретте адамдар жанында, ойында мешіттер, шіркеулер және конфессиялар шеңберінен тыс жүзеге асады. Әлеуметтік сферада дін бірқатар функцияларды атқарады: интегративтік (біріктіру), компенсаторлық (орнын толтыру), дүниетанымдық, реттеушілік.

Дін – әмбебаптық құбылыс; дамыған, кемелденген кезеңінде діни сана, діни қызмет, діни қатынастар және діни ұйымдар оның (д.) құрылымының негізгі элементтері болады. Шарияттың (вероучение) типіне байланысты акцент (көңіл, назар аудару) әмбебаптың сол немесе басқа элементіне жасалады.

Қазіргі кезеңде әлемде діндердің дамуы модернизм (жаңару), секуляризация (дін ықпалынан арылу), саясилану және экуменизация (діни конфессияларды байланыстыру) тенденцияларымен анықталады. Қазіргі экуменистік тенденциялардың маңыздылығы діндер арасындағы келіспеушілік халықтар арасында бейбітшілік болуы мүмкін еместігімен анықталады. Діндер арасындағы бейбітшілік олардың арасындағы тек диалогтың нәтижесі ретінде ғана болуы мүмкін.

Е

Евгеника (гр.eugenes - асыл тұқымды) - адамның тұқым қуалаушылығы және оны жақсарту жолдары туралы адам генетикасы мен медициналық генетиканы қолдануды пайдалануға шақыратын ілім.Евгениканың әсіре бағыттары нәсілшілдік пен «әлеуметтік дарвинизм» ағымдарының теріс идеяларын пайдалана отырып, адамдардың мәдени теңсіздігі олардың психо-физиологиялық айырмашылықтарына байланысты және адамдардың «жаңа тұқымын» шығару керек деген антигумандық қағидаларды ұстанған.

Бірақ евгениканың және оның жаңғыртылған қазіргі бағыттарында көптеген маңызды адамдық мәселелер көтерілген. Неоевгениканың өкілдері (П. Рамсей, Ч. Фрэнкель, Дж. Ледерберг, Д. Рорвик, М. Эбон және т.б.) тұқымдық инженерияның (генная инженерия) қойған жаңа мәселелеріне назар аударады. «Жасалып жатқан адам» еңбегінде П. Рамсей зиянды тұқымдық мутацияларға қарсы күрес қажеттігін алға қояды, сонымен бірге ол адам «фенотипін» жөндеу, жасанды пробиркалық нәресте, тұқымдық бақылау, демографиялық қысымды азайту мәселелерін гуманизм мен этика талаптарына сай шешуді қалайды. Ч. Фрэнкель «Евгеника елесі» деген мақаласында биомедициналық биоэтикаға тәуелді болуын жақтап, жаңа евгеникалық жобалардың адамзат құндылықтарынан алшақтамауын қолдайды. Дж. Ледерберг клондау (адамдардың жасанды баламаларын көбейту) идеясының озық жақтарына басты назар аударды. Бірақ адамдарды генетикалық жолмен модификациялау көптеген гуманитарлық және этикалық қиындықтарға, проблемаларға ұшырауда.

Ересь (гр. haigesis - кейін кету, ерекше діни ілім) - ресми шіркеу догмаларынан ауытқитын христиандық діни ағым. Діни секталарға қарағанда, ересь өзінің құрылымы, басшы органдары және б.с.с. болатын ерекше діни ұйымды құрмайды. Алғашқы христиандық ересьтер (монотеизм, иудеохристиандық, гностицизм) христиандық әлі Рим империясының мемлекеттік діні деп мойындалмаған кезде б.з. II -III ғ.ғ пайда болды. Бұлар орнатылып жатқан, бірақ ортодоксальды христиандықтың әлі біржолата орнатылмаған қағидаларына қарсы бағытталған болатын.

Христиандықты ресми мемлекеттік дін ретінде мойындағаннан кейін IV-V ғ.ғ. баска ересьтер пайда болды: ариандық (арианство), несториандық, монофизиттік (монофизитсво). Феодалдық қоғамда ересьтер ерекше таралу алды. Олар ортағасырларда бұқара халықтың саяси - құқықтық идеологиясының түрі болды.

Ересь шіркеу қолданған діндарлық ұғымдардың жүйесін қолданып, оларға ресми шіркеуден өзгеше түсіндірмелер берді. Мысалы, Қасиетті Жазуда діни иерархия да, монастырьлар да, папашылдық та аталып өтілмеген, сондықтан олар құдайлық емес дегенді дәлелдеді. Сондықтан католик діні 1231ж. Інжілді (Библияны) қарапайым адамдардың оқуына тыйым салды, еретиктерді қуғын-сүргінге ұшыратты.

Ауыспалы мағынасында, ересь - жалпыға бірдей қабылданған қағидадан ауытқу, көпшілік пікірмен үйлеспейтін ұстаным.

Ес - өткен өмір туралы түсініктердің белгісін сақтап, керек кезінде жандандыра алатын құбылыс. Ес 5 қосындыдан тұрады: 1) естеліктерді орнықтыру; 2) оларды сақтау; 3) еске түсіру; 4) тану; 5) орынды (дұрыс) пайдалану. Естің орнықтыру қабілеті бұзылса, амнезия (еске түсіре алмау) ауруына шалдықтырады. Белгілі нәрсені еске сақтау үшін, біз оны түсінуіміз қажет. Тек жақсы ұғынылған нәрселер ғана есімізде оңай жаңғырады. Ес, еске сақтау - сана-сезімнің басты құралының бірі.

Еуразияшылдық - өткен XX ғ. 20-30ж.ж. орыс шетелдіктің (русское зарубежье) өзін аса белсенді көрсеткен әлеуметтік-философиялық ілімі және идеялық-саяси қозғалысы. Еуразияшылдық Ресей тарихы мен мәдениетінің өзіндік ерекшеліктеріне басты назар аударады. Еуразиялық кеңістікте орыс тарихы мен мәдениеті ондағы көптеген халықтардың тағдырымен тығыз байланыста болды. Осы қоғамдық-саяси ағымның бастаулары, алғышарттары П. Чаадаев, Вл. Соловьев, Н. Бердяевтың философияларынан алды деуге болады. Еуразиялық қозғалыстың қызметінің нақты басталуын бір қатар зерттеушілер 1921 ж. Софияда (Болгария) «Шығысқа ауысу. Сезімдер және жасалымдар. Еуразияшылдық тұжырымдары» атты бірінші ұжымдық еңбектің жарыққа шығуымен байланыстырады. Оның авторлары философ, лингвист, мәдениеттанушы Н.С. Трубецкой, географ, тарихнамашы (историограф), экономист П.Н. Савицкий, мәдениеттанушы, философ П.П. Сувчинский және дінтанушы, философ, тарихшы Г.В. Флоровский болатын. Еуразияшылдықтың басталуын Н.С. Трубецкойдың «Еуропа және адамзат» (София, 1920) деген еңбегінің шығуымен байланыстыратын көзқарас та негізсіз емес, себебі бұл еңбекті еуроазиялық ілімнің өзіндік катехизисы деп атауға толық негіз бар: онда болашақ идеялық-саяси ілімнің негізгі әлеуметтік-философиялық, мәдениеттанушылық ұстанымдары баяндалды, оның маңызды әдіснамалық принциптері тұжырымдалды. Бір жылдан кейін шыққан «Шығысқа ауысу» тамаша ойшылдардың рухани бірігуін бекітті.

Еуразиялық ілімнің мәлімділігінің өсуі қарқынды болды. Бірнеше жылда ұжымдық монографиялар жарық көрді, «Шақырымдар» деген журнал, апталық «Еуразия» газеті шығарылды. Сол сияқты бағдарламалық құжаттар, қозғалыстың бірінші съезінің материалдары («Еуразияшылдық: декларация, тұжырымдама, тезистер» - Прага, 1932) жарияланды. Еуразиялық үйірмелер мен семинарлар Парижде, Берлинде, Лондонда, Брюссельде, Белградта, Таллиннде және т.б. қалаларда пайда болды.

Еуразияшылдық ағымға орыс шетелділігінің бір қатар көрнекті интеллектуалдары қосылды: құқықтанушы Н.Н. Алексеев, философ Л.П. Карсавин, әдебиетшілер және сыншылар А.В. Кожевников (Кожев) пен Д.П. Святополк-Мирский, діни философ және публицист В.Н. Ильин, жазушы В.Н. Иванов, экономист Я.Д. Садовский, тарихшы Г.В. Вернадский, шығыстанушы Э.Хара-Даван, философ С.Л. Франк және көп басқалар. 30-жылдардың басына қарай еуразияшылдықтардың жариялаған еңбектерінің жалпы көлемі бірнеше ондаған мың беттерге жетті.

Бірақ 20-жылдардың аяғына қарай біршама ұйымдасқан еуразиялық қозғалыста теориялық полемика (қақпайласу) мен ұйымдастырушылық

бөлінуге (раскол) әкелген келіспеушіліктер (разногласия) біліне бастады. Еуразияшылдықтардың сабырлылар (умеренные) мен радикалшылар деп екіге бөлінуінің негізінде олардың КСРО-дағы бар саяси режимге қатынасы жатты.

Сонымен қатар 30-жылдардың ортасы мен аяғына қарай КСРО мен фашистік Германияның арасында болуы мүмкін соғыс туралы мәселе де орыс шетелдігінің ұйымдары үшін өзекті болды. Эмиграция «қорғаушылар» («оборонцы») мен «жеңілуді жақтаушыларға» («пораженцы») бөлінді. Біріншілер соғыс болған жағдайда КСРО-дағы бар саяси режимге қарамастан елді қорғау керек деп есептеді. «Жеңілуді жақтаушылар» қарама-қарсы позицияда болды: Германияның жеңісін қолдануға ниет білдірді. Еуразияшылдықтар осы полемикада қорғампаздық позицияны сөзсіз қолдады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ешбір еуразияшылдық Гитлермен қарым-қатынасымен өзіне дақ түсірмеді.

«Соңғы еуроазияшыл» деп орыстың тамаша ғалымын Л.Н. Гумилевті санауға болады. Ол қайтыс болардың алдында мынадай сөздер айтқан екен: «Егер Ресей қайтадан жаңғыратын болса, ол тек еуразияшылдық арқылы ғана». Оның пікірінше, Ресей үшін Батыспен одактан көрі еуроазиялық бірлік маңызды: «түріктер мен монғолдар нағыз тамырлар болуы мүмкін, ал ағылшындар, француздар және немістер... тек айлакер қанаушылар болуы мүмкін».

Соңғы уақытта әлемдік экономикадағы интеграциялық процестердің ықпалымен және Шығыс Азияның елдерінің болашақ дамуына сәйкес еуразияшылдыққа қайтадан назар күшейе бастады. Бұл ретте Н.Ә. Назарбаевтың 1994 ж. Мәскеу мемлекеттік университетте кездесуінде осы идеяны жаңадан қозғауының үлкен маңызы болды және ол кең қолдау тапты.

Еуроорталықтық (евроцентризм) - Еуропа әлемдік мәдениет пен өркениеттің орталығы ретінде қарастырылатын мәдени-философиялық және дүниетанымдық ұстаным. Оның элементтері антикалық дәуірде шықты (жабайы мен эллинді, «тағылық» пен «өркениеттілікті» қарсы қою), «антикалықтан кейінгі» Еуропада пісіп жетілді, еуропалық тарихтың дамуымен бекітіле түсті (крест жорықтары, саяхаттар, ірі географиялық жаңалықтар, колониалдық соғыстар, ғылым мен философияның дамуы және т.с.с.).

Еуроорталықтыққа сәйкес Еуропа («Батыс») өзінің тарихи тірегімен, саясатымен, дінімен, мәдениетімен, философия және өнерімен шығыс әлемінің «дұрыс еместігі» мен «жетілмегендігіне» қарсы тұратын бірыңғай және сөзсіз құндылықты құрайды. Еуроорталықтықтың күшеюі ортағасырлық кезеңде байқалады, әсіресе христиандық контексте және оның таралуына байланысты. Христиандырылған еуропалықтың ұғымында Шығыс әлдебір алыстанған (алыс) және экзотикалық ретінде заңды түрде кейінгі қатарға кетеді (жатады).

Еуроорталықтықтың күшеюі Ағарту дәуірінде де орын алды. Бұл кезеңде прогресс еуропалық өркениеттің әлемнің барлық аймақтарына біртіндеп енуі ретінде қарастырылды. Осы көзқарас еуропалық тарихтың келесі кезеңдерінде де үстем болды, оны Гердер мен Гегель, Вебер мен Шпенглер, Трельч және басқалар да күшейте түсті. Еуроорталықтық ұстанымның белгілі бір нышандары С. Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы» және Ф. Фукуяманың

«тарихтың ақыры» ілімдерінде де байқалады. Дегенмен бүгінгі таңда еуроорталықтық көзқарастардың сыңар жақтылығын, шектілігін түсіну басым орын алуда.

Ж

Жан (гр.psychē — дем, рух, жан, өмір, лат. anima, animus — есу, леп, өмірлік күш, тіршілік, ақылды жан, рух) - дін мен философияда: адамның даралығын және оның өзіне адами қасиеттерді беретін адамның материалдық емес аспектісі (немесе мәні); жиі (часто) адамның психикасының, өзіндік санасының немесе ішкі дүниесінің аналогы (үқсасы) ретінде қарастырылады.

Дін мен философияның әртүрлі жүйелері жанның шығуы, табиғаты, оның денемен байланысы және өлетіндігі туралы көптеген сан алуан теориялар жасады. Алғашқы қауымның адамдарының түсініктерінде жан әлдебір материалдылық (қан, тыныс алу және т.с.с). Египеттіктер мен қытайлықтар жанның екі жақты табиғатын мойындаған. Ертедегі египеттіктердің діни көзқарастарында «ка» («тыныс алу» - «дыхание») адамның қайтыс болғанын қайғырады және оның денесінің жанында қалады, ал рухани бастама «ба» өлгендер еліне ауысады деген түсінік болған. Ертедегі қытайлықтар өлгеннен кейін жоқ болатын төмен, сезімдік жан мен адам өлгеннен кейін де бар болатын және арғы ата-бабаларға табынуда тәжім ету (бас ию) нәрсесі болатын ақылды бастаманың арасын айырған.

Грек философиясында эпикурейшілдер жан бүкіл дене сияқты атомдардан тұрады деп санаған. Платондықтар үшін жан - табиғаты бойынша құдайлыққа туыс (жақын), бірақ қалыптасудың өзгермелі әлемінің құрамды бөлігі болатын материалдық емес және тәнсіз (денесіз) субстанция. Аристотельдің көзқарасы «Жан туралы» арнайы трактатта баяндалған. Ол жанның үш деңгейін, «қабілеттерін» ажыратады: «өсімдік» (қоректендіруші), «түйсіктік» (сезімдік) және ойлаушы (интеллектуалдық). Барлық үшеуі де тек адамға, ал жеке бірінші - өсімдіктерге, бірінші мен екінші - жануарларға тән. Ертедегі грек натурфилософиясына (Фалес, Анаксимен, Гераклит, Диоген) гилозизм, яғни «универсумның жалпылай жандылығы туралы ілім» сипат болды.

Ортағасырлықта Августин бойынша жан «нағыз» адамның өзі. Ф. Аквинский жанды денеден тәуелсіз, бірақ адами индивидті жасау үшін тәндік (денелік) субстанцияны қажет ететін дененің қозғаушы бастамасы ретінде түсінеді. Буддизм, әсіресе ертедегі Хинаяна буддизмі жанның барын жоққа шығарады (анатман), тек дхаммы (алғашқы атомдар - первоатомы) мәңгілік деп есептеледі және олар сонымен бірге адами тұлғаны құрайды, карма заңына бағынады.

Кейінгі еуропалық философиялық жүйелерде жан былай түсініледі: Гегельде - рухтың материямен байланыстағы төменгі, сезімдік көрінісі (сезінуші және белсенді жан); дуалистерде (Декарт, Спенсер, Вунд) - әуелден бар, денемен қатар болатын мән. Мысалы, Декарт бойынша, адам дене мен жанның бірлігі және олардың екеуі де бір-біріне ықпал ететін —өз алдына жеке

субстанциялар. Лейбниц жанды монада ретінде - жабық субстанция деп қарастырады. Шеллинг пен Вл. Соловьев жеке, индивидуалды жаннан көрі әлемдік жан идеясын жасауға көбірек көңіл бөлді. Психологияда жан ұғымы психика ұғымымен ығыстырылуда.

Жэнь (қыт.: гумандылық, адамгершілік, адамды сүю, мейірімділік) - Қытай философы Конфуцийдің діни-философиялық іліміндегі адам болмысы тәсілінің, амалының ерекше белгісін, адами бастаманы және адамның бейімділігін (призвание) білдіретін негізгі ұғым. Оның мазмұнын адамға қаратылып айтылған өмірдегі міндеті, қызметі деп қарастыруға, түсінуге болады: тілектестіктің, жақсылық ойлаушылықтың, сыйластықтың, құрметтеушіліктің және борышқа (парызға) адалдықтың, адамдар арасындағы қатынастарда өзара сүйіспеншіліктің талаптарына сай болу, сәйкес келу. Бұл жолмен жүру адамды өнегелі, құлықтылық жетілдірудің де мақсаты ретінде қарастырылады. «Жэнь» категориясы, принципі адамдарға өзіңе-өзің сияқты өзара - дұрыс қатынасты (взаимно - правильное отношение) қалыптастырады: «өзіңе қаламағанды - өзгелерге жасама» (не делай другим того, чего не желаешь себе)).

Жыраулар философиясы - қазақ философиясындағы, әлеуметтік ойы мен қоғам санасындағы ерекше құбылыс, феномен. Бұл ағым қазақ ақын - жыраушыларының поэзиясында қалыптасқан. Олардың дүниетанымы, философиялық ойлары, әлеуметтік көзқарастары жыр-толғауларында баяндалды.

Ақын-жыраулар философиясын шартты түрде екі үлкен кезеңге бөлуге болады: 1) ХҮ-ХҮІІІ ғ.ғ. арасы және 2) ХІХ ғ. «зар заман» философиясы. Бірінші кезең Шалкиіз жыраудан (1465-1560) басталып, Доспамбет, Үмбетей, Ақтамберді, Бұқар жыраулар мен Шал ақынның шығармашылығында жалғасты. Олардың шығармалары, толғаулары негізінен көшпелілер болмысы, ата-қоныс, адам, сол кездегі әлеуметтік жағдайлар, батырлық, ерлік, өз Отанын сүю, адамгершілік, ел бірлігі, өмір мен өлім, үлкенді құрметтеу, кішіні сыйлау, отбасының берекесі және т.с.с. бүкіл халықты, қоғамды толғандыратын мәселелер туралы болды.

ХІХ ғ. патшалық отарлау саясатының ең күшіне еніп, қазақ халқын тәуелсіздігінен айырған, оның жерінің нағыз талауға түскен кезең еді. Осының салдарынан кәсіби шаруашылықтың ыдырауы, ата дәстүрінің үзіліп, ұлттық рухани мәдениетінен, дінінен айыру қаупі, өмірде болып жатқан жат өзгерістер халық арасында сары уайымшылдық пен болашаққа күдермен қарау пиғылдарын тудырды. «Зар заман» поэзиясының өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы ел басына күн туған қиын сәт кезеңінде елдің, жердің қамын, халықтың болашағын ойлап, азаттық пен еркіндікті аңсап патшалық Ресейдің отарлау, орыстандыру саясатына тікелей қарсы шығып, отты жырларымен, терең философиялық, азаматтық толғауларымен әділетсіздікті, озбырлықты, елді-жұртты қанауды батыл әшкереледі.

«Зар заман» Шортанбайдың философиялық толғауларының бірі, содан «зар заман» философиясының атауы шыққан. Әдебиетте мұны кейде «қай заман», «кер заман», «тар заман» деп те атайды.

3

Заң - 1) құқықтануда қоғамдық, мемлекеттік өмірдің маңызды мәселелері бойынша қабылданатын және жоғары юридикалық күші бар *нормативтік-құқықтық акт* (жарғы, қаулы, т.б.). Заңды, әдетте, мемлекеттік биліктің жоғары өкілетті органы парламент немесе референдум арқылы қабылдайды;

2) философияда құбылыстардың *ішкі байланысы* және *өзара шарттастығы*. Бірақ құбылыстардың және процестердің кез келген байланысы заң, заңдылық бола бермейді. Заңға тән байланыстар белгілері, сипаты төмендегідей:

- заң (заңдылық) ең алдымен *объективтік* сипатқа ие, ол санадан, ойдан шығарылмайды;
- заң құбылыстардың бәріне ортақ *жалпылық*;
- заң бір-бірінен сырттай тәуелсіз нәрселердің *ішкі қажетті* байланысы;
- нақты көрінісі қаншалықты құбылмалы болып жатса да, заң солардың бәрінде де сақталатын *тұрақты*, қайталанып отыратын байланыс;
- заң *мәнді құбылыс* (существенное явление), ол (заң) құбылыстарда көрінетін, құбылыстық түрде іске асатын мән.

Зороастризм - (маздеизм, авестизм, отқа табынушылық) - б.з.д. VII - VI ғ.ғ. пайда болған ертеирандық дін. Негізін калаушы Заратустра (Заратуштра), Зәрдеш, гректерде Зороастр деген атпен белгілі. Оның идеялары ежелгі грек философиялық ойының дамуына, әлемдік діндердің қалыптасуына үлкен әсер еткен. Заратустра есімі Платонға белгілі болған.

Б.з.д. 6 ғасырда өмір сүрген ұлы ойшылдың туған жері, өскен елі туралы ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер бар. Зерттеуші А. Тарақты оны Сырдария бойында туған деп санайды. Проф. А. Қасымжановтың пікірінше, Заратустраның өз елінде тұрақ таппай, Шығыс Иранда өмір сүргендіктен зороастризм парсылық құбылыс деп есептелініп, оның алғашқы пайда болған аймағы және оның табынушылары көшпелі малшылар болғандығы ұмыт қалды. Көпке дейін дәстүр Заратустраның Отаны Батыс Иран деп келсе, қазіргі заман ғалымдарының басым көпшілігі зороастризмнің отаны Шығыс Иран немесе Орталық Азия деп санайды.

Зороастризм туралы «Авестада» (қасиетті жазбалар жинағы) және Ф. Ницшенің «Заратустра осылай деді» кітабында толық айтылған.

И

И (қыт.: парыз/әділеттілік) – классикалық қытай философиясының, алдымен конфуцийшілдіктің категориясы. Жалпы мағынада тек қана осылай жасау императивін білдіреді (императив единственно должного действия). Бұл

категорияның көп сөздік мағыналары бар: «парыз» (борыш), «парыз сезімі», «әділеттілік», «қайырымдылық», «маңыз», «мағына», «принцип». Конфуций ілімінде и – «бекзат адам» («цзюнь цзы» - «благородный муж») идеалдық тұлғасының имманенттік (тиісті, ажыратылмайтын) қасиеті. «Парыз/әділеттілік» «бекзат адамның» императиві ретінде оның антиподы – «бишара адам» («ничтожный человек») ұмтылатын «пайдаға/олжаға» («польза/выгода» - ли) қарсы қойылды.

Идеализм (фр. idealisme, гр. idealism) – болмыс концепциясының шеңберінде рухтың немесе сананың бастапқылығын (алғашқылығын) мойындайтын философиядағы теория, доктрина. Басқаша айтқанда, идеализм материализмге қарама-қарсы идеяны, сананы, рухты бірінші, ал табиғатты, болмысты, материяны екінші деп санайды. Бұл көзқарас бойынша, физикалық (материалдық) объектілер санадан тыс, санадан тәуелсіз (яғни оларды қабылдаудан және олар туралы ойлаудан) бар бола алмайды. Қоршаған, сыртқы әлемнің барлығы (бар екендігі) туралы пікірге келуге адамның физикалық әлемге үңілу, қарау құралы ретінде өзінің санасын пайдаланудан басқа мүмкіншілігі жоқ.

Дүниедегі бар (то, что существует) сана арқылы ғана емес, санада да бар. Сондықтан кез келген физикалық дене адам үшін қабылданылмайтын болу үшін ол идеалдылық ретінде бар болуы керек. Идеализм үшін шындық әуелден руханилық деген көзқарас тән. Сонымен бірге идеализм өкілдері физикалық объектілер жоқ деп ешқашан айтқан емес, оларды (об) материя категориясына теңестіруге болатын субстанциялық қасиеттері жоқ деп бекітумен болды.

Дәйекті идеалистік концепциялар философиялық жүйелер ретінде Жаңа заманда қалыптасты (Лейбниц, Шеллинг, Фихте, Гегель, Беркли), ал негізін Платон қалады, атап айтқанда заттық-сезімдік нәрселердің идеалдық үлгілері ретіндегі идеялар, эйдостар әлемінің философиялық концепциясында. Идеализм негізінде біркелкі ағым емес, оның әр алуан түрлері бар: **объективтік** пен **субъективтік**, **монистік** пен **плюралистік** және т.с.с.

Гегель әлемді пайымдау (рассудок) және ақыл (разум) көмектері арқылы тануға болады деп санады, ал ақылды танымның негізгі құралы деп қарады. Бұл жағынан ол рационалист. Екінші жағынан, Гегель физикалық әлем табиғатта пантеистік (шексіз) жайылған сананың әр түрлі сатылары болады деп есептейді. Гегельде руханилық пен физикалық бір-біріне қарсы қойылмайды, керісінше, олар Рух деп атайтын ештеңеден тәуелсіз әлде бір негізде бірігеді, жинақталады (синтезделеді). Сондықтан гегельдік концепция монистік және идеалистік болады, басқаша оны *абсолюттік* немесе *объективтік идеализм* деп атайды.

Әлем (дүние) біздің (менің) санамның фактісі ретінде қарастырылатын концепциялар *субъективтік* идеализм деп аталады. Таным үшін ең нақты жүзеге асатын нәрсе Эгоның («Мен»-нің) интеллектуалды (ой) құрылымы. Рухани Эго біздің танымыздың шектерін белгілейді. Идеализмнің осындай версиясын (бір түрін), соның ішінде, Фихте ұстанған.

Идеалдылықтың мәні мен табиғатының өзін қарастыруға байланысты идеалдық субстанцияны *әлемдік ақыл*(панлогизм), *ерік* (волюнтаризм),

интуиция (интуитивизм) ретінде түсіндіретін идеализмнің бағыттары қалыптасты. Рухани бастаманы аңғару, ұғыну критерийі бойынша идеализм *феноменализмге* (сенсуалистік ұғынылатын идеалдық), *идеалистік рационализмге* (логикалық ұғынылатын идеалдылық), *иррационализмге* (қисынсыз және ұғынылмайтын идеалдылық) бөлінеді.

Идеология (гр. *idea* – ұғым, елес + *logos* – сөз, ілім, ғылым) – пәні идеялардың пайда болуы және өзгеруі, олардың жеке әлеуметтік топтардың, таптардың, сословиелердің (жіктердің) өміріне ықпалы болатын ғылымды белгілеу үшін XVIII ғ. аяғы – XIXғ. басындағы француз ойшылы (философы) және қоғам қайраткері Антуан Дестют де Траси ғылыми және философиялық айналымға енгізген ұғым («Идеология элементтері», 1800-1815, Париж). Оның және жақтастарының пікірінше, идеология мазмұны бойынша кез келген басқа ғылымнан, мысалы механикадан, зоологиядан, өзгешеленбеуі керек. Бірақ әлеуметтік танымда интегративтік, біріктіру ролі бойынша олардан асып түсіп, ол философияны ғылымдар ханымының (королева) орнынан ығыстырып шығаруы керек.

Өзінің пайда болған кезінен бастап «идеология» ұғымы ондаған әртүрлі мағыналар алды, сан алуан, кейде бір-бірін өзара жокқа шығаратын құбылыстарды сипаттауға қолданыла бастады. Идеология тарихын зерттеуші Иглетон оның 40-қа жақын дефиницияларын, норвегиялық зерттеуші А. Нэсс бұл ұғымның 30-дан артық анықтамаларын келтіреді, ал поляк ғалымы Е. Вятр идеологияның дефиницияларын көп деңгейлі типологиялауын ұсынады.

Идеология феноменіне толып жатқан анықтамалар берудің басты негізі оның ғылым ұғымымен өзара қатынасы болып табылады. Бұл ретте идеологияны бұрмаланған, жалған, ақиқатты емес сана ретінде және идеологияны ғылым ретінде сипаттайтын қарама-қарсы көзқарастар бар. Осыған байланысты *идеологияны гносеологиялық және онтологиялық тұрғыдан* қарастыру орын алды. *Бірінші* жағдайда идеологияның және ғылымның ара қатысы, идеологиялық концепциялардың ақиқаттылығы немесе жалғандығы орталық проблема болып қойылады, ал *екінші*, онтологиялық позицияда идеология көбінесе «ақиқаттылығы» немесе «жалғандығылығына» тәуелсіз (байланыссыз) бар әлеуметтік-саяси қатынастардың не апологеты (мадақтаушы), не олардың оппоненты (қарсыласы) болып іс-әрекет жасайтын ұйымдастырушы материалдық күш ретінде қарастырылады. Сондықтан кейде идеологияның маңызын, ролін төмендету (деидеологизация) немесе оны күшейту (реидеологизация) кездеседі.

Марксизм шеңберінде де идеологияға көзқарас бір текті, бір келкі болған жоқ. Оның негізін қалаушылар К. Маркс және Ф. Энгельс идеологияны үстем таптардың «бүкіл қоғамның мүддесі» етіп көрсетуге тырысатын «таптық мүддесінен» туған бұрмаланған, «жалған сана» деп түсінді. Г.В. Плеханов (Ресей), Ф. Меринг, Р. Люксембург (Германия) және т.б. марксизмді ғылым ретінде және сонымен бірге пролетариаттың идеологиясы ретінде қарастырды. Осы көзқарасты ең дәйекті түрде В.И. Ленин ұстанды, ол ғылыми идеология концепциясын дамытты.

Батыстық марксистік емес философияда да идеологияға байланысты эволюцияны байқауға болады. А. де Трасиден басталған гносеологиялық аспект неокантшылдар Г. Виндельбанд пен П.Риккертке, одан әрі «білім социологиясының» негізін қалаушы М. Шелерге дейін жалғасты. Ал онтологиялық аспект М. Вебер, Т. Вебленде анық білінсе, идеологияның теориясының синтезін К. Маннгеймде көреміз (Қараңыз: «Иделогия және утопия»). Ол осы жұмысында екеуін де (аспектілерді) диалектикалық түрде біріктіруге тырысты.

Гнесеологиялық және онтологиялық идеологизмнің ренессансы (жаңғыруы) XX ғ. екінші жартысында деидологизация мен реидеологизация концепцияларында көрініс тапты. Оның жаңғырығы ретінде 80-90-жылдары көтерілген «Идеология жоғалсын!» және оған қарама-қарсы 80-жылдардың ортасынан осы уақытқа дейін жалғасып жатқан «Жаңа идеология жасасын!» деген тезистерді айтуға болады.

Идея (гр.idea – түр, образ, тек, сыртқы көрініс; eidos – түр, іс-әрекет амалы, сапа, идея, пайымдау, образ) – әртүрлі философиялық жүйелерде рухтың (кейінірек –білімнің) ең дамыған формаларын белгілеу үшін қолданылатын ұғым. Алғашқылардың бірі болып «эйдос» терминін Анаксагор қолданады. Ол эйдостар деп әлем пайда болған бөлшектерді атайды және оларды «барлық заттардың тұқымдары» деп санайды. Демокрит те әріптерден жасалатындай сияқты заттар құрайтын, бірақ сезімдік таным жете алмайтын идеялар – атомдар туралы айтады.

Идея туралы классикалық ілімді антикалық дәуірде Платон ұсынды. Оның философиясы әлемнің күрделі екіжақтылығына (двойственность) сүйенеді: **заттар әлемі** (әрдайым болады және ешқашан жоқ) және **идеялар әлемі** (әрқашан бар және ешқашан пайда болмайды). Біріншісі – сезімдік танымның пәні, екіншісі – парасатты ойлаудың пәні. Заттар мен идеялардың арасындағы жалғыз қатынас, өзара байланыс еліктеу (подражание) болады және де идея бастапқы образ (үлгі) ретінде, ал сезімдік нәрсе көшірме (копия) ретінде қарастырылады. Әлемде адам тек көлеңкелерді, тек идеяның түстестерін (подобия идей) пайымдаушы үңгірдің тұтқынына ұқсас.

Формасы бойынша идея тектік ұғым (родовое понятие) ретінде берілгенімен, Платон бойынша, ол толғаудан (ойлаудан) туындамайды, салыстыратын абстракцияның нәтижесі бола алмайды. Платондық идеялар - ойлар емес, олар ойдың пәні (предмет мысли), таңдаулы шырайдағы шынайы (ақиқатты) болмыс. Сондықтан Платонда идея мәңгілік, абсолюттік, түрсіз (материалдық емес), өзгерістерге килікпейді және т.с.с. Ол идеялар жүйесін Гиперурания, яғни «аспандар үстіндегі орын» («место над небесами») деген терминмен де белгілеген.

Идеяның субстанционалдық (тәуелсіз) тіршілігін жоққа шығарған, мойындамаған Аристотель «эйдос» терминіне «форма» мағынасын берген, яғни заттың өзіндегі жалпы, түйіні және оның жасалуының мақсатты себебі. Барлық заттардың эйдостарының жиынтығы иерархия құрайды,оның шыңында формалардың Формасы – қозғалмайтын Ақыл-Алғашқықозғаушы (Ум-Перводвигатель).

Платон ілімі идеяларды үлгілері бойынша құдай ақылы, ал одан кейін Құдайдың өзі заттарды жасайтын идеалдық формалар ретінде қарастыратын неоплатонизм мен ортағасырлық философияда даму тапты. Сөйтіп, антикалықтан Қайта Өрлеу дәуіріне дейін идеялар таза **онтологиялық** тұрғыдан қарастырылды. Жаңа заманда олар адами танымның негізгі формаларының бірі ретінде көбінесе **гносеологиялық** аспектіде байқалады.

Рационализм мен эпиризм идеялардың мәнін, табиғатын қарастыруда бір-біріне қарама-қарсы позицияда болды. Кантқа дейінгі рационализм идеяларды әуелден субъектіге тән және тәжірибеге жатпайтын «туа біткен» идеялар ретінде қарастырды. Эмпиризм идеяда сезімдік мағлұматтардың тек қорытындысын көрді. Кант философиясында идеялар тәжірибеде ештеме сәйкес келмейтін ақылдың ұғымдары. Гегель үшін абсолюттік идея білім дамуының жоғары нүктесі болады: ол (абс.и.) өзіне білімнің барлық бұрынғы (алдыңғы) формаларын қосады және сондықтан өзіне ойлау мен реалдылық (шындық) үйлесетін (дәл келетін) жоғары объективтік ақиқат болады. XX ғ. философиясында «идея» сөзі өзінің мағынасын іс жүзінде толық жоғалтып, «ұғым» терминінің тек синонимі ретінде қолданылады.

Изоморфизм (гр. isos – тең, бірдей, ұқсас, morphe – түр, пішін) – сананың бейнелеу процесіндегі ерекшелігі. Изоморфтық бейнелеу дегеніміз түпнұсқаны дәлме- дәл қайта жаңғырту (мысалы, фото сияқты). Изоморфизм деп көркем мәтіндегі мазмұн мен түрдің сәйкестігін, ал кең мағынада көркем шығармадағы мазмұн мен форманың (идея, сюжет, стиль, т.б.) үндесуін айтады.

Императив (лат.imperativus – өктемшіл) – И. Кант енгізген ұғым: жалпы заңды, жоғары талапты, не істеу керек және міндеттіні қалай орындау керек екенін анықтайтын ең маңызды принципті көрсетеді. Канттың бұлжымас императиві былай тұжырымдалады: «... действуй в соответствии с такой максимой, руководствуясь которой ты вместе с тем можешь пожелать, чтобы она была постоянным, общим законом, ... чтобы ты всегда относился к человечеству как к цели и никогда не относился бы к нему только как к средству».

Императив тек мораль, құлықтылықта ғана емес, басқа салаларда да орындалуы керек, мысалы, саясатта, халықаралық қатынастарда және т.с.с. Ядролық, химиялық, бактериологиялық, соғыс конфликттеріне жол бермеу, қоршаған ортаны сақтау арқылы адамзаттың аман қалуы қазіргі заманның сөзсіз императиві болып есептеледі.

Индетерминизм (лат. in- теріске шығаратын қосымша (приставка)+ детерминизм) - құбылыстар, процестер арасында себепті байланыстардың бар екенін жоққа шығаратын (*онтологиялық И.*) немесе ғылымда себептілі түсіндірудің құндылығын мойындамайтын (*әдіснамалық И.*) ұстаным, көзқарас.

Индетерминизмнің әдіснамалық негіздерін Д.Юм қалады: салдардан себепті ойша бөлудің мүмкіншілігін көрсетті, бұл (это) олардың арасында бар байланыстың объективтілігіне күмән туғызады; осының нәтижесінде себеп пен салдарды қосу шындықтың элементі емес, субъектінің танымдық белсенділігінің фактісі, мағлұматтарды тәртіпке келтірудің формасы болып шығады.

XX ғ. индетерминизм детерминизмді едәуір ығыстырды. *Неокантишылдық* детерминизм принципінің қолданылуын «табиғат туралы ғылымдар» сферасымен (саласымен) шектеді. Ал *неопозитивизм* кванттық физиканың ықпалымен детерминизм принципінің енді жаратылыстану ғылымдары сферасында қолданылуы туралы мәселені қойды, өйткені объектілерінің жүріс-тұрысы әрқашанда белгісіздіктің әр алуан түрлеріне ұшырайтын микроәлемді (микромир) сипаттауға классикалық детерминизм жарамсыз болып қалды. Бір қатар зерттеушілер (Б.Рассел, Х.Рейхенбах) детерминизм принципінің ғылыми құндылығы жоқтығы туралы пікір айтты.

Қоғамдық ғылымдар саласында индетерминизм ерік бостандығы проблемасымен тығыз байланысты. Мұндай көзқарастың дәйекті жақтаушысы Ж.-П.Сартр болды. Оның пікірінше, адам меншікті өзіндігінің жобасын (проект собственной самости) өзі қалыптастырады. Онтология саласында индетерминизм принципі ең күшті түрде орыс персоналистері (Н.Бердяев, Н.Лосский) философиясында көрініс тапты.

Индивид, индивидуум - (лат. *individuum*-бөлінбейтін, дербес, жеке)- өзгеше әлеуметтік атом, яғни социум болмысының онан әрі принципіалды бөлінбейтін элементі ретінде адамзаттың, қоғамның, халықтың, таптың, әлеуметтік топтың *жеке алынған өкілін* білдіретін ұғым. «Индивид» белгілі бір өлшемде «индивидуалдылық» деген адамның бірегей ерекшелігін (қасиетін) білдіретін өзіне жұп ұғыммен тоғысады.

Индивидуализм - адамның, тұлғаның автономдық еріктігіне (бостандығына) ерекше құндылық беретін саяси және әлеуметтік-философиялық ілім. Оның негізінде үш принцип жатыр деуге болады: барлық құндылықтар адамда түйіседі (тоғысады), яғни олар адам болмысымен салыстыра тексеріледі; тұлғаның өзімен- өзі мақсат және жоғары құндылық болады, ал қоғам жеке индивидтердің мақсаттарына жетуінің құралы ғана болып саналады; барлық индивидтер моральдық тұрғыдан тең және ешкім ешқашан басқаның әл-аухатына жетуінің тек құралы ретінде пайдаланылмауы керек.

Индивидуализмнің өзіндік тарихы бар. Әрқашанда ол оқиғалардың құбылмалы жүрісі мен қолайсыз тағдырдан адамның рухани тәуелсіздігін негіздеу үшін (эпикуреизм, стоицизм, скептицизм), адам өмірінің құндылығын және адамның абыройын бекіту үшін (Қайта Өрлеу дәуірі), әлеуметтік тәуелділіктің барлық формаларынан босату үшін пайдаланылды. Осы жолда адамның жеке белсенділігін өрістетуге, моральдық таңдау мен өзін-өзі анықтау еркіндігіне, өзінің жүріс-тұрысына жауапкершілікті көрсетуге мүмкіндік туғызып, жағымды роль атқарды.

Индивидуализм кез келген авторитеттерге және тұлғаға бақылаудың, әсіресе егер мұндай әрекеттер мемлекет тарапынан болса- кез келген формаларына қарсы, яғни оппозицияда болады. Бірақ тек экстремистік пиғылдағы индивидуалистер анархияның (бассыздықтың) жақтаушылары болады. Индивидуализмнің де шегі, мөлшері бар. Егер бұл принцип абсолюттендірілсе, онда ол эгоизмге, волюнтаризмге, анархизмге, жеке басынушылық пен жауапсыздыққа соқтырады.

Индуизм- Үнді халқының көпшілігіне тән діни көзқарастардың, әдет-ғұрыптардың, діни жоралық және әлеуметтік- тұрмыстық институттардың жиынтығы (индуист деп жоқ дегенде ата-аналарының бірі үнділік болатын және басқа дінді қабылдамағанды есептейді). Индуизмнің тамырлары көне үнділік дін-брахманизмге барып тіріледі. Онымен генетикалық байланыс, мысалы, мынадан көрінеді: индуизмнің ең құрметтейтін құдайлары брахманизмнің үштігі (троица) болып саналады, яғни Брахма (жасаушы), Вишну (сақтаушы), Шива (бір мезгілде жаратушы, сақтаушы және қиратушы).

Барлықтары үшін үйлесімді және міндетті діни сенім жүйесі, шіркеулік ұйым, діни қызметпен байланысты мәселелерді шешу үшін бірыңғай басшы орталық немесе институт болмаса да, діни догматтардан ауытқуларға белгілі төзімділік орын алса да, индуизмде қоғамдық- тұрмыстық дәстүрлерге өте қатаң талаптар қойылады. Индуизм қоғамдық, отбасылық және жеке өмірдің сфераларына қойылатын, сол сияқты халықты араларындағы айырмашылықтар кейде қазірдің өзінде мызғымайтындық деп есептелінетін көптеген топтар, касталар, подкасталарға бөліп, олар үшін әр түрлі болатын көп шектеулер мен тыйымдарды бұзуларға өте- мөте төзімсіз.

Индуизмнің негізгі бағыттары- вишнуизм, шиванизм, шактизм (Шакти-Брахманның әйелдік көрінісі). Касталық дискриминацияға заң жүзінде тыйым салынса да, касталық антагонизм және индуизмнің басқа айтарлықтай көріністері қазіргі Үндіде реакциялық роль атқарады.

Индустриалдық қоғам- «дәстүрлі», «аграрлық» және т.б. аз дамыған қоғамдармен салыстырғанда қазіргі «дамыған» қоғамдардың тенденциялары мен ерекшеліктерін білдіретін ұғым. Бұл терминді француз философы, ойшылы А.Сен-Симонға телиді (жатқызады). Әрі қарай осы концепция әлеуметтанудың О.Конт, А.Токвиль, К.Маркс, Э.Дюркгейм және басқа классиктарының идеяларымен байытылды. Индустриалдық қоғам концепциясы өте жоғары көркеюі мен ресми академиялық теория деуге болатындай дәрежесіне XXғ. 50-60ж.ж. батыстық әлеуметтануда жетті (Ж.Фурастье, Р.Арон, Р.Дарендорф, У.Ростоу, Дж.Гэлбрейт және т.б.). Сол кезде индустриалдық қоғам жалпы, жалпылық (общее) ретінде «капитализм-социализм» ұғымдарын қарсы қоймау үшін маркстік капиталистік қоғам түсінігімен бәсекеге түсті, сөйтіп дамыған өнімді күштері және қоғамдық байлықтың жинағы бар капитализм мен социализмді бір типтегі индустриалдық қоғамның әр түрлері ретінде қарастырды.

Әлеуметтік- саяси ғылымдардағы зерттеушілер индустриалдық қоғамның негізгі белгілері мен ерекшеліктерін көрсетуге тырысты: оның қалыптасу барысында ірі машиналық өндіріс (У.Ростоу), еркін саудасы мен ортақ рыногы бар (Р.Арон), рәзімі (символы) фабрикалық құбыр (труба) болатын еңбектің фабрикалық ұйымдастырылуы тән (О.Тоффлер) экономиканың ұлттық жүйесі жасалынады. Д.Белл индустриалдық қоғамда оның әлеуметтік динамикасын анықтайтын негізгі айнымалы шамалар (переменные) еңбек пен капитал болады деп есептеді. Р.Дарендорф бойынша, бұл қоғамда негізгі әлеуметтік конфликт (дау-жанжал) меншіктің белдігі (ось) бойынша өтетін пролетариат пен капиталистердің арасындағы қарсы тұру болады.

Қазіргі дамыған индустриалдық қоғамға халықтың ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп салаларынан экономиканың үшінші секторы- тұрмыстық қызмет көрсету сферасына құйылу (ауысу) тән. Сонымен бірге индустриализмнің қуатының өсуі мен мамандардың экономика мен қоғамдық өмірдің басқа сфераларын басқарудағы рөлінің артуына байланысты индустриалдық қоғамда меншіктің басқару процесінен бөлінуі өтеді, ал нақты билік, бақылау ғалымдар, инженерлер мен техниктер, басқару мамандары- менеджерлерден тұратын ерекше әлеуметтік ұйымға көшеді. Индустриалдық қоғам идеялар жүйесінің табиғи жалғасы 70-жылдардағы постиндустриалдық қоғам теориясы болды.

Интенцияшылдық (лат.intentio- талпыну, зейін қою)- сананың белгілі затты түсінуге бағытталуы немесе заттың шынайы, шынайы емес екендігіне тәуелсіз сана нақтылығы. Бұл ұғым тарихы жалпы ортағасырлық схоластикадан нәр алады. XIXғ. неміс ойшылы Ф.Брентано осы ұғымды қайта енгізеді. Кейін Э.Гуссерльдің феноменологиясында ерекше зерделеніп, негізгі ұғымға айналды және феноментану үшін мүлде тосын және негізқалаушы мағынада пайымдалады. Әрбір феноменнің өзіндік интенциялық құрылымы бар. Жалпы, интенцияшылдықтың құрылымы төмендегідей: интенцияшыл әрекет, интенцияшыл мазмұн мен зат.

Интуитивизм (лат. intueri- қадағалап қарау, үңілу)- XIX-XX ғ.ғ. философиясында өріс алған идеалистік ағым. Бұл бағыт рационалдық танымға шындықты сезімдік тәжірибеге және дискурсивтік, логикалық ойлауға жатпайтын, сананың ерекше қабілеті деп түсінілетін **интуицияға** негізделген тікелей «андауды», «түсінуді» қарсы қояды. Интуитивизм мистицизммен тура байланысады деуге болады. Осы ағымның көрнекті өкілдері- А.Бергсон (Франция), Н.Лосский (Ресей) және т.б.

Инь және Ян - бірін-бірі толықтыратын екі күшті немесе өмірдің барлық аспектілері мен құбылыстарын қамтитын екі принципті білдіретін қытай философиясындағы ұғымдар. *Инь* жер, әйел бастама, қараңғылық-түнек (тьма), енжарлық (пассивность) және жұту (поглощение) ретінде қабылданады; бұл бастама барлық жұп сандарда, алқаптарда және су тасқындарда бар болады, жолбарыс, қызғылт сары түс және үзілмелі сызық символдарымен көрсетіледі. *Ян* аспанды, еркек бастаманы, жарықты, белсенділікті және енуді білдіреді; бұл бастама тақ сандарда және тауларда бар болады, айдаһар, көкшіл түс және тұтас сызық символдарымен көрсетіледі.

Олардың екеуі де жоғарғы алғашқы бастамадан (тайцзи) пайда болды және өзара бір- біріне әсері (біреуінің артуы, көбеюі екіншісінің кемуіне, азаюына әкеледі) әлем мен ондағы барлық бардың дамуының принципі болады. Үйлесушілік жағдайда (гармонияда) олар шеңбердің жарық және қараңғы жартылары ретінде бейнеленген. Инь-ян концепциясы қытай ойында бес стихиямен- металл, ағаш, су, от және жермен байланысты. Көне қытай философиясына тән «инь-ян» принциптері *даосизмде* ұғымдар ретінде қалыптасты.

Иррационализм (лат.irrationalism-ақылға қонымсыз, санадан тыс)- XIX-XX ғ.ғ.аралығында даму алған философиялық бағыт, ілім. Ол адамның болмыс туралы ойын оны (болмысты) рационалды (ақылмен) түсінудің сыртында іздеу

жүргізу арқылы байытуға тырысты. Ақылдың, ойлаудың танымдық мүмкіншіліктері шектеулі, сондықтан танымның негізгі түрі интуиция, сезім, инстинкт және т.с.с. болатындығын мойындайды. *Иррационализм әлемді заңдылықтан айырылған, оқиға ойынына, соқыр ерікке бағынған хаосты, ретсіз деп санайды.*

Бұл бағыттың өзіндік дамуы бар. Оның басталуын француз философы, жазушысы, математигі және физигі Б.Паскальдан санауға болады. Ол Декарттың тануға болатын, рационалды ұйымдастырылған әлем туралы, ақылмен тануға болатын Құдай туралы пікірін жоққа шығарды. А.Августиннің ақылға белгісіз, ақыл біле алмайтын «жүректің өзінің дәлелдері» бар деген тезисін қолдады. Ч.Дарвиннің, кейін З.Фрейдің ықпалымен иррационалдық бағыт тіршілік етудің биологиялық және пайымсыз (подсознательный) құрылымдарға мойын бұрды.

Прагматизм, экзистенциализм және «өмір философиясы» адам өмірі мен ойлаудың жаңа, кеңейтілген қабылдауын білдірді. А.Шопенгауэрдің философиясына сәйкес, өмірдің мәні бүкіл тірліктен өтетін мағынасыз ерікте көрінеді. Ф. Шеллинг пен А.Бергсон «ғылымның шамасы келмейтін заттарды көретін» интуицияға негізделген интуитивизм концепциясын жасады.

Ф. Ницше моральдық заңдарды адамның ішінде бар және оның ойлары мен жүріс- тұрысына әсер ететін иррационалдық күштерді жасыру үшін жасалған мифтік, өтірік және жалған анықтамалар деп қарастырды. Оның ойынша, Құдай өлді және адам жаңа құндылықтар жасауға ерікті. О.Шпенглер «өмір философиясы» идеалдарының ықпалын тарихқа да жайып, оны (тар.) органикалық даму мен құлдыраудың иррационалды процесі деп қарастырды. Экзистенциализм философиясында С.Кьеркегор, Ж.П.Сартр және А.Камю абсурдты әлемде мағына іздеуден бас тартып, ақылдың альтернативасы ретінде діншілдік наным, радикалды бостандық және ерлік бүлікті нұсқайды.

Жалпы алғанда, иррационализм келесі қағидаларды негіздейді:

-*онтологияда*: әлемде рационалды құрылым, мағына және мақсат жоқ;

-*гносеологияда*: ақыл әуел бастан жетілмеген және әлемді бұрмалаусыз (қатесіз) тануға қабілеті жетпейді;

-*этикада*: объективті (әділ) нормаларды кездестіру бос әурешілік;

-*антропологияда*: адамның өзінің табиғатында иррационалды бастама басым.

Ислам немесе мұсылмандық (араб.- момындық, бағыныштылық)- әлемдік ірі діндердің бірі, негізінен Таяу және Орта Шығыс, Солтүстік Африка, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде, сол сияқты ортаазиялық, Солтүстік Кавказ, Закавказье, Татарстан және Башкирия мемлекеттерінде таралған. Ислам VII ғ. Батыс Аравияда араб халықтарының алғашқы қауымдық құрылымнан таптық қоғамға көшу, олардың феодалдық- теократиялық (діни) мемлекет Араб халифатына бірігу кезеңінде пайда болды.

Мұсылманшылықтың басты негізі - Құран, мәңгілік, ешкім жаратпаған Құдай сөзі, яғни Құдай табиғатын ашатын көктен түскен аян. Ислам- Құдайдың соңғы аманаты, соңғы дін. Оның ақиқатын адамзатқа жеткізуші Мұхаммед (с.ғ.с.) соңғы пайғамбар болып табылады.

Егер христиан дініне үштік туралы ілім (Құдай - әке, Құдай - бала және Қасиетті рух) тән болса, исламның ең негізгі қағидасы- Алла тағаланың бірлігіне қылау жуытпау. Ол бүкіл әлемді Жаратушы, оның еркі бойынша қоршаған дүниедегі барлық оқиғалар өтіп жатады., адамдардың тағдырлары анықталады. Мұсылмандықтың «бес парызы» бар (Алланың жалғыз Құдай екендігіне, ал Мұхаммедтің (сғ.с.) оның елшісі екендігіне сену; күніне бес рет намаз оқу; ораза ұстау; қажыға бару (егер денсаулық және материалдық мүмкіншіліктері болса); зекет (міндетті салық) беру). Исламда мұсылмандар өмірінің әр түрлі жақтарын реттеп отыратын басқа да көптеген ғұрыптық ережелер, тыйым- шарттар бар. Адамдар діни ұйғарымдарды бұлжытпай орындау немесе орындамауына байланысты, өздерінің істеріне қарай өлгеннен соң жұмаққа кіреді болмаса тозақ отына түседі делінеді.

Ислам дінінде *суннизм* және *шиизм* атты екі негізгі бағыттар бар. Олардың бір-бірінен айырмашылығы- кейбір мұсылмандық догматтарды әртүрлі ұғынуы мен түсіндіруінде.

Иудаизм - негізінен еврейлердің арасында кең тараған, ең көне діндердің бірі. Ертедегі еврей тайпаларының пұтқа табынушылық көпқұдайлықтан (политеизм) пайда болған иудаизм б.з.д. VІІ ғ. бастап жалғызқұдайлық (монотеистік) дінге айналды. Оның негізгі ерекшеліктері: Яхве деген бір құдайға және мессияға (құтқарушыға) сену, еврейлерді құдай таңдағандығы туралы догмат, діншілдердің өмірінің барлық дерлік салаларын қамтитын көптеген ырым- жорамалдар.

Иудаизмнің діни ілімінің қайнар көздері- Көне Өсиет (оны христиандық та мойындайды) және Талмуд (көне кітаптарға түсініктердің жөнге келтірілген схоластикалық жүйесі). Иудалық шіркеу- синагога. Иудаизм- Израильдің мемлекеттік діні. Оның кейбір қағидалары еврей буржуазиясының реакциялық ұлттық қозғалысы- сионизмде пайдаланылады.

Й

Йога (санскр.- байланыс, ойды жинақтау, бірлесу, терең ой)- үнді философиясындағы алты ортодоксальды жүйелердің (даршандардың) бірі. Ол санкхья философиясымен байланысты, одан айырмашылығы Құдайдың барлығын мойындайды. Йога жанды дүние құбылыстары әсерінен азат етуді көздейді. Ондағы мақсат- санадан, өзін-өзі танудан арылып, абсолюттік тыныштыққа жету не жеке жанды абсолютке, Құдайға жақындату. Мұндай рухани бостандыққа жету үшін «мен» (пуруша) білместіктің немесе адасудың нәтижесі болған материяның (пракрити) бұғауынан құтылуы (босануы) керек.

Адам өзінің санасының жасырынған психикалық қызметін бақылау мен басуға үйренсе, сол сияқты материалдық объектілерге құштарлығынан босанса, ол сонда **самадха** күйіне, яғни жоғары шындықпен бірігу (қосылу) жағдайына жетеді. Ол үшін ерекше жаттығулар жүйесі керек.

Йоганың негізін қалаушы Патанджали деген ойшыл, дана есептеледі (б.з.д. II ғ. «Йога- сутра»). Әлбетте әдебиетте оның бес бағыты туралы айтылады. Олардың әрқайсысының өз сатылары мен мақсаттары бар.

К

Калам (араб. «калам»- «әңгіме», «ойтолғау»)- VIII-XV ғ.ғ мұсылмандық философиядағы ағымның атауы, ислам қағидаларын негіздеуші бағыт. Басқаша айтқанда, мұсылмандық философияның ең бірінші түрі, формасы. Каламды жақтаушылар **мутакаллимдер** деп аталды. Олар радикалды исламды жақтаушылар болды. Ортағасырлық еуропалық схоластика сияқты, калам да мұсылмандық мәдениетте «құдайтанудың», яғни «діннің қызметшісі» рөлін атқарды. Сондықтан каламды «мұсылмандық схоластика» деп атауға болады.

Калам шеңберінде (ішінде) **мутазилиттер** (оқшауланушылар, бөлектенушілер) мектебі де қалыптасты. Олар исламның кейбір қағидаларын рационалды тұрғыдан түсіндіруге тырысты:

- Құранды догма ретінде қарастыруға, оның мәңгіліктігі тезисіне қарсы шықты;
- Құдай туралы антропоморфты түсінігін (Құдайдың адам бейнелілігін) терістеді;
- Құдай мен Әлемді бір деп жариялады;
- адам еркінің бостандығы идеясын және оның сондықтан өз іс-әрекетіне жауаптылығын қорғады;
- адам ақылының күшіне, оның таным мүмкіншіліктеріне сенді және т.с.с.

Каламның қалыптасуы мен дамуына әл-Ашари, әл-Ғазали үлкен үлес қосты. Мұсылмандық философияда каламнан басқа перипатетизм (аристотелизм) және суфизм (сопылық) бағыттары да болды.

Карма (санскр.-әрекет) - көне үнді брахманизм, буддизм және индуизм ілімдеріндегі қылыққа, іс- әрекетке қарай тиісті баға беретін мистикалық заңды білдіретін ұғым. Ол бойынша, тірі жан иесінің өзінің өмірінде жасаған жақсы және жаман әрекетінің жиынтығына сәйкес кейінгі басқа өміріндегі тағдыры шешіледі: өткендегі әрекеті бүгінгіге, бүгінгісі келешектегісіне ықпал жасайды деп тұжырымдалады.

Карма ұғымы қазіргі (осы) өмір қайта туулар (сансара) шынжырындағы түйіндердің бірі (одно из звеньев в цепи перерождений- сансары) және ол (өмір) адамның бұрынғы өзгерілулеріндегі (воплощения- реинкарнации) жасалған іс- әрекеттерімен анықталады деген сенушілікті бейнелейді. Карма табиғаттың заңы ретінде қабылданады және оның іс-әрекетін тоқтатуға болмайды. Жасалған іс - әрекеттен энергия сақталады және адамның кастаға (әлеуметтік жікке) жатуына, табиғи сапаларына, қоғамдық жағдайы және мінезіне әсер етіп келесі өмірінде де күші бар. Бұл процесс автоматты, Құдайдың араласуы оған әсер ете алмайды.

Категория (гр.kategoria-пікір, белгі, анықтама) - шындық дүниедегі заттардың, құбылыстардың ең жалпы, мәнді қасиеттері мен қатынастарын бейнелендіретін шегіне жеткен, ең жалпы ұғым (предельно общее понятие). Ол нәрселерден олардың ерекше белгілерін дерексізденудің (абстракцияланудың) соңғы нәтижесі ретінде жасалады (құрылады).

Әрбір философиялық бағыт өзіне меншікті категориялар жиынтығын жасайды және пайдаланады. Мысалы, мына ұғымдар категориялар болады:

- диалектикалық материализмде: материя, сана, сапа, сан, мән, құбылыс, қажеттілік, кездейсоқтық және басқалар;
- объективтік идеализмде: идея, әлемдік ақыл, болмыс, бейболмыс, қайшылық және т.с.с.;
- экзистенциализмде: экзистенция, трансценденция, еркіндік және т.б.;
- позитивизмде: хаттамалық сөйлем, верификация және т.с.с. Осылай жалғастыра беруге болады.

Әрбір нақты ғылымға да категориялардың өз жүйесі тән (биология, география, математика, химия, физика, филология және т.б.).

Катарсис (гр.catarsis- тазару)- адамның рухани жан және тән саулығын бейнелейтін ұғым. Бұл термин Аристотельдің трагедия туралы ілімінде қолданылған. Оның пікірінше, трагедия үрей, ашу (ыза), аяушылық және т.б. шақыру арқылы, көрерменді осы сезімдерді қайтадан бастан кешіруге мәжбүр етеді, сөйтіп оның көңіл- күйін, ішкі сезімін «тазартады». Катарсис ұғымы эстетикада, поэзияда, музыкада кең қолданылады. Оның көрінісі мен әсері туралы Платон, әл-Фараби, Қ.А.Яссауи, Г.Лессинг, Абай т.б. ұлы ойшылдар да айтқан.

Концепция (лат.conceptio- түсіну, бірыңғай ой, тұтас ой)- қайсы бір нәрселерді, құбылыстарды, процестерді көрудің (көзқарас), түсінудің, түсіндірудің (трактовка) белгілі тәсілін білдіретін көзқарастар жүйесі. Пәндік білімнің (дисциплинарное знание) жасалуының, ұйымдастырылуының және өрістетілуінің бастапқы тәсілі. Қағида бойынша, ашық (анық) білдірілген тұлғалық бастамасы бар, негіздеушінің (немесе негіздеушілердің-реалды болмаса мифтік) фигурасымен белгіленген, яғни концепцияның авторы немесе авторлары бар.

Концептуалдық форманың өзіне ең барабар (теңбе-тең) философия болады, яғни кең мағынада концепцияның түріне философияның өзін жатқызуға болады. Классикалық дәстүрде «концепция» ұғымын «теория» ұғымымен теңдестіру тенденциясы күшті болды. Классикалық емес ғылымда материалды ғылыми теорияның ішінде алдын ала теориялық ұйымдастыру орын алады, ал теория өзінің толық өрістеуінде концепцияның жүзеге асырылуы түрінде көрінеді.

Социогуманитарлық білім әдіснамасында оның (с.б.) принципті концептуалды табиғатын негіздеудің тіпті әрекеттері байқалды. Соңғы уақытта «теория» терминінің орнына мазмұндық және мағыналық сипаттамалары бойынша концепция ұғымына жақын «паттерн» терминін қолдану дәстүрі қалыптасты (лат.-patronus- модель, еліктеу үшін үлгі, шаблон деген сөзден ағылшындық «pattern»).

Конформизм (лат.conformis- ұқсас)- қалыптасқан жағдайды енжар (пассивті) қабылдау және оған еру, бар жағдайда бейімделу, үстемдік етуші идеяларды, пікірлерді, күйлерді, нанымдарды сынсыз меңгеру және жаңадан өндіру позициясы. Осы ұстанымда тұрған адамның өзінің (меншікті) дүниетанымдық және моральдық позициясы болмайды, ал ол айқын не айқын

емес түрде дағды, әдет, дәстүр, қоғамдық пікір немесе насихат зорлап міндеттейтін сана және жүріс-тұрыстың нормалары мен канондарына (ережелеріне, қағидаларына) икемделеді.

Конформизмге догматизм және жүріс-тұрыстың дайын нормаларына еру (орындау) тән. Міне осынысымен ол (конф.) жеке өз бетімен маңызын ұғу және ерікті таңдау арқылы ортақ мақсаттар мен құндылықтарды мақұлдайтын ұжымдық құлықтылық позициядан ерекшеленеді.

Космогония (гр. Kosmogonia - әлемнің пайда болуы) - ғарыштық (космостық) денелер мен олардың жүйелерінің, соның ішінде біздің Күн жүйесінің пайда болуы және дамуы туралы ілім.

Космология (гр.kosmos+logos=әлем, ғарыш+ұғым, ілім) - астрономиялық бақылаулар және басқа зерттеу тәсілдеріне негізделген бүкіл Әлем туралы жалпы ілім. Ертедегі грек философиясында космология табиғат туралы ілімге сәйкес келеді.

Креационизм (лат.creatio - жасау) - адам мен бүкіл дүниені жаратушы Құдай деп мойындайтын көзқарас. Ол барлық дүниежүзілік діндерге тән. К.Линней, А.Кювье, Ж.Агассистердің жануарлар мен өсімдіктердің барлық түрлерінің табиғаттан тыс пайда болуы туралы көзқарастары - биологиядағы креационизмнің бір түрі.

Қ

Қоғам (лат. societas - қоғам) - философияның, тарихтың және әлеуметтанудың негізгі категорияларының бірі. *Кең мағынада* әлеуметтік институттар, ұйымдар, қауымдастықтар мен топтар, жеке индивидтердің жұмыс істеуі және дамуында көрінетін адамдардың тарихи өзгерістегі тіршілік әрекетінің формасын білдіретін табиғаттан бөлініп шыққан жүйелік құрылым ретінде анықталады. *Тар мағынада* қоғам деп әлеуметтік жүйенің тарихи нақты типі (мысалы, феодалдық қоғам) немесе жеке әлеуметтік организм (мысалы, қытай қоғамы) жиі түсініледі.

Тарих қоғамды көбінесе диахронизмдік (уақыт жүрісі) кескінде, әлеуметтану синхронизмдік (уақытқа дәл, сәйкес) кескінде (срез) қарастыратын болса, философия ол екеуін де біріктіреді, өйткені қоғамды тұтас организм деп және оның табиғатпен, сол сияқты тұлға ретінде жеке индивидпен өзара әрекетте деп есептейді. Қоғам - адамдардың өмірі мен қызметін ұйымдастыру формаларының жиынтығы, олардың жан-жақты және көп деңгейлі өзара тәуелділікте болатын өмір тіршілігі.

Әлеуметтік философия тарихында қоғамды қарастырудың әртүрлі тәсілдерін, үлгілерін байқауға болады:

- «әлеуметтік инстинктерді» қанағаттандыру үшін біріккен индивидтер жиынтығы (Аристотель);
- қоғамды организммен теңдестіріп және әлеуметтік өмірді биологиялық заңдылықтармен түсіндірген әлеуметтанудағы органикалық мектептің ойшылдарының көзқарастары (Г. Спенсер, т. б.);

- қоғам адамдардың ерікті келісімінің нәтижесі ретіндегі концепция («қоғамдық шарт» - Гоббс, Локк, Дюркгейм, Вебер, Руссо, т. б.);
- қоғам мен адамды табиғаттың бөліктері ретінде қарастыру (Спиноза, Дидро, Гольбах, т.б.);
- жалпы қоғам және қоғамдық-экономикалық формациялар оның дамуының сапалы анықталған тарихи дәрежелері ретінде (Маркс, марксизм);
- индустриалдыққа дейінгі қоғам, индустриалдық және постиндустриалдық қоғам түрлеріне бөлу (Арон, Росток, Белл, Гэлбрейт, Кан, Тоффлер);
- қоғамды өркениеттер жиынтығы деп қарастыру (Данилевский, Тойнби, Шпенглер);
- әлеуметтік іс-әрекет теориясы («түсінудің әлеуметтануы» - М. Вебер, Ф. Знанецкий, т.б.);
- қоғамды функционализм тұрғысынан қарастыру («әлеуметтік рольдерді атқару теориясы» - Парсонс, Мертон және басқалар).

Қазіргі кезеңде қоғамды зерттеуде әртүрлі тәсілдер қатар пайдаланылады.

Қоғамтану - 1) зерттеу пәні тұтас қоғам және оның әртүрлі өлшемдері, сфералары, құбылыстары, процестері, деңгейлері, кезеңдері, формалары, түрлері және т.с.с. болатын адам танымының негізгі үш (табиғаттану және техника білумен қатар) «бағанның» («ствол») бірі; 2) барлық - ғылыми да, сол сияқты ғылымнан тыс - білімдердің жиынтығы.

Біршама дербес сфера ретінде қоғам туралы білімдердің бөлінуі әжептәуір ерте басталады (мыс, грек-рим мәдениетінде, сірә, Аристотельден). Бірақ автономиялы (дербес), тұтас білім ретінде қоғамтану ХІХ ғ. ортасына қарай қалыптасты. Мысалы, 70-ж.ж. неміс тілінің сөздіктері «рух туралы ғылым» («наука о духе») деген неологизмді атайды. Ол ағылшын позитивистерін, соның ішінде Дж.С.Милльдің «Логикасын» немісшеге аударғанда «қоғамтану» терминінің эквиваленті (баламасы) ретінде қолданылған. Баден мектебінің неокантшылдығында басқа атау пайда болды - «мәдениет туралы ғылымдар» (В.Виндельбанд, Г.Риккерт). Осы ойшылдардың еңбектерінде қоғамтану мен табиғаттануды шектеу (ажырату) жөнінде қатаң әрекеттер жасалды.

Қоғамтануды түсіндіру мен дамытуда кейін екі бағыт қалыптасты. Біреуі «классикалық» позитивизм (О. Конт, Дж. С. Милль, Г. Спенсер), постпозитивизм (Т. Кун, Фейерабенд, С. Тулмин, К. Поппер және басқалары) өкілдерінің аттарымен және марксизммен (К. Маркс, Ф. Энгельс) байланысты. Ал екінші бағыт «өмір философиясы» (Ф. Ницше, Г. Зиммель, В. Дильтей, О. Шпенглер), философиялық антропология (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен, Э. Ротхакер және басқалары), герменевтика (Г. Гадамер, Г. Риккерт, М. Хайдеггер), экзистенциализм (Н. Бердяев, К. Ясперс, А. Камю, Ж. П. Сартр), персонализм (Н. Лосский, Дж. Ройс, Э. Мунье және т. б.) ағымдарында көрініс тапты.

Түптеп келгенде бұл екі бағыттың да қоғамтану мәселелерін терең, толыққанды шеше алмайтындығын ХХІ ғ. өмірі көрсетіп отыр. Сондықтан қазіргі кезеңде қоғамдық шындықты танудың формаларын типологизациялау (ғылыми және ғылымнан тыс) негізгі формаларға межелей бөлу

(философиялық, жалпығылымдық, арнаулы ғылыми білімдер; дәстүрлі гуманитарлық білімдер және қоғамтану, табиғаттану мен техника білу тоғысында пайда болатын әлеуметтік білімдер), қоғамтануға тән таным мен білімнің негізгі формаларына сәйкес қоғамтану теорияларының негізгі типтерін бөлу және олардың адамдар өмірімен, тіршілік әрекетімен өзара байланысының типологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған ізденістер, зерттеулер қоғамтануда шоғырланған күрделі проблемаларды шешуге бағытталған.

Қоғамдық келісім (лат. *socialis contractus* - общественный договор-қоғамдық келісім, шарт) - басқарушылар (билеушілер) мен олардың қол астына қарайтындар арасында өзара құқықтары мен міндеттерін анықтайтын реалды (шын) немесе гипотезалық (болжамдық) шарт немесе келісім. Қоғамдық келісім теориясына сәйкес, адамдар көне заманда олардың өзі үшін қолайлы немесе қолайсыз болуы мүмкін анархияның (бассыздықтың) табиғи жағдайында өмір сүрді. Кейін, табиғи себептерге байланысты, индивидтер арасында шарт жасау арқылы қоғам (және мемлекет) қалыптасты.

Ұқсас идеяларды ертедегі Грекияда бұрын софистер айтса да, қоғамдық келісім теориясы XVII-XVIII ғ.ғ. кең таралу алды және Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо аттарымен байланыстырылады. Сол уақыттағы басқа саяси доктриналардан айырмашылығы, олар өздерінің теорияларында жеке игілік пен қоғамдық келісім тұрғысынан саяси билікті ақтауға тырысты. Олар биліктің толық жоқтығымен сипатталатын табиғи жағдайдың кемшіліктерін азаматтық қоғамның (яғни бар буржуазиялық қоғамның) артықшылықтарымен салыстыру арқылы мемлекет және құқық институттарының маңызы мен мақсаттарын әйгі етіп көрсетуге тырысты.

Бұл салыстырудың мақсаты мемлекет пен құқық жүйесі неге және қандай жағдайларда пайдалы болатынын көрсету, сондықтан ол (жүйе) барлық дұрыс ойлаушы адамдармен ерікті қабылданылуы керек. Олардың қорытындылары кейінірек өзінен азаматтардың барлық ажыратылмайтын құқықтары және міндеттері қисынды шығатын қоғамдық келісім теориясының формасын қабылдады.

Қоғамдық қатынастар (лат. *socialis relationus* - общественные отношения) - субъектілер арасында әлеуметтік өзара әрекеттестікте пайда болатын және сол субъектілер тұтастық ретінде кіретін қоғамды сипаттайтын әр түрлі байланыстар. Бұл қоғамның аса маңызды ерекше белгісі және сонымен бірге қоғамды жүйе жасайды, индивидтерді және олардың бытыраңқы іс-әрекеттерін іштей және бөлшектенген болса да бір тұтастыққа біріктіреді. Әлеуметтік өзара іс-әрекеттің субъектілері сонымен бірге берілген қоғамдық қатынастардың иеленушілері де болады.

«Қоғамдық қатынастар» ұғымы марксизм философиясында дәйекті (последовательно) зерттелді. Ол қоғамдық өндіріс, базис пен қондырғы, әлеуметтік таптар, әлеуметтік антагонизмдер, әлеуметтік жаттану, әлеуметтік фетишизм және т.с.с. проблемалармен байланысты қарастырылды. Қазіргі жағдайда марксизмге альтернативті әлеуметтік теориялар да бар екендігін ұмытпау керек: әлеуметтік нормалар (Э. Дюркгейм), әлеуметтік формалар және әлеуметтік дистанция (Г. Зиммель), әлеуметтік іс-әрекет (М. Вебер), әлеуметтік

стратификация және әлеуметтік динамика (П. Сорокин), әлеуметтік іс-әрекет және әлеуметтік роль (Дж. Г. Мид) және т.б. Бұларды қоғамдық қатынастар теориясын белгілі бір деңгейде нақтылау және дамыту деп те қарастыруға болады.

Қоғамдық қатынастарды олардың жүзеге асырылу сферасына сәйкес жіктеуге болады:

- әлеуметтік қауымдастықтар деңгейінде: таптық, ұлттық, топтық, отбасылық қоғамдық қатынастар;
- топтардың белгілі бір қызметпен айналысу деңгейінде: өндірістік, оқу, театрлық т.б.
- топтағы адамдар арасындағы өзара әрекеттестік деңгейде: тұлғааралық.

Қоғамдық сана - адамдардың қоғамдық практикасынан, олардың өндірістік, отбасылық-тұрмыстық және басқа қызметінен пайда болатын және болмыстың барлық әртүрлілігін бейнелейтін сезімдер, көңіл-күйлер, идеялар, теориялар, көркем және діни бейнелер, әртүрлі көзқарастар жиынтығы. Ол адамдардың әлемге және өздеріне қатынасының рухани амалдарының жүйесін құрайды, білдіреді.

Қоғамдық сана қоғамдық болмысты бейнелейді, онымен анықталады және өз ретінде оған да ықпал жасайды. Оның субъектілері жеке индивидтер, топтар, қауымдастықтар және бүкіл қоғам болады, күрделі құрылымы бар. Тұтас құрылым ретінде салыстырмалы тәуелсіздікке ие және меншікті, өзіне ғана тән сипаты, әрекет жасауының, дамуының заңдылықтары бар.

Қоғамдық сананың әртүрлі формалары бөлінеді: саяси, құқықтық, мораль, дін, ғылым, өнер, философия. Соңғы уақытта тарихи, экономикалық, экологиялық сана және т. б. туралы сөз қозғалады. Сонымен бірге қоғамдық сананың екі деңгейі көрсетіледі: қоғамдық психология және қоғамдық идеология (қарапайым сана және теориялық арнаулы сана).

Қоғамдық өмірдің негізгі сфералары - қоғам құрылымының басты салалары, облыстары немесе өрістері. Адамдар өмір сүретін социум (қоғам) белгілі бір жүйе құрайды - элементтерден, бөліктерден тұрады және олардың үйлесімді өзара әрекеттестігі сол қоғамның тұтастығын қамтамасыз етеді. Керісінше, олардың дисгармониясы (үйлесімсіздігі) елеулі дау-жанжалдар мен деформацияға (форманы өзгертуге) әкеледі.

«Қоғамдық өмірдің сферасы» деген ұғым әртүрлі процестерді, қатынастарды, құндылықтарды, институттарды, сол сияқты материалдық пен идеалдық, объективтік және субъективтік факторларды бейнелейді. Қоғамдық өмірдің негізгі сфераларының диалектикасы нақты-тарихи, әлеуметтік-мәдени және табиғи өлшемдерде қарастырылады.

Қоғамдық өмірдің мынандай негізгі сфералары бөлінеді:

- *материалдық (экономикалық)*: материалдық өндіріс, үйлестіру, алмасу, тұтыну процестерін қамтиды; өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар, ҒТП және технологиялық революция жөнінде де сөз қозғалады. Бұл сфера базалық, анықтауыш болады, себебі қоғамға (адамдарға) керек барлық материалдық игіліктерді жасайды;

- *әлеуметтік-саяси*: адамдардың қоғамдағы әлеуметтік және саяси қатынастарын (таптардың, ұлттық, топтық, мемлекетаралық және т. с. с.) кірістіреді. Нақ осы сфера революция, реформа, эволюция, соғыс, таптық күрес сияқты құбылыстар мен процестерді қамтиды. Осы сферада партиялар, мемлекет, қоғамдық ұйымдар сияқты әлеуметтік институттар жұмыс істейді;

- *рухани*: бұл идеалдардың, көзқарастардың, елестетулердің кең кешені (комплексі), яғни сананы өндірудің (индивидуалдық, сол сияқты қоғамдық), оны (сананы) бір инстанциядан басқасына трансформациялаудың (жеткізудің) (бұқаралық ақпарат құралдары), адамның жеке рухани әлемін өзгертудің барлық спектрі;

- *мәдени-тұрмыстық*: бұл мәдени құндылықтарды өндіру, отбасы өмірі, тұрмыстық проблемалар (дем алуды, бос уақытты ұйымдастыру), білім, тәрбие және т.с.с. құбылыстар.

Әдебиетте қоғамдық өмірдің негізгі сфераларын экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани деп бөлу де орын алады. Бұл жерде ешқандай қателік жоқ.

Қоғамдық өмірдің барлық негізгі сфералары өзара тығыз байланысты, сондықтан оларды тек бірлікте қарастыру керек. Олардың қайсы бірін абсолюттендіру (ретсіз күшейту, дамыту) қоғамның деформацияланған моделін жасауға әкеледі. Әрбір сфераның, сол сияқты бүкіл қоғамның ортасында барлық сфераларды қамтитын, біріктіретін адам түр, бұл дегеніңіз «қоғамдық» деген атқа ие нағыз реалды өмір.

Қоғамдық-экономикалық формация (лат. formatio - құрылым, түр) - қоғамның марксистік теориясындағы немесе тарихи материализмдегі негізгі ұғым: «... тарихи дамудың белгілі сатысында тұратын қоғам». Қоғамдық-экономикалық формация категориясы - адамзат қоғамының тарихи белгілі сатысының тұтас сипаттамасы, қоғам өмірінің өзара табиғи байланыстағы барлық жақтарын қамтиды. Әрбір қоғамдық-экономикалық формацияның тұтастық ретінде дамуының материалдық негізін құрайтын өзінің өндіріс тәсілі, яғни экономикалық базисі және оған сәйкес қондырғысы болады (саясат, құқық және т.б.).

Қоғамдық-экономикалық формация категориясы адамзат қоғамының дамуының белгілі сатысымен қатар әлеуметтік организмнің тарихи типін - нақты қоғамды да білдіреді, оның ең маңызды терең мәнділік белгілерін бейнелейді. Осыған сәйкес адамзат тарихында бес формация бөлінген - алғашқы қауымдық, құлдық, феодалдық, буржуазиялық (капиталистік) және коммунистік. Олардың әрқайсысының пайда болуы мен дамуының өз ерекше заңдылықтары бар. Сол сияқты әрбір формацияда дүниежүзілік тарихтың бірыңғай процесін бейнелейтін жалпы заңдар да іс-әрекет жасайды. Бір формациядан басқасына ауысу тек әлеуметтік революция арқылы ғана жүзеге асады.

Дегенмен, қоғамдық-экономикалық формация туралы марксизмдегі көзқарас қазіргі заманда сынға да алынғанын ескеру керек. Оған қарсы пікір айтушылар адамзат тарихын өрлеу сызығымен дамитын бес формациямен

шектелетін эмбебап, монистік және бір сызықтық тұтас жаһандық процесс ретінде қарастыруға болмайтындығына назар аударады.

Қоршаған орта- географиялық ортаға қарағанда әлдеқайда кеңірек ұғым; оған жердің сыртқы беті және кен байлығымен қоса Күн жүйесінің адам қызметімен байланысты бөлігі және сондай-ақ адам жасаған материалдық дүние де кіреді.

Құдай- діни ілімдер мен түсініктерде аса құдіретті, табиғаттан тыс, бүкіл әлемді жаратушы және басқарушы күш; Исламда - Алла, иудаизмде- Яхве, христиандықта - Қасиетті Үштік (священная Троица-Құдай-әке, Құдай-ұл және Қасиетті Құдай - рух). Монотеистік діндер өз негізін іздеп, ежелгі дәстүрді жалғастырғысы келді. Біркұдайлық сенім көпкұдайлық жүйеден өзін мәдени жоғары деп санады.

Монотеистік жүйені философиялық негіздеу алғашқы антиктік дәуірден бастау алады. Аристотельдің әлемнің түпкі қозғаушы күші туралы ілімі (Перводвигатель) біркұдайлық идеяны жан-жақты негіздеу болып табылады. Жаңа заманда түпкі себеп және жаратушы идеясы қолданбалы ғылымдар нәтижелері ауқымында қарастырылады (әлемдік тәртіпті бастапқы қалыптастырушы және реттеуші деп есептеу - Декарт, Ньютон). XVIII ғ. Құдай идеясы этикалық принцип ретінде, адамгершілік кепілі түрінде негізделеді (Вольтер, Кант). XIX ғ. бастап Құдай түсінігі болмыстық (онтологиялық) принцип ретінде қарастырыла бастайды (мыс., Гегельдің абсолюттік рухы).

Жаңа заманда Құдай идеясын бекерге шығаратын атеистік немесе скептик (күмәндану, сенбеу) бағыттар да қалыптаса бастайды (француз ағартушылары, Фейербах, Маркс, Ницше, Фрейд, Фромм, т.б.). Алайда XXғ. Құдай идеясы қайта жаңғырылып, рухани бастау, тіршілік мағынасы, ғарыш және тылсым дүниемен айрықша қатынас сияқты рәміздік мағыналарға ие бола бастады.

Құран (араб.-дауыстап оқу, жатқа айту) - барлық мұсылмандардың ең басты қасиетті кітабы, 114 сүреден тұрады. Мұхаммедтің (с.ғ.с.) 610-632 ж.ж. аралығында Мекке мен Мединеде пайғамбарлық аяндары түрінде айтылған уағыздарының жинағы. Аспаннан Алла тағаланың жіберуімен бірнеше рет түскен аяндар негізінде жазылған. Құранды әлемдік мәдениеттегі ең негізгі кітаптың бірі ретінде адамзат қоғамы мойындайды.

Л

Ламаизм- будда дінінің ірі ағымдарының бірі. Ол Тибет пен Монголияда, Непал мен Үндістанда, Жапонияда, сол сияқты Ресей Федерациясындағы Бурят, Қалмақ және Тыва (Тува) республикаларында да тараған. Ламаизм Тибетте VII ғ. қалыптасты, ал XIII-XIV ғ.ғ. Монголияға, Орта Азияның басқа аудандарына да кіре бастады. Бұл дінге қатысты салынған ірі монастырьлар өзінің архитектуралық, ғибадатханалық маңызымен ерекшеленеді.

Будда дінінің осы ағымының монахын Лама деп атайды. Алғашқыда Тибетте Лама деп ең жоғары абыздарды атады. Кейін монах атын

қабылдағандардың барлығы да Лама деп аталады. Өз тарапында ламалар гэлун, гецул және баньди (төменгі саты) болып үш дәрежеге бөлінеді.

Легизм (лат. legis-заң, қыт. фа цзя- «заңгерлер мектебі»)- қытай философиясындағы мектеп, саяси- әлеуметтік, құқықтық ілім. Негізін қалаушылар- Шан Ян және Хань Фей болып есептеледі. Осы философиялық мектептің өкілдері қоғамның саяси құрылысы адамның жүріс- тұрысының мәніне сәйкес келуі керек, ал адамдар табиғатынан залым, эгоистер және көреген емес, тоғышар. Сондықтан қоғамдағы үйлесімділікке (гармония) күшті мемлекеттік бақылау және билікке толық бағыну арқылы ғана жетуге болады.

Легистер қоғам мүшелерінің барлығы да заңға бағынулары керек, ал жаза заңды бұзғандардың атақ- дәрежесіне қарамай бәріне бірдей болуға тиіс деп есептеді. Олардың ойынша, жазалау тәртіптің негізі, еркіндік- қылмысқа итереді. Легистік философия- қатаң да күшті мемлекеттік биліктің философиясы. Сондықтан «мықты мемлекет- әлсіз халық, әлсіз мемлекет- күшті халық » деген ұстанымды басшылыққа алады, яғни халық әлсіз, бағынышты болса- сонда мемлекет күшті, мықты бола алады.

Ли- Конфуций философиясындағы негізгі ұғымдарының бірі. Ол әуелде әлеуметтік және ғарыштық тәртіпті қолдайтын магиялық ритуалдарды білдірді. Кейін конфуцийшылдықтың шеңберінде жүріс- тұрыстың «жэнь» (адамсүйгіштік) жалпы принципін нақтылайтын ұғым ретінде пайдаланылды: әдеп, этика, жол- жора, рәсім, ритуал. Басқаша айтқанда, ли- бұл қарым- қатынас қағидалары, мінез- құлық нормалары ретінде сыпайылық, әдептілік, ұстамдылық деген мағына береді. Ли концепциясы Конфуцийдікі деп есептелетін «Ли цзи» («Ритуалдар тіркеуі»)деген еңбекте жан- жақты қарастырылған.

Либи́до- (лат. libido- құштарлық, ұмтылыс)- австрия психологы З.Фрейд негізін қалаған психоанализ теориясындағы ұғым. Бұл термин бастапқыда сексуалды әуестіктің негізінде жататын ішкі психикалық энергияны, қуатты белгілеу үшін қолданылған, ал кейінгі, соңғы жұмыстарда адамның кез келген белсенділігінің қайнар көзі мағынасында пайдаланылған. Осыған байланысты *эрос* (өмір инстинкті- либи́до) және оған қарсы тұратын барлық деструктивтік (киратқыш) әуестіктердің себебі болатын *танатос* ұғымдары енгізілген. Олар өзара әрекетте болады, адам жүріс- тұрысының бүкіл әртүрлілігі осы екі бастаманың өзара әрекеттестігінің нәтижесі. З.Фрейд Эрос пен Танатосты бейсаналықтың мәні деп жариялады.

Логика (гр. logos- сөз, ұғым, ой, пікір, ілім)- дұрыс ойлаудың (пікірдің), білімді көбейтудің және оның ақиқаттылығы жағдайларының формалары (құрылымдары), заңдары және принциптері туралы кешенді ғылым. Диалектикалық және формальды логикадан тұрады.

Диалектикалық логика ұғымдық (ұғымдар) жүйесінің қалыптасуы мен генезисін (шығу тегін) және тарихилық, ақиқаттың нақтылығы, абстрактылық пен нақтылықтың бірлігі, құбылыс және мән, мазмұн және форма, т.с.с. принциптерге сәйкес шындықты (реальность) дәйекті танып білуге ұмтылған (бағытталған) ойлаудың заңдылықтарын зерттейді. Диалектикалық логиканың әдіс ретінде сыни функциясы объективтік шындыққа үйлеспейтін

гносеологиялық құрылымдарды «бракқа» (жарамсыздыққа) шығаруда көрініс табады, яғни объективтік шындыққа сәйкес келмейтін танымдық құрылымдарды жоққа шығарады, мойындамайды.

Формальды логика- ойлаудың (пікірдің) формалары (логикалық сұлбалары), оларды жүйелеу және дұрыс формаларын (логикалық заңдарды) іріктеу шарттары туралы ғылым. Логиканың негізгі міндеттерінің бірі- пікірлердің дұрыс тәсілдерін (жолдарын), яғни ойлаудың нәтижелерін тілмен білдірудің (жеткізудің) жалпы маңызды рационалды формаларын жүйелі формализациялау және каталогизациялау (тізімдеу), сонымен қатар пікірлер бағынатын заңдар мен ережелерді табу.

Логос (гр. logos- сөз, мағына немесе ұғым)- грек философиясы мен теологиясында ғарышта (космоста) сөзсіз бар, оны басқарушы және оған форма мен мағына беруші құдай (құдайлық) себеп. «Логос» терминімен анықталған ұғым сол сияқты үнді, египет және парсы (Иран) философиялық пен теологиялық жүйелерде де бар.

Логос идеясы грек ойында (мысль) алғаш рет дәйекті түрде Гераклитте жете зерттеледі. Онда Логос әлемнің тұтастығы, үйлесімділігі, заңға сәйкестігі және өзіне барабарлығы (тепе-теңдігі) үшін жауапты бастама ретінде айтылады. Кейінірек стоиктер логосты бүкіл шындықты (болмысты) қамтитын белсенді рационалды және рухани заң ретінде анықтаған.

Еврей философы Филон Александрийский логос Құдай мен ғарыштың арасындағы делдал (келістіруші), әрі жасампаз күш және адам ақылының Құдайды түсінуге, оның мәнін аңғаруға мүмкіндік беретін күш деп үйретті. Филон мен платониктерге сәйкес, логос әлемде тұрақты және сонымен бірге бұл трансцендентті (тәжірибеден тыс жатқан, ақыл- санамен түсініп білуге болмайтын) құдай (құдайлық) ақыл. Иоанның Евангелиясында 1- тарауда Иисус Христос Жүзеге асқан Сөз (гр. логос) деп анықталады. Бұл ретте Иисусты логоспен идентификациялау (теңестіру) көнеөсиеттік аян ұғымына және Даналық (Мудрость) адамды Құдайға тартып жақындататын және Құдай сөзімен теңдестірілетін құдай (құдайлық) күш дейтін иудаизм концепциясына негізделген.

Логос өзінің мазмұнының байлығына байланысты әртүрлі бағыттардағы философияның категориялық аппаратына енді және түрлі- түрлі контекстерде пайдаланылды. Философиялық термин ретінде ол ұғымның, сөздің және мағынаның бірлігін белгілейді (фиксирует) және де сөз бұл ретте фонетикалық тұрғыдан гөрі семантикалық (мәндік) тұрғыда түсініледі, ал ұғым- ауызша (вербально) айтылған ретінде.

М

Магия (гр. mageia- сиқыршылық)- белгілі әрекетке (действие) және сөздерге кереметтей қасиет беріп дәріптеуші ерекше күш. Магия әрекеттері әртүрлі болады: қарапайым қимыл, зікір салу, көптеген адам қатысатын және т.б. Мақсатына орай емдік (балгерлік), зиянды (дуа), тұрмыс- тіршілікке байланысты (аң- құсты, егін даласын құнарландыру) болып ерекшеленеді.

Магиялық шаралар монотеистік діндердің өзінде де үлкен роль атқарады: христиандықта икондар кереметіне деген сенім, ал исламда бойтұмарлар, киелі мазарларға түнеу, Құранды ұстану. Сол сияқты магиялық күшке деген сенімнің түрі көп. Мыс., әртүрлі ырымдар, көз тию, бақытты және бақытсыз күндер. Магияның мән- маңызы, оның дінге деген қатысы туралы қарама- қайшы пікірлер білдірілді: сиқыр, дуа, әрбір діннің қажетті бөлігі дейтіндер де, сиқыр, дуа мен дінді бір- біріне қарсы қоятындар да бар.

Магияның шығуы алғашқы қауым адамының дүниетаным деңгейімен және жаратылыстан тыс күштерге деген сенімнің күшейе түсуімен тікелей байланысты болды. Сиқырлық салт- жоралғылар адам өмірінің сан қырлы саласында: бір жағдайларда шаруашылық жұмыстарына байланыстырылады, келесі бірде некелік- жыныстық және отбасылық қарым - қатынастарға, үшінші бір жағдайда денсаулықты қорғау және ауру- кеселдерді емдеу, кейде тайпа- аралық қарым- қатынастар, соғыс және өзге де жәйттарға қатысты көрініс табады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде магиялық салт - жоралғыны орындаушылар «бақсылар» болып табылады.

Манихейшілдік - III ғ. Парсыда (Иран) пайда болған діни ілім. Оның негізін қалаушы Мани болды (ілім аты да сондықтан солай аталады). Манихейлік дін дуалистік сипатта. Ол бойынша бүкіл әлемде Жарық (Свет) күштерінің Қараңғылық (Тьма) күштерімен мәңгілік күресі жүріп жатыр. Жарық патшалығы- рухани бастама, барлық жақсылық пен сәттіліктің қайнар көзі ретінде, ал Қараңғылық патшалығы- материалдық бастама, зұлымдықтың, қызғаныштың, жек көрушілік пен мейірімсіздіктің қайнар көзі ретінде қарастырылады.

Жарық патшалығын билеушісі әлемді парасатты рухтар- періштелер көмегімен басқаратын Жоғары Тәңірі, Құдай, ал оған әуелден зұлым рухтар- жындар және шайтандармен Албасты (Дьявол) қарсы тұрады.

Сонымен қатар адамда да екі қарама- қарсы бастамалар жарық пен жақсылық- руханилық (жан) және қараңғылық пен қастық- материалдық (дене) қосылған. Жан дененің абақтысына қамалған және өз уақытына дейін онда зарығуға мәжбүр болады.

Марксизм - неміс ғалымдары мен ойшылдары К.Маркс пен Ф.Энгельс жасаған ілім (доктрина). Ол XIX ғ. 40-ж.ж. капитализмнің даму кезеңінде, таптық қайшылықтардың шығу негізінде дүниеге келді. Тарихи аренаға дербес саяси күш ретінде пролетариат (жұмысшы табы) шықты және оған идеялық ту (идейный флаг) керек болды. Марксизм жұмысшы қозғалысының теориялық негізіне айналды.

В.И. Лениннің белгілі еңбектерінде («Карл Маркс», «Марксизмнің құрамдас үш бөлігі және құрамдас үш қайнар көзі», «Марксизм ілімінің тарихи тағдыры» және т.б.) марксизм *үш құрамдас бөліктен* (философия, саяси экономия және ғылыми социализм) тұрады және оның *үш құрамдас қайнар көздері* (сәйкес неміс классикалық философиясы, ағылшын саяси экономиясы және француз социализмі) бар деп көрсетілді. Бірақ олар өзара тығыз байланыста және тұтас, бүтін көзқарас, дүниетаным құрайды.

Марксизм бойынша, капитализмде адамдардың бір табы (пролетариат) өзінің өндіргіш энергиясын, немесе еңбегін, өндірістің әртүрлі сфераларына жұмсайды, ал басқа тап (буржуазия) осы қызметтің өнімдерін жалақыға айырбастап иеленеді, меншіктенеді. Бұл дегеніңіз пролетариат жасаған адами әлем оның өзіне емес, керісінше жұмыс істемейтін меншік иелері табына тиісті болатынын білдіреді. Осы жағдайды- бір таптың екіншісінің заттанған еңбегін (овеществленный труд) иеленуді- суреттеу үшін Маркс «бөлектену», «жаттану» («отчуждение») ұғымын пайдаланды. Өзінің еңбегінің жемістеріне меншік құқығын қалпына келтіріп, жұмысшы табы осы жаттануды жеңер еді және таптық бөлінуді жояр еді. Ол таптық күрес (әлеуметтік революция) жолымен тапсыз қоғамды (коммунизмді) орнату арқылы жүзеге асады.

Марксизм философиясы өз ретінде екі бөлімнен- диалектикалық материализм және тарихи материализмнен (немесе тарихты материалистік тұрғыдан түсіну) тұрады. Олардың әрқайсысының қарастыратын проблемалары және өзіндік ерекшеліктері бар. Әр тарихи кезеңде марксизмді тарату, дамыту ісіне Г.В.Плеханов, В.И.Ленин (Ресей), К.Каутский (Германия), А.Лабриола (Италия) және т.б. үлкен үлес қосты.

Бүгінгі таңда марксизм іліміне қалай қарауымыз керек? Оны жақтаушылар да, сол сияқты даттаушылар да бар. «Алтын орта»- марксизм ілімін кеңес дәуіріндегідей шексіз мадақтап, ұлықтауға болмайды, сонымен қатар оны түкке тұрғызбай, орынсыз жоққа шығару да дұрыс емес. Маркстік теорияның дұрыс, құнды жақтарын пайдаланып, іске асырып, ал кемшіліктерінен, бүгінгі заманға сай келмейтін қағидаларынан бас тарту керек.

Материализм (лат. materialis- заттық)- философиядағы негізгі бағыттардың бірі. Ол сонау антикалық заманнан бастау алады. Бұл көзқарас бойынша, болмыстың барлық формаларының негізі және субстанциясы ретінде материалдық бастаманы есептейді. Материя, табиғат, болмыс санадан тыс және тәуелсіз өмір сүреді. Материя бірінші және түйсіктердің қайнар көзі, ал сана екінші, туынды. Әлем және оның заңдылықтарын әбден тануға болады.

Өзінің қалыптасу және даму барысында материализмнің төменгі түрлерін атауға болады:

- тұрпайы немесе аңғал материализм, ол көне дәуір философиясына тән;
- механикалық- метафизикалық материализм (XVII-XVIII ғ.ғ. тән, ағылшын ұлы ғалымы И.Ньютонның ашқан механиканың классикалық заңдарына сүйенеді);
- диалектикалық материализм (К.Маркс, марксизммен тығыз байланысты).

XX ғ. материалистік ойлау ғылым мен философиядағы жаңа жетістіктермен кездесті (мыс., физикадағы салыстырмалы теориясы мен кванттық механика). Осыған байланысты кейбір мәселелерді жаңаша қарастыру керектігі айтылып жүр.

Материя (лат. materia- зат)- материалистік дәстүрде санаға (субъективтік шындыққа) қатынасты бастапқы (объективтік шындық) статусына ие

субстанцияны білдіретін философиялық категория. Бұл ұғымның екі негізгі мағынасы бар:

- категориялық : әлемнің ең терең мәнін (оның объективтік болмысын) білдіреді;

- категориялық емес: материя бүкіл универсуммен теңдестіріледі (материя- бұл бүкіл әлем, бүкіл әлемнің өзі).

«Материя» категориясының генезисі (шығуы) мен дамуына тарихи-философиялық экскурс (бұрылыс) жасағанда оның эволюциясының негізгі үш кезеңдерін байқауға болады. Оларда материя төмендегідей тұрғыдан қарастырылды: 1) зат ретінде, 2) қасиет, 3) қатынас. Мысалы, грек философиясында әлемнің түп бастамасы (негізі) бірде су (Фалес), бірде ауа (Анаксимен), бірде от (Гераклит) делінді және т.б.

Материяның диалектикалық- материалистік анықтамасын *В.И.Ленин* «*Материализм және эмпириокритицизм*» деген еңбегінде берді: «**Материя** дегеніміз- адамға оның түйсіктері арқылы мәлім болатын, біздің түйсіктерімізге тәуелсіз түрде бар бола отырып, сол түйсіктеріміз арқылы көшірмесі алынатын, суреті түсірілетін, бейнесі жасалатын объективтік реалдылықты белгілеу үшін қолданылатын философиялық категория». Бұл анықтамада екі қорытынды жасалған: 1) әлемнің, дүниенің санадан (жеке адамның не адамзаттың) тыс және тәуелсіз өмір сүруі; 2) ол әлемді, дүниені тану, білу мүмкіншілігінің барлығы.

Мәдениет (лат. «cultura»- өңдеу, егу, тәрбиелеу, дамыту)- адамдардың әлеуметтік болмысты (өмірді, тұрмысты) сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтің жемістері мен нәтижелері. Әлеуметтік болмыс адамсыз тірлік етпейді, оның табиғаттан айырмашылығы да дәл осы қасиетінде.

«Мәдениет» деген термин әуел баста топырақты (жерді) өңдеу, оны егу (культивирование) дегенді білдірген. Атақты Цицерон осы сөзді ауыспалы мағынада, яғни адам ақылына ықпал жасау, ақылды философиялық өңдеу мағынасында қолданған («cultura animi»).

Бүгінгі түсініктегі «мәдениет» сөзі Еуропада ХҮІІІ ғ. екінші жартысында, Ағарту дәуірінен бастап кең қолдануға түсті. ХҮІІІ ғ. ойшылдары бұл сөзбен табиғи, стихиялы, хайуанаттық болмысқа қарағанда *адами өмір* бейнесінің ерекшелігін белгілеу үшін пайдалана бастады.

Мәдениет- өте кең, көп мағыналы ұғым, ерекше әлеуметтік құбылыс, оның неше түрлі анықтамалары бар. Бірақ қаншама анықтама болса да (әңгіме тура айтқанда оның санында емес) ең бастыны ойдан шығаруға болмайды; *мәдениет және адам* тығыз байланысты, түптеп келгенде мәдениет- адам ақыл-ойының, қызметінің, іс- әрекетінің жемісі. Сондықтан кең мағынада **мәдениет дегеніміз** адам жасайтынның, пайдаланатынның, жетілдірілетіннің бәрі және сол сияқты адам тіршілік әрекетін (жизнедеятельность), адами болмысты (человеческое бытие) ұйымдастырудың, іске асырудың, дамытудың амалдары мен тәсілдерінің жиынтығы.

Әлбетте мәдениеттің екі түрі туралы айтылады- **материалдық және рухани**. *Материалдық* мәдениетке өндіріс, техника, каналдар, ғимараттар, компьютерлер , кітаптар, өнердің жетістіктері (материалданған формасында)

және т.б. жатады. *Рухани* мәдениеттің негізгі формалары- мифология және дін, өнер, философия , мораль. Сонымен бірге мәдениетті белгілі критерийлер (негіздер) бойынша басқа да түрлерге бөлу орын алады:

- масштабы бойынша: әлемдік және ұлттық мәдениет;
- географиялық белгі бойынша: батыстық және шығыстық мәдениет;
- субъектісі бойынша: таптық, қалалық, ауылдық, жастар, отбасылық және жеке адам мәдениеті;
- мазмұны және ықпалы бойынша: прогрессивтік және реакцияшыл мәдениет.

-әртүрлі салалардағы қолданылуына байланысты: өндірістік, экономикалық, саяси, ойлау т.б. мәдениет .

Сол сияқты «бұқаралық» және «элитарлық» мәдениеттер, субмәдениет (субкультура) , контрмәдениет (контркультура) деп те бөліну бар.

Мәдениет кең ұғым болғасын және өмірдің барлық салаларын қамтитындықтан көп функциялар атқарады: танымдық, ақпараттық, нормативтік (реттеушілік), гуманистік, аксиологиялық, семиотикалық (белгілік, таңбалық) және т.б.

Метафизика (гр. meta ta physika- после физики- физикадан кейін)- бұл терминнің жаңа (соңғы) және ескі (бұрынғы) мағыналары бар:

1) қазіргі жаңа заманда шындық дүниедегі өзгеріс, дамуды, құбылыстар арасындағы өзара байланысты теріске шығаратын, диалектикалық ойлау әдісіне қарама- қарсы философиялық әдіс;

2) болмыстың шегіне жеткен (предельный) сезімнен тыс негіздерін қарастырумен айналысатын философияның тарауы.

Бұл термин Аристотельдің шығармалар жинағында «Физика» еңбегінен кейін қойылған философиялық жұмысының- «метафизика» (тура аударғанда- физикадан кейін) атымен байланысты. ХҮІІІ ғ. бірінші жартысына дейін метафизика болмыс ретіндегі ілім деп қарастырылған онтологиямен теңдестіріліп келді, өйткені Аристотельде метафизика (философия) болмыс туралы ілім ретінде санаған болатын.

Миманса (санскр. «зерттеу» немесе «оқып білу») – үнді философиясындағы алты ортодоксальдық (ведаларды жақтаушы, мойындаушы) жүйелердің (даршандардың) бірі. Миманса солардың ең көнесі болуы ықтимал және ведантаның негізі болды. Оның жақтаушылары Ведалар (төрт жанақтан тұратын қасиетті кітаптар) сөздің толық мағынасындағы аяндар емес және оларда бар діни және философиялық қағидалар логикалық негіздеуді керек етеді деп есептеді. Сондықтан миманса ведаларды түсіндірудің логикалық ережелерін ұсынды және ведалық ритуалдың философиялық негіздерін қамтамасыз етті.

Миманса ведалардың ең ерте бөліктерін зерттейтін болғасын ол сондай- ақ пурва- миманса («бірінші миманса») немесе карма- миманса («әрекеттер мимансасы») деп те аталады. Ведалардың ең кейінгі бөліктерін (упанишадаларды) зерттейтін веданта уттара- миманса («екінші миманса») немесе джняна- миманса («білім мимансасы») деп аталады. Джайминидің

«Миманса- сутрасы» (б.з.д. IV ғ. шамасы) осы мектептің (мим.) ең көне шығармасы болады.

Миманса санкхья сияқты әлемде рухани және материалдық бастамалардың барлығын мойындайды. Мимансаның міндеті *дхармаға* үйрету, яғни қоғамдық және діни парыз (борыш) деп саналатын салттық жоралар мен касталық ұйғарымдарды (әртүрлі тыйымдарды) мүлтіксіз сақтауға (орындауға) үйрету. Сонда ғана әлемде үйлесімділік (гармония) қолдау табады және адамды жеке құтылуға (личное спасение)- мокшаға жетуге алға итереді. Дхарманы бұзбау- құтылудың жалғыз жолы.

Миф, мифология (гр. *mythos*- аңыз, ертегі + *logos*- сөз, ілім)- 1) әлемді рухани- тәжірибелік игерудің амалы, қоғамдық сананың формасы және алғашқы қауымдық қоғам адамының дүниетүсінігі; 2) белгілі бір халықтың мифтерінің жиынтығы; 3) мифтер туралы ілім.

Мифология- адам өзінің табиғатпен байланысын, сол сияқты қоршаған әлемнен айырмашылығын түсінетін уақыттағы рухани өмірдің бірінші формасы. Мифологияда адамның әлеуметтік өмірдің әртүрлі формаларын түсіну жүзеге асырылады, индивидтердің әлеуметтенуі, адамның және әлемнің гуманизациялануы жүреді. Мифологиялық санада барлық дүниетанымдық мәселелер бөлінді- адам мен дүниенің пайда болу проблемасы, адамның дүниедегі орны мен міндеті, т.б.

Алғашқы қауымдық адамның рухани болмысының бірінші тарихи формасы ретінде мифология қоғамдық мәдениетті дамытудың құралы рөлін атқарды. Рухани мәдениеттің формалары ретінде өнер, әдебиет, философия ең жинақталған дүниетанымдық мәселелерді шешуге қосылғанда мифологияның синкретизмі (о бастан тұтастығы) оның олармен жақындасуына көмектесті.

Мифтің (мифологияның) жалпыға ортақ теориясы жоқ. Алғаш рет миф философиясын итальяндық ойшыл, мәдениет және құқықтарихшысы, философ, мәдени антропология мен этнологияның бастаушысы (предтеча) деп саналатын Дж.Вико ұсынды. Ол миф қиял ойыны ретінде қалыптасады деп есептеді. XX ғ. ортасынан бастап миф этнографиялық материал ретінде зерттеле бастады.

Модернизм, постмодернизм (фр. *moderne*- ең жаңа, қазіргі)- қазіргі заман философиясындағы ағым. Жалпы «модерн» ұғымы Еуропада ХҮІІ ғ. басталған ғылыми, діни, философиялық эволюция процесін түсінуге тырысқан жаңа заманның (уақыттың) ойлауын білдіреді. Тар мағынада «модернизм»- ХІХ ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы көркем- әдеби ағым.

Постмодернизм модернизмге реакцияны білдіреді және басында өнердің теориясы және әдеби бағыт ретінде қалыптасты. Сәулетші және өнер теоретигі Ч.Дженкс постмодерн ұғымын архитектураға қолданды. Оның ойынша, қоғамға тән көңіл- күйлер мен мәнерлердің плюралистігі (көптүрлілігі) сәулет өнерінде де өз көрінісін, орнын табуы керек. Осы ұғым кейін философияға да көшті. Француз философы Ж.Лиотардың «Постмодернизм тағдыры» еңбегінің негізінде постмодернизм термин статусына, дәрежесіне ие болды. Бұл ағым бұрынғы монизм философиясын (бір шындықты, бір ақиқатты мойындау), ондағы көзқарастардың, мәдени- әлеуметтік, моральдік дәстүрлер мен құндылықтардың сыңар жақтылығын сынға алады (дүние, ақиқат тіл, тарих,

білім, адам т.б. туралы). Оның орнына табиғат пен қоғамдағы көптік, сантүрлілік идеясын жақтайды.

Постмодернизмнің жетекші өкілдері Р.Барт, Ж.Батай, Ж.Бодрийар, Ж.Делез, Ж.Деррида, Ф.Гваттари, Ж.Лиотар, М.Фуко және басқалар болып табылады. Олар өз шығармаларында көп жаңа ойлар, пікірлер және сол сияқты терминдер, ұғымдарды ұсынды (гипершындық, гипермәтін, деконструкция, контекстуализм және т.б.).

Моизм (қыт. мо цзя)- Б.з.д. V ғ. Мо- цзы негіздеген қытай философиясындағы мектеп. Ол конфуцийшілдікті сынға алды. Аспан еркінің алдында адамның тақуалығы және бой ұсынушылығы (бас ұруы, мойындауы) қажеттілігін жақтады, ал конфуцийшілдіктегі салт- жоралар мен рәсімдер, салтанаттарды ұстану мемелекет қаржыларын босқа шашу болады.

Әлеуметтік объектіге байланысты (атақ - дәрежесіне сәйкес) этикалық қатынастың әртүрлі формаларын ажырататын (белгілейтін) жэнь («адамгершілік»; конфуцийшілдіктің моральдық идеалы) концепциясына қарама- қарсы моистер «жалпы махаббат» («цзянь ай») ілімін жасады. Өз ретінде конфуцийшілдіктің жақтаушылары бұл көзқарасты қатты сынға алды, себебі ол конфуцийшілдіктегі әлеуметтік құрылыстың теориялық, сол сияқты практикалық базасы болатын отбасылық үйлесімділік идеалын күманға салады.

Моизм соңғы кезеңінде логикаға үлкен көңіл бөлді: моистер пікірдің 7 әдісін ұсынды. Б.з.д. II ғ. бұл мектеп өзінің мәнін жоғалтты.

Монадология (гр. monos- бір, тұтас, жалғыз+logos- сөз, ілім)- немістің математик- ғалымы, заңгер, философ Г.Лейбниц ұсынған концепция (теория). Нидерландық философ Б.Спиноза барлық субстанцияларды біреуге- табиғат- Құдайға біріктірсе, француздық философ Р.Декарт екі түрлі субстанция (материалдық пен рухани) туралы сөз етсе, Г.Лейбниц бұл көзқарастармен келіспей *монадалар* туралы- субстанциялардың көптігі туралы теория ұсынды. Оның пікірінше, монада қарапайым, бөлінбейді, дәйекті емес, материалды- заттық құрылым емес. Монадалар мәңгілік, табиғи жолмен пайда болмайды және жоғалмайды, сыртқы әсермен өзгермейді. Олар абсолютті тұйық және бір- біріне тәуелсіз (Лейбництің пікірінше: бір нәрсе кіретін, бір нәрсе шығатын терезелері жоқ).

Барлық монадаларды Г.Лейбниц 4 класқа (топқа) бөледі:

- «жалаңаш монадалар»- өлі табиғат монадалары (тастар, жер, пайдалы қазбалар) ;

- жануарлар монадалары- түйсіктері бар, бірақ өзіндік сана дамымаған;

- адам (жан) монадалары- санаға, еске, ойлау қабілетіне ие;

- Жоғары монада – Құдай.

Монада класы жоғары болған сайын оның пайымдылығы мен бостандық деңгейі де жоғары.

Монизм (гр. monos- біреу, жалғыз)- барлық бардың негізінде бір бастаманы қабылдайтын философиялық ілім. Материалистер әлемнің бастамасы, негізі деп материяны санайды. Идеалистер барлық құбылыстардың бір бастамасына рухты, идеяны жатқызады және т.с.с. Идеалистік монизмнің ең дәйекті бағыты Гегельдің философиясы болады. Ғылыми және дәйекті

материалистік монизм диалектикалық материализмге тән: әлем өзінің табиғаты бойынша материалды және әлемдегі барлық құбылыстар қозғалыстағы материяның әртүрлі көріністері. Марксизм философиясында материализм қоғамдық құбылыстарға да қолданылады.

Н

Натурфилософия – ойша тұтастықта қарастырылатын табиғаттың философиясы. Жаратылыстану мен натурфилософияның, сол сияқты натурфилософияның философиядағы орны тарихи өзгеруде болды. Ертедегі грек философиясында сократтық дейінгі кезеңде физиология және физика деп аталған натурфилософиядан жаратылыстану бастама алды. Көне грек натурфилософтары ғылым тарихында едәуір маңызды рөл атқарған бірқатар гипотезалар ұсынды, мысалы, атомистік гипотеза (Демокрит). Аристотель философиясында өзіне қозғалыс туралы ілімді, космология және биологияны қосқан натурфилософия (физика) аса маңызды орын алды. Натурфилософия стоицизм философиясында да үлкен рөл ойнады, “*philosophia naturalis*” деген терминнің өзін алғаш рет римдік стоик Сенека енгізді.

Патристика мен схоластикадағы антикалық натурфилософияның кейбір элементтері христиандықта, сол сияқты мұсылмандықта креационистік құрылымдарға (жасау, жарату идеяларына) бейімделген болатын. Қайта Өркендеу дәуірінің философиясында табиғатқа назар *пантеизм*, органицизм, микрокосмос және макрокосмос идеялары негізінде натурфилософиясының жаңа өрлеуінде көрініс тапты. Дж. Бруноның натурфилософиялық идеяларын және Н. Коперниктің гелиоцентристік жүйесін атауға болады.

XVII – XVIII ғғ. механистік жаратылыстанудың даму кезінде табиғатты зерттеудің аналитикалық (талдау) әдістері басымдық алғанда натурфилософия екінші кезеңге ығыстырылды. Бірақ XVIII ғ. аяғы - XIX ғ. басына қарай көп жаңа ғылыми теориялар – жылу, электричество, магнетизм туралы ілімдер пайда болды, органикалық емес және органикалық табиғат арасында байланыс орнатылды және с.с. Соларды қорытындылау негізінде ұлы неміс идеалисі Ф. Шеллинг осы дәуірдің бірқатар жаратылыстанушыларына (әсіресе неміс және орыс) ықпал тигізген тиянақты натурфилософияны дамытты (алғаш рет түрі өзгерген “*naturphilosophie*” терминін қолданды). XIX ғ. аяғы - XX ғ. басында жаңа натурфилософиялық идеялар ұсынылды (В. Оствальд, Х. Дриш, Т. Липпс, А. Уайтхед).

Неокантшылдық – XIX ғ. екінші жартысында «Кантқа оралу, кейін» («Назад к Канту» - «*Zurück nach Kant*») ұранымен пайда болған философиялық қозғалыс. Кант туралы бірнеше жаңа еңбектердің шығуы бұған себеп болды (К. Фишер «Канттың өмірі және оның ілімінің негіздері», Ф.А. Ланге «Материализм тарихы», О. Либман «Кант және эпигондар»). Бұл ағым Кант ілімін өз көзқарастарына сәйкес дамытуға тырысты.

Бірқатар ортақ принциптерінің болғанына қарамастан неокантшылдық біркелкі философиялық бағыт болмады. Ол мынандай мектептердің басын біріктірді:

- физиологиялық (Г. Гельмгольц, Ф. Ланге);
- психологиялық (Р. Корнелиус, Л. Нельсон);
- реалистік (А. Риль, Г. Кюльпе);
- Марбург мектебі (Г. Коген, П. Наторп, Э. Кассирер);
- Баден (Фрейбург) мектебі (В. Виндельбанд, Г. Риккерт, Э. Ласк).

Осы мектептердің ішіндегі негізгілері, бастылары *Марбург және Баден (Фрейбург)* мектептері болып есептеледі.

Неомарксизм – 1) тар мағынада – Франкфурт мектебі өкілдерінің (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, сонымен қатар шығармашылықтарының белгілі бір кезеңдерінде Э. Фромм, Ю. Хабермас) зерттеулерін сипаттауға қолданылатын ұғым; 2) кең мағынада – марксизмді дамытуға тырысқан, ал шын мәнінде «марксизм - ленинизм» дегенді жоққа шығаратын зерттеулердің бағыттылығын білдіретін ұғым.

Неомарксизм марксизмді неогегельяндық, фрейдизм, «өмір философиясы», кейінірек – экзистенциализм мен структурализм бағыттарының кейбір келешегі бар идеяларымен толықтыруға тырысқанмен, коммунистік типтегі әлеуметтік ұйым (қоғам) идеясын қабылдамады, болашақ антикапиталистік революцияны жаһандық (глобальный) катаклизм деп қарастырды. Осы көзқарастан туындайтын мәдениеттің дәстүрлі құндылықтарына қатынасты нигилизм және интеллектуалдық экстремизм маргиналдық қоғамдық жіктердің жағынан неомарксизмді қолдаудың және оның жолын қуушылықтың себебін ашады, түсіндіреді.

Неотомизм (лат. нео – жаңа, thomismus – томизм, Ф. Аквинскийдің ілімі) – томизм деп аталатын философиялық және теологиялық жүйенің қазіргі заманғы версиясы, жаңартылған варианты. Рим Папасы XIII Левтің энцикликасымен (оған бағынған барлық шіркеулерге үндеуімен, 1879ж.) неотомизм мәңгілік және жалғыз ақиқатты философия деп жарияланды. Лувендегі (Бельгия) әулие Фома Институты, Фрибургтегі (Швейцария) Католиктік университет, Кёльндегі (Германия) Ұлы Альберт Академиясы, Париж, Лион, Лилль, Туриндегі және т.б. католиктік институттар неотомизмнің негізгі орталықтары болады. Неотомизмнің көрнекті өкілдері – Ж. Маритен, Э. Жильсон, Г. Веттер, Ю. Бохеньский, К. Ранер, К. Войтыла және т.б.

Неотомизмнің мақсаты: 1) католицизм және оның философиясының дұрыстығы мен ақиқаттығын дәлелдеу; 2) католицизмді қазіргі заман жағдайына бейімдеу; 3) католицизмді мейлінше қарапайым көпшілікке жақындату. Оның өзекті принципі – сенім мен парасат (ақыл, білім) гармониясы, үйлесімі.

Неотомизмге сәйкес, ақиқатты түсінудің (оған жетудің) үш формасы бар: ғылым, философия және теология. Осылардың ішінде төменгісі – ғылым, ол құбылыстарды белгілейді және олардың арасындағы себепті – салдарлы байланыстарды анықтайды. Философия – рационалдық білімнің жоғарырақ сатысы. Заттардың жоғарғы себептері туралы ғылым бола тұрып, философия сонымен бірге ең бірінші жоғарғы себеп туралы ілім болады және осы мағынада биологиямен қабысады (жанасады).

Философияның, әсіресе ғылымның түсінуге мүмкіншіліктері шектеулі мәселелерді тек құдай Аянмен (божественное Откровение) қабылдауға болады. Осы мағынада теология бір және сол уақытта (в одно и то же время) адамға түсінікті рационалдық білімнің шыңы да және сенімге барабар (тепе-тең) рационалдық емес ақылдан тыс білім де болады. Міне осы ретте сенім мен білімнің гармония принципінің мәні былай ашылады: сенімнің (нанымның) ақиқаттары ақылдың ақиқаттарына қайшы келе алмайды, өйткені Құдай Аянның да, ақылдың да жасаушысы болады.

Томизмнің барлық тектік белгілерін (гносеологиялық дуализм, әлемнің иерархиялылығы, креационизм, ерік бостандығы, теодицея (Құдайды ақтау), провиденциализм және т.б.) мұраланып, неотомизм оларға экзистенциализм, структуализм, феноменология, герменевтикадан алынған идеялары қосты. Мұның нәтижесінде проблемалық өрісте (проблемное поле) кейбір өзгеріс орын алды (тұлғалық тіршілік, құрылымдық талдау – «Қасиетті мәтіннің герменевтикасы» және т.б.). Мүліктік жіктелген қоғамның, неке, отбасы, жыныс, білім, мәдениет және басқа проблемаларды зерттейтін әлеуметтік дін ілімінің (социальное богословие) дамуына үлкен көңіл бөлінеді.

Нигилизм (лат. nihil – ештеме) – қоғамдағы жалпы қабылданған, бірақ бөгде (жат), социумде өмірді өндірудің өздерінің күндері біткен формалары немесе жазалайтын (репрессивные), тұлғадан тыс және қоғам индивидке зорлап таңған (енгізген) императивтер ретінде түсінілетін, ұғынылатын құндылықтарды, нормаларды, идеяларды, жүріс-тұрыс стратегияларын немесе тұтас мәдениетті жоққа шығару. Бұрын Августин ешнәрсеге сенбейтін адамдарды «нигилистер» деп атағанмен, бұл терминді қолданысқа неміс философы Ф. Г. Якоби енгізді деп есептелінеді (1799 ж. Фихтеге жазған жолдауында).

Нигилистік пікірлер, ойлар, көзқарастар кейбір философтардың шығармашылығында көрініс тапты. С. Кьеркегор нигилизмнің түбірін шынайы христиандық дүниетанымның жоқтығында байқайды. Ф. Ницше нигилизмді «барлық құндылықтарды қайта қарау» ретінде түсінуді ұсынады. М. Хайдеггер «Құдай өлді, Ницше сөздері» (1950) еңбегінде осы процесті жоғары құндылықтардың құнсыздануы ретінде қарастырады.

Экзистенциализмде адам өмірінің абсурдтығы алдында нигилизм жүріс-тұрыс пен моральдің дәстүрлі стратегияларының өзгеруімен (ломка), адамның еркіндігі мен тұлғасын басатын (түншықтыратын) социумның тұлғадан жоғары тәртіп және мораль императивтерінен босануымен байланыстырылады. Нигилизмнің осы бағыты «жаңа солшылдар» («новые левые») қозғалысында жалғасты және өзінің апогейін (жоғары шегін) XX ғ. 60 – ж.ж. аяғындағы жастар қозғалысында тапты. Осы кезеңде нигилизм инстинктерден босату, адамды мәдениеттен (Г. Маркузе – «Ұлы бас тарту стратегиясы» - стратегия «Великого Отказа»), тұлғадан жоғары «Суперэго» құрылымдардан және кейін «Меннен» (от «Я» - Делез, Гваттари) азат ету культімен, саяси экстремизммен (Р. Дебре), зорлық – зомбылық және терроризммен (Ф. Фанон) байланыстырылды. Жалаң жоққа шығару (голое отрицание) және оны абсолюттендіру дұрыс істер мен жолдарға бағыттамайды.

Нигилизм деп XIX ғ. 60-70 ж.ж. таралған орыс ойшылдары-революционерлерінің радикалды концепциясын да айтады. Олар да мемлекет, шіркеу және отбасы авторитеттерін (құндылықтарын) жоққа шығарды (қараңыз: И. С. Тургенев «Әкелер мен балалар» - «Отцы и дети»).

Нирвана (санскр., пали – ниббана – сөзбе сөз (буквально) «тіршілік етуді тоқтату», «өшу», «сөну») – үнді діни-философиялық ойының негізгі категорияларының бірі. Күнделікті азап-қасіретке толы бақытсыз болмыстан арылып, карма заңының негізінде қайта туылудан құтылып, сананың өшуі, тұлғаның ерекше күйге түсуі. Нирвана «мұхит сияқты терең, мұзарт сияқты биік, бал сияқты тәтті» делінеді. Оған жетудің жолы ауыр, ерекше жаттығулар, сол сияқты табандылық, төзімділік керек.

Нирвана өмірдің жоқтығы емес, керісінше тұлға тіршілігінің айырықша түрі мен тәсілі. Толық нирвана жағдайында түсініктер де, сана да, жігер де жоқ, ол зұлымдық пен құмарлықтардың тынышталуы, сезінбеудің толық дәрежесіне жету.

Бұл термин буддизмде пайда болды. Ол ілім бойынша, нирвана кез келген болмыстың соңғы (ақырғы) ізгі мақсаты және оның (болмыстың) жоғары деңгейі болады. Буддалық ілімнің әртүрлі концепциялары жасалды.

Номинализм (лат. *nomina*–аттар, *nominalis*–атауларға, аттарға қатысты) – ортағасырлық батыстық философиядағы схоластика бағытының ішіндегі ағымның бірі. Ол реализмге қарсы шықты және айтарлықтай оған реакция (жауап) ретінде пайда болды. Бұл екеуінің арасындағы айтыс (күрес) «жалпы ұғымдар реалды тіршілік ете ме, жоқ па?» деген мәселенің төңірегінде жүрді, басқаша айтқанда «жалпы туралы дау» - «универсалийлер туралы дау» деп аталды.

Номинализмді жақтаушылар шын тіршілік ететін – нақты заттар, ал олардың жалпы ұғымдары (универсалийлері) сол заттардың атаулары деп есептеді. Мәні бойынша номинализм «таза идеяларды» терістеп, нақты тіршілік ететін материалды заттар – «индивидуумдар» деп тұжырымдайтын Аристотель іліміне жақын. Номиналистер пікірінше, заттар сезімдік тәжірибе арқылы қабылданады, таныла алады және универсалийлер заттарға дейін емес, олардан кейін жүреді. Ерте батыс-еуропалық схоластикада номинализмнің көрнекті өкілі Росцелин болды. Ансельм Кентерберийскінің және басқа схоластардың оған қарсы шығуынан номинализм және реализм арасындағы ұзақ полемика басталды.

Әлбетте номинализмнің екі түрін ажырату қабылданған – шеткі (крайний) және байсалды (умеренный). Біріншінің өкілдері жалпының (общее) тек ақылдан тыс қана емес, тепті оның (ақылдың) өзінде бар болу мүмкіншілігін жоққа шығарады, ал екіншінің өкілдері – оның (жалпының) ақылдан тыс болуын жоққа шығарады (бұларды концептуалистер деп атайды). Бірақ осылардың арасында айқын айырмашылық пен қарама-қарсылық болған жоқ.

Батыстық схоластикада номинализмнің көрнекті жақтаушылары П. Абеляр, У. Оккам, Ж. Буридан және т.б.

Ноосфера (гр. *noûs*-ақыл+*sphaira*-шар) – қоғам мен табиғаттың өзара әрекет сферасы, оның шекарасында (ішінде) есті (парасатты) адами қызмет

дамудың анықтаушы факторы болады. Бұл терминді мәдени және ғылыми айналымға XX ғ. басында француз палеонтологы, математигі және философы Э. Леруа енгізді. Ол оны адам санасымен қалыптасатын «ойлаушы» қабық («мыслящая» оболочка) ретінде түсіндірді. Ноосфера ұғымы бір мезгілде дерлік жазылған В. И. Вернадский (КСРО) мен П. Тейяр де Шарденнің (Франция) жазба жұмыстарында өзінің философиялық ғылыми толтырылуын тапты.

Ноосфера – биосфера эволюциясының жаңа, жоғары стадиясы (сатысы), оның қалыптасуы табиғат процестеріне терең ықпал жасайтын адам қоғамының дамуымен байланысты. Адамзаттың геологиялық күш ретінде қалыптасуы қоғам мен табиғат арасында зат пен энергия алмасуының жаңа формаларына әкелді. Биосферада химиялық элементтердің құрамының, массасының және миграция жылдамдығының өзгеруінің өндірістік қызметтен тәуелділігін көрсетіп, Вернадский қоғам мен табиғат арасында зат пен энергия алмасуына адам бақылауы қажеттілігін ноосфераға апаратын жол ретінде атап көрсетті. «Ноосфера» ұғымы табиғат процестерін табиғат заңдылықтарын түсіну негізінде парасатты басқару қажеттілігін бейнелейді. Қоғамның дамуы табиғат заңдылықтарына сәйкес жүзеге асырылуы керек. Ноосфера концепциясы адам мен табиғат коэволюциясының (қатар, бірге даму) әдіснамалық ориентациясы (бағдар) қызметін атқарады, адам қызметі мен табиғат ритмдерінің келістіру (үйлестіру) мүкіндігін ашады.

Нус (гр.pous-) ақыл, парасат, ой) – грек философиясының ғарыштың барлық ойлағыштық, интеллигибельдік (сезімнен тыс, табиғидан тыс) заңдылықтарын білдіретін аса маңызды категорияларының бірі. Осы ұғымды бекітудің алғашқы әрекеттері Гомерде, Фалесте және Ксенофанда кездеседі. Бірақ бұл проблеманы Анаксагор кеңірек қарастырды. Оның ойынша, нус «қозғалыс пен қалыптасудың күнәһары» («виновник»), «барлығының принципі», әлемді «ұрықтардан» (гомеомериялардан) жасайтын ғарыштық ақыл. Платонда нус та әлемдік тәртіп мен үйлесімділіктің принципі ретінде айтылады. Аристотельде нус – құдай, әлемнің алғашқы себебі, алғашқы қозғаушысы. Плотин философиясында нус универсумның (жалпының, әлемнің) екінші сатысын құрайды, біртұтас игіліктен (единое-благое) ағатын (шығатын) нақты болмыс. Ортағасырлық теологияда нус – Құдай немесе адамдағы оның образы (бейнесі), Тәңірмен қатынас құралы.

Ньяя (санскр. – ереже, негіз, әдіс, қорытынды, логика) – үнді философиясындағы алты ортодоксальды жүйелердің (даршандардың) бірі. Оның негізін қалаушы Гаутама (Готама). Ол осы ағымның басты шығармасы – «Ньяя-сутра» деген кітапты жазды деп есептеледі.

Ньяя бір уақытта философия да, діни ілім де болып табылады. Оның басты мақсаты шындықты (реальность) жалған түсінудің (білместіктің) нәтижесі болатын адамның азаптарынан құтқару. Білместіктен (незнание) құтылу ақиқат білімді меңгеру жолымен жүзеге асады. Сөйтіп, ньая ақиқат білімге жетудің амалдарын зерттеумен айналысады. Сондықтан орталық мәселесі – таным теориясы мен логика сұрақтары болып табылады. Ньяя логикасы үнді философиясының «логикалық қорытынды – танымның сенімді көзі» деп мойындайтын барлық жүйелерінде қабылданып, қолданылады.

X ғ. дейінгі дамуында көне, ерте ньая («древняя»-прачина-ньая), ал XI ғ. кейінгі кезеңі жаңа ньая (навья-ньая или новая ньая) деп аталады. Гносеологияда ньая білімнің негізгі категорияларын және танымның объектілерін жіктеуді жасады. Ол бойынша танымның екі түрі бар: сенімді және сенімсіз, сол сияқты оның әрқайсысы тағы 4 түрден тұрады. Таным объектілері – адамның «Мені» (Атман), тану қасиеті, манас-ақыл, ақыл-ой кемшіліктері т.б. Болмыс мәселелерін қарастырғанда ньая вайшешика мектебіне ұқсас. Бұл ретте 7 категория: субстанция, сапа, іс-әрекет және т.б. қолданылған.

О

Объект (лат. *obiectum* – нәрсе) – 1) онтологиялық мағынада сыртқы, материалдық дүниенің, яғни объективтік шындықтың (объективная реальность) бөлігі; 2) гносеологиялық мағынада адамның, *субъекттің* таным мен қызметінің нәрсесі, басқаша айтқанда субъекттің белсенділігі неменеге бағытталса - сол. Бұл ретте объект білу үшін, зерттеу үшін, таным үшін шындықтың, реалдылықтың салыстырмалы бөлектенген, оңашаланған фрагменті (бөлшегі).

Объективизм – әлеуметтік (саяси) құбылыстарды бағалауда бейтараптылық (нейтральность) сақтауға тырысу. Бірақ объективизм әлденеше рет сөгулер, жазғырулар (упреки) алды, себебі шын мәнінде оның артында субъективизм, белгілі әлеуметтік жіктің позицияларын (көзқарастарын) негіздеу және ақтау жасырынады деген де пікір бар.

Объективтік рух – Гегель философиясындағы орталық ұғымдардың бірі, ол рух дамуының субъективтік рухтан кейін келетін екінші стадиясын (кезеңін) білдіреді. Объективтік рух стадиясында рух өзінің еркін жүзеге асырып, дамудың үш сатысынан өтеді:

1) бірінші стадияда объективтік рух өзін құқықтық қатынастарда жүзеге асырады (қысқаша немесе басқаша айтқанда құқықта жүзеге асырады);

2) бірінші стадияға (құқыққа) мораль стадиясы қарсы тұр, ал мораль, Гегель бойынша, құқықтың жүзеге асқан формасы. Сондықтан ол мораль – бұл субъективтік (индивидуалдық) түпкі саналы еріктің (яғни адамның, тұлғаның) құқығы деп жазады (анықтайды);

3) екі стадияның синтезі отбасында, азаматтық қоғамда және мемлекетте жүзеге асатын құлықтылық (нравственность) болады. Бұл объективтік рухтың дамуының жоғары стадиясы.

Құлықтылықтың жүзеге асырылуының ақырғы стадиясы өзінің ұғымына сәйкес келетін мемлекет болады. Ол субъективтік пен объективтікті (рухты) халықтық рухта синтез жасайды және рухтың дамуының соңғы стадиясы болатын Абсолюттік рухтың иесі, сақтаушысы болады. [Еске түсіріңіз: Гегельдің рух философиясы субъективтік рух, объективтік рух және абсолюттік рухтан тұрады].

«Ол» (орысша «Оно», лат. «*Id*») – Зигмунд Фрейдтің психоанализ теориясында кең қолданылатын ұғым. Фрейд бойынша, «Ол» уақыт ағымын мойындамайтын және сүйсінушілік принципіне сәйкес әрекет жасайтын әртүрлі

бейсаналық ниеттердің, елестетулердің, тенденциялардың, агрессивті және сексуалды құштарлықтардың, инстинктердің, т.с.с. кешенін (комплексін) білдіретін тұлғаның ең ықпалды сферасы.

3. Фрейдтың көзқарасы тұрғысынан, асоциальдық (қоғамға қарсы), қисынсыз және бейморальды «Олда» (в асоциальном, алогичном и аморальном «Оно») өмірдің сексуалды боялған инстинктімен және өлімге құштарлықтың арасында күрес жүреді және сол күрес осы сфераның қызмет етуін және тұлғаның құрылымындағы оның рөлін қамтамасыз етеді. «Олдың» сыртқы әлеммен жалғасулары (контакты), Фрейд бойынша, оның «Мен» - мен (с «Эго») байланыстарымен анықталады, ал «Мен» («Эго») ол үшін сыртқы әлемнің орнын басады. «Мен» ұдайы «Олмен» келісім іздеуі керек.

Онтология (гр. *ontos* – болмыс, *logos* – ілім) – болмыс туралы ілім («Болмыс» терминің қараңыз).

Оптимизм және пессимизм (лат. *optimus* – ең жақсы, *pessimus* – ең жаман) –екі қарама-қарсы дүниетанымдық позициялар (көзқарастар) және құндылығы мен даму бағытын анықтау көзқарасы тұрғысынан шындыққа қатынастың екі амалы (тәсілі).

Оптимизм игіліктің - зұлымдылықтан, әділеттіліктің - әділетсіздіктен салтанат құратындығына сенімділікке, адам және қоғамды жетілдіруге сенушілікке, гуманизмнің түпкі жеңісіне сенуге негізделген. Оптимистік позицияға шат (жарқын) дүние тану жөніндегі түсінік, өз күштеріне сенушілік және жақсы болашаққа үміт және т.с.с. тән. Сондықтан бұл позиция тұлғаның іскерлік қабілеттерін, өмір сүйетін, құлықтылы және жауапты жүріс-тұрысын дамыту үшін шығармашылық және жемісті негіз болып саналады.

Пессимизм, керісінше, бұл дүниеде, әлемде зұлымдық басым, ал адам қазірде (бүгінде) қайғы-қасіреттер мен азаптарға килігеді және болашақта ешқандай жақсаруға үміттеніп алмайды. Бұл позицияға оқиғалар жүрісі әрқашанда жаманшылық бағытта дамиды, әлемде қиыншылықтан шығу жоқ, ал адам тағдырына үмітсіздік тән деген пікірлер сипат.

Егер бірінші (оптимистік) позиция қоғамдық тұрғыдан әлеуметтік және құлықтылық прогресспен тығыз байланысты және тарихи көтерілетін таптарға тән болса, ал екінші, пессимистік, - қоғамдық қатынастардың күйреуімен және үлкен әлеуметтік топтардың тарихи перспективаны жоғалтумен байланысты.

Ө

Өмір – 1) өлі нәрселерден, заттардан айырмашылығы – ішкі белсенділігі бар (яғни тіршілік етуге, өмір сүруге) мәндердің (сущностей) болмыс тәсілін анықтайтын *классикалық философияның термині*; 2) «өмірлік әлем» («жизненный мир») философиясын анықтайтын және болмыстың реалдылығының интуитивті түсінерлік тұтастығын білдіретін *классикалық емес философияның ұғымы*; 3) жүйелердің заттар алмасу, тітіркенгіштік, өздігінен реттеуге, өсуге, көбеюге және ортаның жағдайларына бейімделу қабілеті бар тіршілік ету тәсілін білдіретін *жаратылыстану термині*. Көптеген

жаратылыстану ғылымдарының, бірақ ең алдымен биологияның зерттеу объектісі болып табылады.

Өмірдің мәні және оның анықтамасы туралы мәселе әртүрлі философиялық және жаратылыстанулық бағыттардың дискуссияларының пәні болды және болуда. Қазіргі ғылым өмір формаларының әр алуандылығы және олардың иелері (сақтаушылары) күрделілігі мен ұйымдасқандығы әртүрлі дәрежедегі тірі жүйелер болатындығы туралы қағиданы негіздеді. Бұл ретте тірінің ұйымдасуының келесі деңгейлері бөлінеді: организмдік, популяциялық-түрлік, биоценоздық және биосфералық. Діни доктриналар мен әртүрлі философиялық концепциялар өмір проблемасына байланысты жаратылыстанушылық ғылымдардан өзгеше көзқарастарын ұсынады.

Өркениет (лат. *civilis*-азаматтық, мемлекеттік, қоғамдық) – кең мағыналы термин, ұғым: 1) ақыл берілген тірі мақлұқтардың тіршілік ету, өмір сүру формасы; 2) мәдениеттің синонимі-қоғамның рухани және материалдық жетістіктерінің жиынтығы; 3) материалдық және рухани мәдениеттің, жалпы қоғамдық дамудың дәрежесі; 4) азаматтық қоғамның қалыптасу процесі; 5) кеңістік пен уақытта шектелген (тұйықталған), иерархиялық деңгейлері болатын салыстырмалы дербес тұтас әлеуметтік-тарихи құрылым (мысалы, антикалық өркениет, эллинистік өркениет, афиналық өркениет). «Өркениет» деген терминді француз ағартушысы В.Р.Мирабо 1756 жылы енгізген. Француз философ-ағартушылары бұл терминмен парасат пен әділеттілікке негізделген қоғамды білдіруге тырысқан. Басында А.Фергюсон, кейінірек Л.Г.Морган мен Ф.Энгельс оны (терминді) тарихты кезеңдеуге тағылық пен варварлықтан кейінгі жоғары дәуірді белгілеу үшін пайдаланды.

Әртүрлі тарихи деңгейлерде «өркениет» термині түрлі өзгерістер мен түсіндірілулерге ұшырады. Әуел баста ол қоғамның жағдайын емес, белгілі әлеуметтік процесті сипаттауға қолданылады (Мирабо, Фергюсон, Смит). ХІХ ғ. екінші жартысынан кейін өркениет тарихтың классикалық емес философиясының бірқатар концепцияларының негізгі ұғымына айналды (М.Я.Данилевский, О.Шпенгелр, А.Тойнби).

М.Данилевский өркениетті белгілі мәдени-тарихи типтің дамуының апофеозы (шарықтау шегі), бірақ кейін құлдырауы болады деп қарастырады. О.Шпенгелр өркениетті мәдениеттің стадиясы, бірақ дамуының емес, тасқа айналған, құлдырауы мен өшуінің стадиясы деп есептеген. А.Тойнбиде өркениет тарихи процестің негізгі бірлігіне телінеді, дегенмен түптеп келгенде регресстің кезеңі ретінде қарастырылады. Жалпы алғанда өркениеттік әдіс «тарихи прогресске» мүлдем жаңа көзқарас пен мағына әкелді: тарихи, қоғамдық, мәдени дамуды бір сызықты (бір бағытты), тек қана алға жүретін деп қарамай, бұл процесті күрделі, бір сызықты емес, көп вариантты деп қарастыру керек.

II

Пантеизм (гр. *pan* – бәрі + *theos* – құдай) – құдай мен табиғатты теңдестіретін толып жатқан ілімдер мен көзқарастар. Пантеистік пікірлер көне

заманда –ертедегі үнді және ертедегі грек философияларында пайда болды. Натуралистік (табиғаттық) пантеизм әсіресе Қайта Өрлеу дәуірінің натурфилософиясына (табиғат философиясына) тән болды (Н.Кузанский, Дж. Бруно, Я.Бёме).

Дәйекті түрде бұл көзқарасты Дж. Бруно тұжырымдады: «Табиғат – бұл заттардағы Құдай». Ең толық пантеистік жүйені жаңа заман философиясында рационализмнің көрнекті өкілі Б.Спиноза жасады. Оның пікірінше сан жетпейтін атрибуттарға ие бір ғана шексіз субстанция бар – ол Табиғат. Философияның әрі қарай еуропалық тарихында спинозизмнің ықпалы айтарлықтай зор болды, әсіресе XVIII ғ.- XIXғ. басындағы неміс философиясына. Құдайды абсолюттік идея және табиғат әлеміне «жаттанатын» («отчуждающиеся») өзара байланысты категориялар жүйесі ретінде гегельдік түсіндіру- бұл логикаландырылған пантеизмнің бір түрі.

Парадигма (гр.paradeigma – үлгі, өнеге) – америкалық философ, ғылым тарихшысы, постпозитивизм өкілі Т.Кунның «Ғылыми революцияның құрылымы» еңбегінде ғылыми айналымға енгізген қазіргі ғылым философиясының негізгі ұғымдарының бірі. Жалпы түрде парадигма ғылыми жетістіктердің, теориялардың, құндылықтардың және техникалық дәстүрлердің жиынтығын білдіреді (парадигманың мысалдары: Аристотель физикасы, Птолемейдің геоцентристік жүйесі, Ньютонның классикалық механикасы, Максвеллдің электродинамикасы, Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы және т.с.с).

Бірақ парадигма ғылыми қауымдастық, мойындаған тек қана теориялар, концепциялар жиынтығы емес, сонымен бірге ол нақты есептерді, міндеттерді шешудің, нақты мәселелерді, проблемаларды зерттеудің үлгілері, методологиясы, қолданылатын амалдардың, құралдардың жиынтығы. «Қалыпты ғылым» («нормальная наука») кезеңінде парадигма дамиды, бекиді және анықталады. **Парадигманың ауысуы ғылымда төңкеріс, революция жасайды.**

Кейін Кун парадигманы «пәндік матрица» («дисциплинарная матрица») деген терминмен қосымша анықтайды, толықтырады. Оның мағынасы ғылымның белгілі ғылыми пәнге жататынын есептеу және соған сәйкес ғылыми қызметтің ережелері нақтыланады.

Пассионарлық (лат.passio, фр. passion – құмарлық, құштарлық) – Л.Гумилев этностың пайда болу процесін түсіндіру үшін енгізген ұғым, оның этногенез («Этногенез және Жер биосферасы») теориясындағы негізгі термин. Гумилев бойынша, жаңа этностың (халықтың) қалыптасуы В.И.Вернадский ашқан ғарыштан келетін күшті энергетикалық түрткі – биохимиялық энергияның нәтижесінде өтеді. Осы түрткі топқа, қауымдастыққа артық энергия береді – ол **пассионарлық** деп аталады.

Бұл энергиямен қамтылған индивидтер ерекше белсенді болады, алдарына қойған мақсаттарына (өздері үшін пайдалы да, зиянды да болуы мүмкін) міндетті түрде жетуге ұмтылады. Пассионарлық тұлғалар мен қауымдастықтар үшін мақсатқа жету өз өмірі мен тағдырынан анағұрлым маңызды және құнды. Гумилев А. Македонский, Б. Наполеон, Я. Гус және

басқа пассионар тұлғаларды суреттейді. Жалпы алғанда, пассионарлық басқа адамдарға ауыса алады, міне әлеуметтік қауымдастықтың пассионар болу қабілеті осыған негізделген.

Л. Гумилев пассионар адамдарды үш типке бөлген:

- *үйлесімді адамдар* (олар көпшілікті құрайды), өзін сақтау инстинкті талап ететін қажеттіліктерді қамтамасыз етуге энергиясы жеткілікті болады;
- *субпассионарлар*, бұлардың энергиясы төмен, жұмыс істемей өмір сүреді, басқалардың есебінен тұтынуға ориентир жасайды;
- *«экстремалдық энергетикасы» бар адамдар* («артық» энергетикасы барлар) идеалдық мақсаты үшін жұмыс жасайды.

Пассионарлықтың өту, даму кезеңдері, фазалары да көрсетілген. Гумилев бойынша тұтастай алғанда бұл процесс – пассионарлық түрткіден этностың сөнуіне, өшуіне дейін – 1200-1500жыл созылады.

Патристика (гр. pater - әке, лат. patres - әкелер) шіркеу әкелері деп аталатын II-VIII ғ.ғ. ерте христиандық шіркеу «теоретиктерінің» теологиялық-философиялық ілімдерінің жиынтығын қамтитын, білдіретін термин. Патристика пұтқа табынушылық политеизмге (көпқұдайлық), гностицизмге (кенже антикалық пен ерте ортағасырлық дәуірде Таяу Шығыста пайда болған бір қатар діни-философиялық жүйелердің ортақ аты), манихейшілдікке (IIIғ. Персияда-Иранда Мани негіздеген діни ілім) қарсы күресте дамыды.

Ол өзінің дамуында үш кезеңнен өтті:

- апологетика (II-IIIғ.ғ.);
- классикалық патристика (IV-V ғ.ғ.);
- соңғы кезең (VI-VIII ғ.ғ.).

Негізгі өкілдері: Ориген, Григорий Нисский, Аврелий Августин (Блаженный-Әулие). Патристиканың атқарған басты қызметі – христиандық догматиканы (философияны) бір жүйеге келтірді. Оны кейін схоластика таратты, уағыздады.

Перипатетиктер (гр.peripatetikos –прогуливающийся – серуендеуші) – ертедегі грек философы Аристотельдің шәкірттері мен ізбасарлары. Әдетте оның философиялық мектебінде (Ликейде) оқу серуендер кезінде өтетін болған, осыған байланысты ат қойылған. Перипатетиктер мектебінің дамуында үш кезең болды: 1) Аристотель (б.д.д 384-322) қайтыс болғаннан кейін екі ғасыр; 2) б.д.д. I ғасыр; 3) б.д. I-II ғ.ғ. Перипатетиктер ілімін перипатетизм деп атайды.

Персонализм (лат.persona – адам, тұлға) – қазіргі батыстық философиядағы тұлғаны бастапқы шығармашылық реалдылық және жоғары рухани құндылық, ал әлемді - жоғары тұлға ретінде Құдайдың шығармашылық белсенділігінің көрінісі деп ойлайтын теистік бағыт. Басқаша айтқанда персонализм тұлғаны абсолют ретінде түсінеді: тұлға онтологиялық тұрғыдан да (болмыстың негізгі көрінісі, жалғыз шындық ретінде), аксиологиялық тұрғыдан да (құндылық ретінде) жоғары дәрежедегі категория болып шығады. Бұл терминді Ф. Шлейермахер айналымға енгізді деп есептеледі («Речь о религии к образованным людям, ее презиравшим», 1799).

Персонализм XIX ғ. аяғында Ресей мен АҚШ-та қалыптасты, ал кейін XX ғ. 30-жылдарында Францияда және басқа елдерде даму алды. Негізгі өкілдері:

Н. Бердяев, Л. Шестов, кейбір жағынан Н. Лосский, С. Булгаков (Ресей), Б.П. Боун, Э. Брайтмен, У. Хокинг және т.б. (АҚШ), Э. Мунье, Ж. Лакруа (Франция) және т.б.

Позитивизм (лат.positivus – оң, жағымды) – ХІХғ. 30-40 жылдары дүниеге келген философиялық бағыт. Оның өкілдерінің пікірінше, философия өте-мөте (аса) ғылыми таныммен шектелуі керек, материализм, идеализм т.б. философиялық мәселелердің қажеті жоқ. Нағыз философия тек нақты жағымды (позитивтік, яғни ғылыми) фактілерді зерттеуі керек, ғылымның әдіснамасына (методологиясына) айналуы керек: «Метафизика (философия – Қ.З.) жоғалсын, физика жасасын!» (О. Конт). Бұл бағыттың негізін қалаушы француз философы О. Конт болды.

Позитивизмнің эволюциясында (дамуында) үш кезең бөлінеді:

- «*бірінші*» (классикалық) позитивизм (О. Конт, Г. Спенсер, Д.С. Милль);

- «*екінші*» позитивизм (немесе махизм және эмпириокритицизм – Э. Мах, Р.Авенариус, А. Пуанкаре);

- *Неопозитивизм* («*үшінші*» форма деп есептеледі және оның өзінің ішінде аналитикалық, логикалық, лингвистикалық, семантикалық т.б. тармақтары бар. Олар негізінен ғылым тілін талдаумен айналысады. Негізгі өкілдері: М. Шлик, О. Нейрат, Р. Карнап, Я. Лукасевич, Б. Рассел, Л. Витгенштейн, т.б.).

Позитивизмнің қазіргі версиясы ретінде постпозитивизмді айтады. Басты проблемасы – ғылыми білімнің динамикасы, яғни өсуі мен дамуы. Негізгі өкілдері: К. Поппер, И. Лакатос, С. Тулмин, Т. Кун, П. Фейерабенд, М. Полани, Джер. Холтон, т.б.

Политеизм (гр. poly – көп, theos – құдай) – пұтшылдық, көп құдайшылдық, көптеген құдайларға табыну. Ол архаикалық (көне дүниедегі) қоғамдарда рухтарға, пір-перілерге табыну негізінде пайда болды. Қоғамдық өмірдің, әлеуметтік қатынастардың, адам санасының, ой-өрісінің кеңеюі мен дамуы Құдай (Құдайлар) туралы көзқарастардың, пікірлердің, елестердің күрделенуіне, дамуына себеп болды. Соның нәтижесінде ең Жоғары Құдай және шындықтың (өмірдің) әртүрлі сфераларына сүйеуші (покровитель) болатын құдайлар туралы түсініктер пайда болады. Ерте дүниедегі және қазіргі буддизм, индуизм, синтоизм діндеріне политеистік сипат тән.

Постиндустриалдық қоғам – америкалық философ, футуролог Д. Белл ұсынған термин, ұғым. (См. Д. Белл «Приход постиндустриального общества», 1973). Ол қоғамды «белдеулік принцип» («осевой принцип») тұрғысынан, яғни бір-бірімен тығыз байланысты факторлардың, техниканың, әлеуметтік құрылымның, саясаттың, рухани құндылықтардың жүйесі ретінде қарастырып, адамзат тарихының әлеуметтік эволюциясын (дамуын) **үш кезеңге** бөледі: индустриалдыққа дейінгі қоғам, индустриалдық және постиндустриалдық қоғам. Индустриалдық қоғаммен салыстырғанда постиндустриалдық дәуірде, Д. Беллдің пікірінше, капиталистер табы жойылады, ал олардың орнын оқыған, білім деңгейі жоғары мамандар, жаңа билеуші элита басады. **Байлық пен биліктің негізгі көзі білім** болып табылады. Сондықтан басқарудың шешуші

құралы ретінде машиналық (техникалық) емес, **интеллектуалдық технологиялар** болады. Постиндустриалдық қоғам теориясының әртүрлі аспектілерін сол сияқты О.Тоффлер, Г. Кант, Р. Дарендорф, Ю. Хабермас, Дж. Гелбрейт, З. Бжезинский, т.б. қалыптастырды.

Постмодернизм (лат. post – кейін, фр, moderne – жаңа, қазіргі) - өнер, философия, психология, тарих, теология саласында және қазіргі мәдениеттің басқа сфераларындағы әр текті концепциялардың жиынтығы. Бұл термин XX ғ. басында Еуропада мәдени өзгерістерді (алдымен архитектура, әдебиет, өнер саласында) білдіретін ұғым ретінде пайда болып, кейін философияға, т.б. көшті. Француз философы Ж. Лиотардың 1980 – ж.ж. жұмыстарында («Постмодернизм тағдыры») ұғым ретінде қалыптасты.

Постмодернизмнің көзқарасы тұрғысынан субъект пен объект, абсолюттік пен салыстырмалы ақиқат, шындықты (әлемді, өмірді) суреттеуде, түсіндіруде және өзгертуде ғылымның рөліне сенуге сияқты классикалық ұғымдарға негізделген «модернистік» ұстанымдар уақыт сынағынан өте алмады, себебі ғылым мен философия табиғат пен қоғамға шамалары «жетпеді», «тістері батпады», олардың заңдарын аша алмады, анықтай алмады.

Постмодернизм бірыңғай және бір тұтас ағым немесе бағыт болмаса да, оның мынандай **жалпы белгілері** бар:

- реалдылықты тұтастай суреттеу мүмкіндігінен принципіалды бас тарту;
- философиялық ойлаудың (философствование) классикалық стандарттарын сынау, сынға алу;
- әмбебап мағыналық өріс пен жалпы бірыңғай тілдің жоқтығынан (из-за отсутствия универсального смыслового поля и общего единого языка) әртүрлі философиялық концепциялардың арасында өзара түсіністіктің мүмкін еместігін негіздеу;
- философияның категориялық аппаратын практика жүзінде (іс жүзінде) толық, дәйекті және саналы күйрету.

Бұл бағыттың негізгі өкілдері: Ж. Бодрийар, Ж. Делез, Ф. Гваттари, Ж. Деррида, Ж. Лиотар, М. Фуко, т.б.

Постмодернизм философиясында «деконструкция принципі» (Ж. Деррида), «адам - әлеуметтік конструкция» (М. Фуко), «гипершындық» «гипермәтін» (Ж. Бодрийар), «контекстуализм» (Р. Рорти), «симуляктар» және т.б. ұғымдар дүниеге келді. Кейбір жайларда ескі ұғымдар да өзгеріске түсті. Мысалы, постмодернизмді жақтаушы суретшілер «өнер» дегеннің орнына өз қызметін «рухани тәжірибе», «мәдени акция» және т.с.с. деп шын көңілімен атайды.

Постструктурализм (лат. post - кейін, structuralism - құрылым) – структурализмді сынау негізінде (толқынында) гуманитарлық ғылымдар мен философияда пайда болған бір қатар пікірлер мен көзқарастарды білдіретін ұғым. Бұл сын структурализмнің құрылымдарды (структуры) кез келген тәртіпке (ретке) келтірілген шындықтың қажетті және ең басты моменті деп қарастыруына бағытталған болатын. Постструктурализм құрылымында оның өзінен де маңыздырақ әлдебір құрылымданбайтын (неструктурируемый)

барлығына көндіреді. Революциялар мен бүліктер (бунты) заңдар мен тұрақталған моральдық нормалардың көмегімен статикалық реттелген құрылымдармен емес, керісінше құрылымдардан тыс динамикалық элементтермен жасалады - «құрылымдар көшеге шықпайды» («структуры не выходят на улицы»).

Постструктурализм бойынша, құрылымдар жақсы жағдайда тіпті бір және сол оқиғаны (даже одно и тоже событие) әртүрлі түсіндіруге мүмкіншілік туғызатын көптеген контекстер болады. Сондықтан басты міндет өзара қатынастарды қатал логикаға (қисынға) бағыттайтын мағыналардың шексіз өрісінде ойлау қозғалысының мүмкін жолдарын іздеу болып табылады.

Бұл міндетті шешудің екі негізгі постструктуралистік стратегиясын белгілеуге болады: «Бәрі де текст» («Все есть текст» - Ж.Деррида, Р. Барт, Ю. Кристева, т.б.) және бәрі де билік (Все есть власть – Ж. Делез, Ф. Гваттари). Осыған байланысты постструктурализмде мынандай тезистер бар:

- құрылымды ұйымдастырушы бастама ретінде құрылымның «орталығы» деген ұғымды сынау;
- құрылым орнына «ризوما» деген ұғым ұсынылады (ботаникадан алынған, гр. rhiza – тамыр; Ж.Делез);
- коммуникативтілік теориясын сынау : текстерді (мәтіндерді) түсіндіруге бірыңғай (ортақ) және объективтік мағына жоқ. Бұл теорияның орнына мағыналық «шешілместік» ұғымы енгізіледі;
- тілдік дискурстар: тіл билігін және билік тілін айқындау (М.Фуко).

Постструктурализмнің белгілі өкілдері: Ж.Деррида, Ж.Делез, Р.Барт, Ю.Кристева, Ф.Гваттари, М.Фуко және т.б.

Постулат (лат. postulatium - талап) – пікірлер мен қорытындылар жасау үшін негіз болатын принцип, ереже. Постулатты аксиомамен жиі теңестіреді, бірақ бұл дұрыс емес: постулат қорытындылар жасауда кем қаталдық және бір сызықты болуына, логикалық дедукцияның ережелерін сақтауда қатаң қажеттіліктің керек еместігіне жол береді. Осыған байланысты постулат пен аксиоманың көбінесе қолданылатын облыстарын айырған жөн: сәйкес – социогуманитарлық (постулат) және ғылыми – жаратылыстық (аксиома) таным.

Православие – гр. «ортодоксия» («orthodoxia» - orthos – түзу, дұрыс, шын + doxa – пікір, ілім) деген сөзінің қабылданған аудармасы. Тура мағынасында «ортодоксия» белгілі бір облыста (салада) белгіленген принциптер мен ережелерге (қағидаларға) еш жалтақтаусыз бұлжытпай еру (орындау). Сонда православие (орыс. правильный + славить) Құдайды (дінді) дұрыс мақтау, мадақтау, қолдау деген ұғымды береді.

Православие – *католицизм және протестантизммен* қатар үш негізгі христиандық конфессиялардың бірі. Ол айрықша Таяу Шығыс, Шығыс Еуропа елдерінде, Ресейде және Балқанда таралған. Рим империясының 395 жылы Батыстық және Шығыстық болып бөлінгенінен кейін пайда болды. 1453 ж. дейін өмір сүрген және мемлекеттік діні православие болған Византия (Рим империясының Шығыс бөлігінің аты) Шығысқа діни экспансия (ықпал ету,

кеңею) жасады. Осының бір дәлелі – 988 ж. Русьтің православиені ресми қабылдауы.

Православиеле дін тұтудың негізін Қасиетті Жазу (Инжіл - Библия) және Қасиетті Аңыз (Священное Предание – «әулие апостолдардың» ережелері, жеті Әлемдік және кейбір жергілікті соборлардың қаулылары, «апостолдық қайраткерлердің» («мужей апостольских») жазулары, II-VIII ғ.ғ. шіркеу әкелерінің еңбектері) құрайды. Православиелік сенімнің негізгі қағидаларына мына *догматтар* жатады:

- тринитарлық (мыс., Қасиетті Үштіктің бір мәнділігі, бір тұтастығы (единосущие) догматы, жеке болмыс тұлғаларының догматы – догмат личного бытия ипостасей);
- христологиялық (И.Христостың тұлғасына қатысты);
- мариологиялық (Құдай Анасының статусын анықтаушы – Дева Марияның);
- хамартиологиялық (күнә туралы ілімді қамтитын);
- сотериологиялық және эсхатологиялық (құтқару, Қорқынышты сот (Страшный суд) және Заман ақыры туралы ілімді қамтитын);
- эклесиологиялық (шіркеу туралы ілімді ашатын) және басқалар.

Католицизмдегі сияқты (Римдегі Ватикан Папасы) православиеле бір орталыққа бағынатын әмбебап шіркеулік ұйым жоқ. Шіркеудің өзі адам мен Құдай арасындағы делдал болып табылады. Византияның әлсіреген кезінде діни билік тең түрде 4 патриархқа тиген болса, бүгін әлемде 15 жергілікті автокефальдық (гр. autos – өзі + kephale - бас) православиелік және 4 автономдық (гр. autos – өзі + nomos – заң, яғни өзін-өзі басқаруға құқығы бар) – Синайлық, Финляндиялық, Украиналық, Жапондық (кейде Крит Православиелік шіркеуді бесінші автономия деп есептейді) шіркеулер бар. Барлығы қосылып Әлемдік Православие құрайды.

Протестантизмге қарағанда православие католицизм сияқты жеті құпиялықты мойындайды (шоқыну, өтіну, отбасы, қасиеттік және т.б.). Діни мейрамдар (рождество, пасха) мен постарға (көктемгі, жазғы, күзгі, қысқы – барлығы жылына 200 күннен артық) ерекше мән беріледі.

XVII ғ. орыс Православиесінде жіктелу ағымы пайда болды. Ол патриарх Никонның реформаларына қарсылық ретінде пайда болды. Жаңа ережелерді қабылдауға келіспеген христиандарды ескі дәстүршілдер (старообрядцы) деп атады. Олар қуғынға ұшырап, қатты жазаланды, сондықтан олар Сібір мен Еділ жағалауының адам аяғы баспаған жерлеріне қашуға мәжбүр болды. 1971 ж. Орыс Православиелік шіркеуінің соборы ескі дәстүршілдердің «анттарын» алып («жойды»), оларды православиялықтар деп мойындады.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. ортасындағы философия мен дінтануда орыс православиялық ой Г.П. Флоровский, Вл.Н. Лосский, Н.А. Бердяев, С.Н.Булгаков, В.С. Соловьев, П.А. Флоренский, С.Н. Трубецкой, С.Л. Франк, Г.П. Федотов, Л.П. Карсавин және т.б. аттарымен тығыз байланысты.

Прагматизм (гр. pragma – іс-әрекет, іс, практика) – идеялардың пайдалылығы және қолайлылығы олардың тиімділігінің критерийлері болады

деп қарастыратын моральдық философиядағы бағыт. Бұл ағымның негізін қалаушылар америкалық философтар Ч.С. Пирс пен У. Джемс. Кейінгі прагматистер Дж. Мид, Дж. Дьюи, Д. Хук. Прагматистердің пікірінше, идеялардың маңызы нақты нәтижелер алумен, ал олардың ақиқаттығы практикада кейінгі расталуымен анықталады. Тәжірибеде (өмірде) мақсаттарға жету амалдары ретінде әлеуметтік реконструкция, «жоғары технологиялар» (ғылыми әдістер) және ойлауды жетілдіру ұсынылады.

Провиденциализм (лат. providentia – құдырет, алдын-ала көру) – тарихты Құдай еркінің көріністері ретінде теологиялық (діни) түсіндіру. Шіркеулік догматикамен IV-X ғ.ғ. бірге қалыптасқан христиандық провиденциализмді шіркеу тарихшылары Евсевий мен Иероним, философ А.Августин негіздеді. Осы ретте тарих жаратудың Құдай жоспарының жүзеге асуы ретінде қарастырылады. Тарихи процестің мазмұны жақсылық пен жамандық күштерінің күресіне телінді. Бұл күштерге әлеуметтік, тіпті саяси мазмұн берілді – өйткені жақсылық билік пен шіркеуге бағыныштылық идеясымен теңестірілді, ал жамандық керісінше христиандық догматикаға қатысты қарсылықта болу, қарсы тұру, ой мен әрекеттің тәуелсіздігі мен сынилығын жариялауда деп есептелді.

Прогресс және регресс – салыстырмалы ұғымдар: 1) *прогресс* (лат. progressus – алға қозғалу, арту, көбею) – қоғамның немесе оның жүйешелерінің (подсистемы) өрлеу сызығымен, кем жетілген күйден көбірек жетілгеніне, төменгі формалардан жоғарғыларына даму, жақсыға өзгеру; 2) *регресс* (лат. regressus – қайтып оралу, артқа қозғалу) – қоғамдық тоқырау мен азуды (застой и деградация) білдіретін дамудың ескі, дәуірі өткен формаларына оралу, жаманыраққа өзгеру.

Ескіден жаңаға ауысу өткен тарихтың бүкіл дамуымен дайындалады. Жаңаның пайда болуының алғышарттары ескінің қойнауында әлдеқашан болады, ал жаңа үшін ескінің шеңбері тарлық қылғанда, сонда қоғамның дамуында секіріс өтеді. Ол эволюциялық, сол сияқты революциялық сипатта болуы мүмкін. Жалпы айтқанда, революциялар – ерекшелік (исключение), ал прогресстің эволюциялық жолы қоғамның өрлеп дамуының табиғи формасы болып табылады.

Адамзат үздіксіз жетілуде. Ол әлеуметтік прогресс жолымен жүріп келеді. Бұл – қоғамның әмбебап заңы. Бірақ бұдан дамуда регресс, ешқандай жолдан қайту (попятные движения) болмайды немесе барлық елдер мен региондар (аймақтар) біркелкі, бір және сол темптермен дамиды деген пікір тіпті шықпайды. Тарих – күрделі және қайшылықты прогресс және жаңа жеңіліс тауып, соның нәтижесінде қоғам кейінге орасан секірістер жасайтын кезеңдер де болады. Сонымен бірге, әлеуметтік прогресс тура сызықтық сипатқа ие емес, қоғамның прогрессивтік дамуы әртүрлі өтеді. Нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты әр елдер мен региондарда прогресс әртүрлі жүзеге асады.

Қоғамдық прогресс теориясының актуалды проблемасына оның критерийін (өлшемін, көрсеткішін) анықтау жатады. Бір зерттеушілер мұндай ретінде моральдық әбден жетілдіруді ұсынады, басқалары – еңбек өнімділігін

немесе өндіргіш күштерді, үшіншілер – өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың бірлігі ретінде өндіріс тәсілін, төртіншілер прогресс ұғымын тек бағалық пікір деп есептеп, жалпыфилософиялық критерийдің маңыздылығын қабылдамайды.

Қоғамдық прогресстің жалпыфилософиялық критерийі ретінде адамның қоршайтын табиғи және әлеуметтік шындықтағы жағдайы (орны) бола алады.

Протестантизм – католицизм және православиелемен қатар христиандықтағы үш негізгі бағыттың бірі, XVI ғ. Еуропада жаппай антикатоликтік қозғалыс – Реформация кезеңінде пайда болды. Термин М.Лютер жасаған және 1529 ж. 26 сәуірде жарияланған «Протест» (лат. protestation - қарсылық) деген құжаттың атынан шыққан. Онда Шпейерде империя сейімінің шешімімен келіспеушілік білдірілді. Сейм князьдарға өзінің қол астындағыларға (подданные) дінді таңдау құқығын беру туралы 1526 жылғы шешімді бұзды, Вормский конкордатты қайтадан құруға қаулы етті, жаңа діни ілімнің таралуына бөгет жасауға, секталарды қудалауға шешім қабылдады. «Протесті» жақтаушыларға католицизмнің барлық қарсылық етушілері жатқызылды.

Протестанттар деп атай бастады:

- Германия , Дания, Швеция, Норвегиядағы М.Лютер ілімінің ізбасарларын (лютеране);
- Швейцария, Германия, Франция, Польшадағы У.Цвингли мен Ж.Кальвиннің жақтастарын (реформаты - реформаторлар);
- XVI ғ. 30-ж.ж. римдік-католиктік шіркеуден бөлінген англикандарды (епископтық шіркеу);
- Ж.Кальвиннің ағылшын және шотландық ізбасарларын (пуритандар, пресвитериандар);
- Швейцария мен Германиядағы анабаптистерді (лат. anabaptizo – қайтадан батырамын, шоқындырамын - перекрещенцы);
- Нидерланды, Польшадағы меннониттерді (XVI ғ. голландық Менно-Симонистің негіздеген протестанттық секта);
- Германия мен Польшадағы рационалдылықтау бағыттардың жақтаушыларын;
- унитарийлер мен социниандарды (уния – лат. unio – бірігу, одақ; православиелік шіркеудің бір бөлігінің католиктікпен бірігуі).

Мұнан соң енді бар шіркеулер, секталар мен бағыттардың негізінде әлбетте ертедегі христиандық пен Реформацияның идеалдарына оралу туының астында құралған кейінгі деп аталатын протестантизмнің бірқатар ағымдары шықты. Олардың өкілдеріне баптистер, методистер, квакерлер, адвентистер, пятидесятниктер, Иегова куалары (свидетели Иеговы), мормондар (Мормон «пайғамбардың» атымен аталатын 1827 ж. құрылған американдық діни секта) жатады.

Қазіргі уақытта протестантизм Еуропаның бірқатар елдерінде (Германия, Нидерланды, Швейцария, Ұлы Британия), Канада, АҚШ, Австралия, Жаңа Зеландия, Африка, Азияда тараған. Ресейге батыстық протестантизмнің ағымдарын эмигранттар әкелді.

Протестантизм христиандық ілімнің көп қағидаларын мойындайды, бірақ ерекшеліктері де бар. Оның негізгі идеясы әрбір діндар адам Құдаймен тікелей сұхбаттасуға, уағыздар айтуға, діни парыздарды атқаруға құқылы деп білуде (баршаның әулиелігі принципі – принцип всеобщего священства). Священник күнәні босату мен тәубеге келтіру құқығынан айырылған. Протестантизм Қасиетті Жазуды теріске шығарады, діни ілімнің бірден – бір көзі Інжіл деп жариялайды. Оны оқып, түсіну әрбір діндардың міндеті. Сол сияқты салтанатты шіркеулік бұйымдар, алтарьлар (мехрандар), икондар, статуялар, қоңыраулар алынды. Өлгендер үшін айтылатын католиктік догмат пен дұғаларды жоққа шығарады. Құдайға құлшылық етудің негізін Інжілді оқу, уағыз, діни гимндерді ән салу (пение) құрайды.

Психоанализ (гр. *psyche* – жан + *analysis* – ажырату, бөлшектеу, талдау) – 1) бейсаналық психикалық процестер мен адам қызметінің мотивтерін талдауға негізделген *психотерапияның* (психоемдеудің) әдісі; 2) *бейсаналықтың* адам болмысында ерекше рөлін мойындауға негізделген психологиялық, мәдениеттанушылық, философиялық және әлеуметтанушылық концепциялардың жиынтығын белгілеу үшін жинақтап қорытындылайтын термин.

Психоанализдің теориясын австриялық психиатр З.Фрейд жасады және ол осы терминді де енгізді. Оның пікірінше, тұлғаның құрылымында үш деңгей бар: 1) төменгі «Ол» («Оно» - «Id»), бұл бейсаналық деңгей: тілектер, сезімдер, инстинктер, т.б.; 2) «Мен» («Я» - «Ego»), бұл адамның өзіндік санасы; 3) «Жоғары-Мен» («Сверх-Я», «Супер- Ego»), бұл қоғамның нормалары, принциптері, заңдары, моральдық талаптары және т.б. Бұл құрылымда «Ол»-дың ерекше орны, рөлі, маңызы бар, ал «Мен» екі жақтың қыспағында болады. З.Фрейд әуел баста бейсаналықтың өзегінде (ядрасы) либидо, яғни сексуалды әуестік, сексуалды инстинкт жатады деп есептеді, кейін – эрос (өмір инстинкті) және танатос (өлім инстинкті), олар өзара әрекетте болады деп толықтырды.

Психоанализ теориясын З.Фрейдтің шәкірттері К.Юнг, А.Адлер, В.Райх, Э.Фромм қабылдап, әрі қарай дамытты, кейбіреулері өз бағыттары мен мектептерін ашты. Психоанализ антропологияда, әлеуметтануда, әдебиетте және өнер теориясында қолданыс тапты.

Пу (қытайшадан аударғанда «жабайы», «алғашқы жағдайдағы»; қытайлық даосизм дәстүрінде осы метафоралық сөйлемше (выражение) «өңделмеген тас кесегі» («необработанная каменная глыба») ретінде жиірек аударылады) – ақылдың оған тәжірибе ықпал жасағанына дейінгі әуел бастағы, алғашқы жағдайы. «Пу» жағдайында дұрыс пен бұрыстың, қара мен ақтың, әсемдік пен сиықсыздықтың арасында айырмашылық жоқ.

Даосизмнің ізбасарлары осындай «балалық шаққа» («состояние детства») дәстүрлі білімнен бас тартып және оларды әлеммен байланыстыратын тілектерді басу жолымен қайтып келуге тырысады. Сөйтіп, даосизмде осылай ақылды бұрынғы «өңделмеген тас кесегі» жағдайына қайтару қажеттілігі қарастырылады. Осындай рухани тұтастық жағдайына жеткен индивидтер сөйтіп өзінің тіршілігін барлық тіршіліктің негізі, қайнар көзі болатын Абсолют даоның тұтастығымен біріктіреді.

Пуруша (санскр. purusha- «адам» немесе «рух») – құдайлар әлемді (дүниені) жасау үшін құрбан етілген ертедегі ғарыштық адамды білдіретін көне үнді діні мен философиясындағы термин (Ригведа – «пуруша-сукта», *Ведаларды* қар.), бірақ кейін әлемдік және жеке жан, «Мен», сана, рух категориясына айналды.

Пуруша, қағида бойынша, әлемдік және жеке (индивидуалды) жанды қосу рөлін атқарады: ол жалғыз – көптік (едино-множествен). Упанишадalarda, смритиде (смрити – көне үнділік мәтіндер жинағы) және ведантаның кейбір бағыттарында Пуруша атманмен теңдестіріледі. Пуруша туралы ілім санкхьяда ерекше даму алды: мұнда Пуруша – пракритиден («материядан») туындайтын физикалық пен психикалықтан (яғни тәннен, денеден, сезімдерден, ақылдан) өзгеше таза мазмұнсыз сана. Пурушаның пракритимен қосылуы рух үшін құлдық болып табылады, керісінше оларды бір-бірінен ажырату рухты босату болады.

Р

Рационализм (лат. ratio - ақыл) – ақылды, ойлауды ең анық, сенімді білімнің негізі және қайнар көзі деп есептейтін философия мен ғылым әдіснамасындағы (методологиясындағы) бағыт. Бұл термин тек XIX ғ. ғана белсенді қолданыла бастады. Рационалистік дәстүр әдетте эмпириялыққа, сол сияқты (басқа негіздерде) иррационализмге қарсы қойылады. Рационализм үшін ойлаудың сезімдерден басымдылығын (артықшылығын) бекіту тән, бұл жәйт антикалықтан басталатыны белгілі (элеаттар, атомистер, Платон және т.б.).

Жаңа заман философиясында рационализмнің көрнекті өкілдері *Р.Декарт, Г.Лейбниц, Б.Спиноза* т.б. болып табылады. Олар *дедукция* (жалпыдан жалқыға) әдісін негіздеді. Классикалық батысеуропалық рационализмге дәстүрлі метафизикалық (философиялық) проблематикаға ден қоюшылық (жолын қуушылық) сипат, яғни барлық замандарда да мән, ақиқат, тіршіліктің шегіне жеткен – субстанционалдық негіздерін, болмыс пен сананың іргелі (фундаментальды) құрылымдарын, тәжірибенің мүмкіншілігінің трансценденталды жағдайларын және т.с.с. іздеу, зерттеу.

Рационализм еуропалық Ағартушылықтың маңызды философиялық алғышарты болды. XX ғ. оның кейбір қағидалары феноменологияда (Э.Гуссерль), француз неорационализмде (Г.Башляр, т.б.), К.Поппердің сыни рационализмінде және кейбір басқа бағыттарда жаңғыртылды.

Реализм (кейінгі лат. realis - заттай) – жекелеген заттарға қатысты жалпы ұғымдардың, *универсалийлердің* алғашқылығы (бастапқылығы) туралы гносеологиялық ілім. Ол ортағасырлық батысеуропалық философияда патристиканың, кейін *схоластиканың* көптеген өкілдеріне тән болды.

Әлбетте *шектен асқан* (крайний) және *байсалды* (умеренный) *реализмді* ажыратады. Бірінші көзқарас бойынша ұғым неғұрлым жалпылай болса, онда ерекше мән ретінде оның болмысы тұрақтылау болады. Бұл пікір платонизмге

апарады және оның жақтаушылары патристикада А.Августин, ал схоластикада А.Кентерберийский болды.

Байсалды реализм универсалийлердің үш түрлі өмір сүретінін тұжырымдады: заттарға дейін Құдайдың ақылында, ол жаратқан заттардың өздерінде және соларды танитын адамның ақылында. Реализмнің осы түрі жалпы идея форма ретінде кез келген затты белгілі бір мақсатқа бағыттайды дейтін Аристотель философиясына барып тіреледі. Байсалды реализмнің көрнекті теоретигі Фома Аквинский болды.

Түптеп келгенде реализмнің жоғарыда айтылған түрлерінің арасында көп айырмашылық жоқ. Жалпы схоластикалық реализм кейін Жаңа замандағы объективті идеалистік ілімдердің негізгі протипін (түп тұлғасын, негізін) құрады.

Релятивизм (лат. *relativus* - салыстырмалы) – онтологиялық құрылымдарды, танымды және қоғамдық қызметті (мәдениетті) талдау мен түсіндіруінің теориялық концепциясы мен әдіснамалық принципті қолдану нәтижесінде әлеуметтік білімнің **салыстырмалылығын** білдіретін ұғым. Релятивизмнің назарының ортасында ақиқат проблемалары, әлеуметтік ғылымның ұғымдарының мазмұны, абсолюттік пен салыстырмалының, қоғам дамуында тұрақтылық пен тұрақсыздықтың, объективтік пен субъективтіктің, әлеуметтік өмірде жалпы мен жекенің критерийі тұрады. Релятивистік көзқарас кез келген құбылыстардың әртүрлі жағдайларға тәуелді болатындығынан, білімнің толықсыздық, оның үнемі өсу, өзгеру, жоққа шығарылу («фальсификационизм» әдіснамасы) фактісінен шығады, соның әсерінен қоршаған шындық туралы ойлар, көзқарастар түбегейлі өзгереді.

Релятивизмнің көрінісі әртүрлі. *Онтологияда* ол заттар тек оларды қабылдаушы субъектіге ғана қатысты бар болады деп, мән ұғымын жоққа шығарады (Беркли). *Гносеологияда* релятивизм софистер іліміне шығады, сөйтіп философиялық скептицизмнің де кезі (моменті), диалектикалық ойлаудың да кезеңі болады. *Эмпиризмде* релятивизм тәжірибені білімнің жалғыз қайнар көзі деп мойындаудан шығады, бірақ индивидтердің әртүрлі тәжірибесі болатындықтан, олардың бір және сол объект туралы білімдері де әртүрлі.

Гносеологиялық тұрғыдан релятивизмнің пайда болуы танылатын шындықтың өзгергіштігін мойындаудан, олай болса, біздің біліміміздің ол туралы салыстырмалылығын, яғни тек сол кезде ғана ақиқаттығын мойындаудан шығады. Сонымен бірге мынаны да ескеру қажет: объект бірден және тұтас танылмайды, сондықтан ол туралы біздің біліміміз үнемі өзгере береді.

Ренессанс (фр. *renaissance* - қайта өрлеу, қайта өркендеу) – XIV ғ. алдымен Италияда басталып, кейін Батыс Еуропа елдерінде өріс алған білім, ғылым, өнер, әдебиет, сәулет салаларындағы мәдени төңкеріс дәуірі, кезеңі. Ол *антикалық идеалдар мен құндылықтарды жаңғырту* және ортағасырлық схоластикадан арылу негізінде қалыптасты, сондықтан Қайта Өрлеу, Қайта Өркендеу (фр. Ренессанс) деп аталды.

Ренессанс философиясында антропоцентризм, гуманизм, пантеизм идеялары кең дамыды, қоршаған әлемге жаңа, ғылыми көзқарас (гелиоцентризм) қалыптасты, шіркеу мен оның идеологиясына (схоластикаға) оппозициялылық пайда болды, әлеуметтік проблемаларға, қоғам мен мемлекетке үлкен назар аударылды, адамдар арасында теңдік пен әділеттілікті орнату идеялары таралды. Осыған байланысты келесі *бағыттар* дүниеге келді:

- гуманистік (Д.Алигьери, Ф.Петрарка, Л.Валла; Италия);
- неоплатондық (Н.Кузанский, Пико делла Мирандола, Парацельс);
- натурфилософиялық (Н.Коперник, Д.Бруно, Г.Галилей);
- реформациялық (М.Лютер, Ж.Кальвин, Э.Роттердамский, Т.Мюнцер);
- саяси (Н.Макиавелли);
- утопиялық-социалистік (Т.Мор – «Утопия», Т.Кампанелла – «Күн қаласы»).

Жалпы алғанда Ренессанс адамды философияның басты объектісіне айналдырды; оны сүйеге, дәріптеуге, шығармашылық тұлға ретінде қарастыруға, өз ақылы, күші, қабілетіне сенуге үйретуге тырысты; қоғам да – адамдар әрекетінің нәтижесі. Сондықтан бұл дәуірде адамды ұлықтауда «алыптар» атанған ірі тұлғалар: Леонардо да Винчи, Тициан, Микеланджело, Рембрандт, Сервантес т.б. өмір сүрді. Ренессанс мәдениеті мен философиясы өзінен кейінгі әлемдік өнер, мәдениет және философияға үлкен әсерін тигізді.

Рефлексия (лат.reflexio - бейнелеу) – өзінің алғышарттарының мәнін түсіну (осмысление) мен негіздеуге бағытталған, сананың өзіне қаратылуын талап ететін философиялық ойлаудың принципі, басқаша – ойлаудың толғануы (размышление) деп те айтуға болады. Рефлексияны түсінудің эмпирикалық, логикалық, трансцендентальды және абсолютті стадияларын (кезеңдерін) бөлу қабылданған.

Психология мен әлеуметтануда рефлексияның ерекше версиялары (болжамдары) ұсынылды. Психологияда – индивидтің ішкі психикалық актілері (іс-әрекеттері) мен күйлерін өзін-өзі білу мен ұғыну емес, сонымен бірге оның өзі басқа индивидтермен қалай бағаланатынын жете түсіну («бейнеленген» немесе «айналы» Мен-нің каонцепциясы – концепция «отраженного», или «зеркального» Я), «басқаның» позициясын және оның рефлексия пәніне көзқарасын ойша қабылдау қабілеті (феноменологиялық әлеуметтану, этнометодология және т.б.). Осы мағынада рефлексия – субъекттердің бірін-бірі және өздерін өзі коммуникация (байланыс) мен әлеуметтік өзара әрекет кеңістігінде айналы өзара бейнелеу процесі (интерактивті концепциялар). Бұл ретте «айналар» (яғни субъекттердің санасы) «қисық» та болуы мүмкін, яғни рефлексия пәнін және «басқаның» оған көзқарасын барабар емес (неадекватно) және бұрмалап өндіру.

Реформация – христиандық шіркеу мен дін тұтудың өзін өзгертуге бағытталған Солтүстік және Орталық Еуропадағы XVI ғ. кең діни және әлеуметтік-саяси қозғалыс. Ол Ренессанспен тығыз байланысты. Реформацияның негізін қалаушылар М.Лютер мен Ф.Меланхтон (Германия) және Ж.Кальвин мен У.Цвингли (Швейцария) болды. Реформация индульгенцияларды сатуға, римдік-католиктік шіркеудің монополиясына,

христиан діни ілімін Папа билігі тұрғысынан түсіндіруге қарсылық ретінде басталып, протестантизмнің пайда болуына әкелді.

Реформация нәтижесінде римдік-католиктік шіркеудің үстемділігі бұзылды, шіркеу арзандытылды және оңайландытылды, христиандық дін тұтынудың ортасына адамның жеке діни сенімі қойылды. Еңбекке қатынас түбегейлі қайта қаралды, соның арқасында ол (еңбек) діни-этикалық құндылық мағынасына жетті, көтерілді, ал өз ісінде шорқақтық пен жете білмеушілік (неумение и некомпетентность), дырдулық (праздность) сияқты ауыр күнә ретінде қарастырыла бастады. Бұл жаңа, буржуазиялық қоғамның іскерлі, өз ісіне және жүріс-тұрысына моральды жауапты, діни ерікті адамның шығуына мүмкіндік туғызды. Мұны кезінде М.Вебер атап көрсетті (қар.: «Протестанттық этика және капитализм рухы»).

С

Сана - философия, психология, әлеуметтануда адам психикасының маңызды жүйелі компонентін (бөлігін) сипаттайтын іргелі ұғым. Сана адамды жануарлар әлемінен айыратын, бөлетін оның тектік белгісі. Ол адамның қазіргі типінің ұзақ эволюциясы мен қалыптасу процесінде пайда болған әлеуметтік қасиет.

Сананың қызмет етуі адамға объективтік әлемнің байланыстары, қатынастары, заңдылықтары туралы жинақталған білімдер жасауға, табиғи және әлеуметтік ортада өзінің қызметін белгілейтін мақсаттар қоюға және жоспарлар жасауға, шындықпен (дүниемен) эмоционалды, рационалды және пәндік-практикалық қатынастарды реттеу мен бақылауға, өзінің тіршілігінің жағдайларын шығармашылықты (творчески) өзгертуге мүмкіндікті қамтамасыз етеді (мүмкіндік береді). Сана- бұл сезім органдарымен тікелей қабылданбайтын және сезінуші субъекттің де (сознающий субъект), басқа адамдардың да пәндік-практикалық қызметінің объектілері бола алмайтын сезімдердің, ойлардың, идеялардың және басқа рухани феномендердің ішкі әлемі (внутренний мир). Осы онтологиялық аспектіде сананың болмысы, бар болуы, «субъективтік шындық», «идеалдылық» ұғымымен білдіріледі, беріледі.

Сана - бейнелеудің ең жоғарғы деңгейі. Материалистік концепция бойынша сана- бұл жоғары ұйымдасқан материяның (мидың) материяны (қоршаған әлемді) бейнелеу қабілеті. *Ол объективтік дүниенің субъективтік бейнесі.*

Сана іштен туатын қасиет емес. Ол атадан балаға көшетін де қабілет емес. Сана адам миына байланысты пайда болады, ал ми- оның мекені. Мисыз сана да, психикалық қызмет те жоқ. Бірақ ми түрлі жануарларда да бар. Ал сана тек адам миының ғана жемісі.

Ерекше феномен ретінде сананың төмендегідей **жалпы қасиеттерін атауға болады:**

- субъектілік- сана «иесіз» болмайды, әрқашанда оның өзінің иесі бар (носитель);

- пәнділік(мазмұндылық)-сана ешқандай мазмұнмен толтырылмаған, «бос» бола алмайды. Әрқашанда санада бейнеленетін және оның пәнін құрайтын нәрсе, зат, құбылыстар болады, басқаша айтқанда, бұл сананың мазмұны;

- белсенділік және мақсаттылық, яғни сана дүниені (әлемді) белсенді, мақсатты және талғап бейнелейді;

- идеалдылық- санада пайда болатын образдар (бейнелер) идеалды сипатта, олар материалдық құбылыстардың «дубликаты» емес, субъект қабылдайтын немесе елестетін формалар (пішіндер);

- интенционалық- бұл сананың әлде бір объектілерге бағытталғандығын (Ф.Брентано, Э.Гуссерль) білдіреді;

- рефлексивтік-сананың өзіне бағытталғандығы, өзінің жеке мазмұнын бейнелеуге қабілеті.

Сана мен ойлауды барабар деп қарастыруға болмайды. Олар арасында байланыс бар, бірақ мәндері, табиғаттары бөлек: сана-әлеуметтік қасиет, ойлау(мышление)- физиологиялық процесс. Сананы көп пәндер, ғылым салалары зерттейді, сол сияқты ол (сана) көп проблемалармен де байланысты (ми, тіл, бейсаналық, жасанды интеллект, т.б.)

Санкхья (санскр «сан», «санау», «есеп», тура мағынасы- болмыстың негізгі принциптерін есептеу) -көне үнді философиясының алты ортодоксальды жүйелерінің (даршандардың) бірі. Оның негізін қалаушы көне дана Капила (б.д.д.VII ғ.) деп есептеледі, бірақ оның негізгі еңбектері «Санкхья-сутра» және «Санкхья-правачана-сутра», яғни сутралары бізге жеткен жоқ. Басқа даршандармен салыстырғанда санкхьяның кейбір маңызды қағидалараның алғашқы баяндаулары (изложения) ертерек кездеседі.

Классикалық санкхья екі мәңгілік және бір-бірінен тәуелсіз **алғашқы бастамаларды** (певоначала) мойындайды (дуализм):

а) *пракрити* (немесе прадхана)-табиғат, материя, алғашқы себеп және реалды шындықтың (соның ішінде Брахман, адам және оның психикасы) содан көптүрлілігі шығатын (пайда болатын) субстанция;

б) Пуруша - рух, әрбір индивидке тән таза сана; ол (т.с.) пракритидің барлық модификацияларын (түр өзгертулерін) пайымдайды (созерцает), бірақ оларға қатынаспайды және тек білмегендіктен, түсінбегендіктен (авидья) өзін пракритидің өнімдерімен теңдестіреді және сондықтан күнделікті болмыстың айналымына (сансара, дукха) тартылады, ал одан құтылу мен босатылуды (мокша) санкхьяның ақиқат ілімін білу береді.

Санкхья философиясы себепті- салдарлы қатынастарды мойындайды, бірақ салдар өзінің себебінде болады деп есептейді. Бұл ретте ол ньяя, вайшешика мектептерінен ерекшеленеді, өйткені олар салдарды өзінің себебіне қатынасты жаңа шындық және себептің ішінде қамтылмаған деп қарастырады. Санкхьяда Құдай ұғымы жоқ, себебі әлемді, дүниені түсіндіру үшін пракрити мен пурушаның барлығын мойындау жеткілікті делінеді. Гносеологияда санкхья танымның үш дербес құралын (прамана) мойындайды: бұл сезімдік қабылдау (пратьякша), логикалық қорытынды немесе ой қорытынды (умозаключение-анумана) және беделді қайнар көздің сөздік куәлігі

(свидетельство-шабда), бұл көз (источник) ретінде әлбетте дананың хабары (мұғалім-гуру) немесе қасиетті жазу (ведалар) түсініледі.

Сансара (санскр.samsara-айналып оралу, иірім; тура мағынада-адасу, жиһан кезу, күйлер немесе жағдайлардың сериясынан (бір қатарынан) өту)-үнді философиясы мен дінінің (индуизм, буддизм, жайнизм) маңызды ұғымдарының бірі. Бұл бір дене қабығынан (телесная оболочка) басқасына ауысулар тізбегі, туулар мен өлімдер айналымы туралы көзқарасты білдіреді.(«өмір доңғалағы»-«колесо жизни»). Индуизм мен жайнизмде жанның «аралауын» («странствование») меңзейді. Ол кезінде өзіндік сана мен рахаттанудың алғашқы жайын жоғалтып, бұрынғы істерінің ауыртпалығынан (карма) босану алғанына дейін (мокша) әртүрлі мақұлықтардың кейібінде қайта-қайта туыла береді. Мәңгілік жанның барлығын жоққа шығаратын буддизм сансарада қатыналатын тұлғаның жартылай өлмейтін өзегі (ядрасы) барын мойындайды.

Санкхьяның (көне үнді философиясының мектебі) өкілдері жанның көшу процесін егжей-тегжейлі (детально) суреттеді. Олар екі дененің-дөрекі, адамның материалдық денесі және материалдық емес нәзік дене барлығын жобалайды, жорамалдайды. Дөрекі дене өлгенде, нәзік дене тірі қалады және басқа материалдық қабыққа көшеді. Осы нәзік дене жоғары психоматериалдық функциялардан тұрады: буддха(сана), аханкара(«Мен» сезімі), манас(сезімдік әсерлердің координаторы ретінде интеллект) және прана (дем, тыныс), яғни өмірлік күш.

Қайта туулар сатысы ең қарапайым жәндіктен (бұл сатыға қарапайым өсімдік пен минералдық патшалықтың өкілдері жиі қосылады) құдайлардың ең жоғарғысы Брахманға дейін қамтиды, себебі олар да туулар мен өлімдер айналымынан шек қалмайды, құтылмайды. Индивидтің тірі мақұлықтар иерархиясында туатын баспалдағы оның бұрынғы өмірінің игіліктілігіне байланысты. Өлгеннен кейін басында жан аспанға немесе тозаққа жіберіледі-сәйкес өзінің жақсы немесе жаман кармасының үлкен бөлігін пайдаланып бітіргенше. Осыдан кейін жан жаңа сыйымдыққа(вместилище) көшеді, ал қалған карма оның келесі өмірінің жағдайларын анықтайды.

Секуляризация (лат.saecularis-қауымдық, зайырлы)-қоғамның әртүрлі сфераларын, қоғамдық және топтық сананы, әлеуметтік қатынастар мен институттарды *дін ықпалынан босату* процесі. Діннің ықпалын әлсірету оның қоғамдағы орнын өзгерту, атқаратын функцияларының шеңберін тарылту, шіркеулік меншікті мемлекет немесе жеке адамдардың пайдасынан тартып алу немесе беру, діни ықпалдан мемлекеттік-құқықтық қатынастарды босату, соның ішінде шіркеудің мемлекеттен шеттетілуі, жалпы білімді шіркеу қарамағынан (басқаруынан) алу, яғни білім беру жүйесін шіркеуден ажырату және т.с.с. шараларды жүзеге асыруда көрініс табады. Әрине тарихтың барлық кезеңдерінде түгелдей осы элементтер бір мезгілде қатар қолданылды деуге болмайды, әр кезеңде нақты әлеуметтік – саяси, ғылыми-рухани ахуалдарға байланысты өз ерекшеліктері, өзгешеліктері болды.

Сенсуализм (лат. sensus – сезім, түйсік) – білімнің, танымдық процестің қайнар көзі және негізі *сезімділік*, *сезім* органдарының мағлұматтары, *сезімдік тәжірибе* болады деп есептейтін философиялық бағыт. Ол бағыттың

жақтаушылары сонау ертегректік философиялық мектептерде кездеседі (киренаиктер, эпикурейшілдер мен стоиктер). Ортағасырлық схоластикада «ақылда оған дейін сезімдерде болғаннан басқа ештеңе жоқ» («нет ничего в разуме, чего не было бы до того в чувствах») делінген көзқарас болды. Бұл Аристотельдің сезімдердің мағлұматтары идеялар мен елестерге өзгеріледі деген ескертуімен қабысып жатыр.

XVII ғ. француз философы П. Гассенди және ағылшындар Т. Гоббс пен Дж. Локк сезімдік қабылдауға үлкен маңыз берді. Француз ағартушылары Э. Кондильяк және К.-А. Гельвеций сенсуализмді қолдады. Ал Д. Беркли сенсуализмнің идеалистік концепциясын жасады: «болу – қабылданылатын болу» («быть значит быть воспринимаемым»).

Синергетика (гр. *sinergeia* – көмектесу, келісіп қимылдау, біріккен іс – әрекет) – ашық типтегі сызықтық емес кері байланыстары бар *жүйелердің эволюциясы мен өзін-өзі ұйымдастыруын* зерттейтін ғылым (қазіргі ғылымның бағыты). Оның қалыптасуына И. Пригожин, Г. Хакен, А. Тьюринг, Э. Ласло, Р. Том, В.И. Арнольд, А.А. Самарский, С.П. Курдюмов және т.б. өз үлестерін қосты. Қазіргі уақытта синергетика кез келген күрделі жүйелердің эволюциясы мен өзін-өзі ұйымдастырудың әмбебап теориясы және эволюцияның қазіргі заманғы парадигмасы сипатын алды.

Синергетиканың әдіснамалық аппаратының (зерттеу амалдарының) қолданылу салалары айтарлықтай кең. Оған мыналар жатады: тепе-теңдіктен алыс ашық жүйелердің термодинамикасы; апаттар теориясы – тұрақсыз жағдайларды зерттеу; әр түрлі табиғаты бар жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру және ұжымдық тәртібінің теориясы; сызықты емес ортаның (плазма физикасы, химиялық реакциялар, биологиялық жүйелер және т.с.с.) көп кластарында (түрлерінде) пайда болатын шиеленістік күйдегі режимдер теориясы. Синергетиканың маңызды проблемаларының бірі – динамикалық хаостағы жүйелерді зерттеу. Табиғатта тәртіптен хаосқа (ретсіздікке, тәртіпсіздікке) және керісінше – хаостан тәртіпке көшудің әмбебап сценарийлері барлығы анықталды. Осы процестерді зерттеу хаосты басқарудың принципіалды мүмкіндігін ашты.

Жаратылыстану пәндерінің дамуының арнасында пайда болып, синергетика әлеуметтік проблемаларды да зерттеуде нәтижелі болды, әсіресе әлеуметтік дағдарыстар мен апаттарды зерттеуде үлкен пайда береді. Синергетика ғылымға көп жаңа ұғымдар енгізді: **тәртіп, хаос, аттрактор** (гр. невозмутимый, спокойный – шырық бұзылмас, тыныштық) – квазитұрақты жағдай, **бифуркация** (қосарлану, бұтақтану), **флуктация** (мөлшердің орта мағынасынан кездейсоқ ауытқуы) және т.б.

Әлемді синергетикалық көру детерминизмнің (себептіліктің) жаңа концепциясының негіздерін қалайды: «хаостан тәртіп» («порядок из хаоса»). Дамудың механизмі туралы, қажеттілік пен кездейсоқтық туралы көзқарастарымызды өзгертті. Кездейсоқтық синергетикалық жүйелер үшін іштей тән және жойылмайтын ретінде түсіндіріледі.

Скептицизм (гр. *skepsis*, лат. *skepticism* – разглядывающий, рассматривающий: байқаушы, қараушы) – қандай болса да білімнің

ақиқаттығына, сол сияқты объективтік шындықты тану мүмкіншілігінің өзіне **күмән білдіретін**, осы немесе басқа мәселелер бойынша пікірлердің үзілді – кесілділік және бір мағыналылығымен (категоричность и однозначность суждений) келіспейтіндік философиялық позиция. Бұл позиция догматизмге қарсы тұрады.

Философия тарихында скептикалық ұстанымның терең тамырлары бар. Оның көріністерін үнділік упанишадаларда кездестіруге болады. Грек философиясында скептицизм бағыты қалыптасты (негізін қалаушы Пиррон) және ол элеаттар, софистер, т.б. ілімдерінде әрі қарай дамуын тапты.

Ренессанс және Жаңа дәуір (заман) кезінде схоластикалық ғалымдықты әшкерлейтін және ең анық білімге жол ашатын (Н. Кузанскийдегі «ғылыми білімсіздік» («ученое незнание»)) ұғымы, Р. Декарттағы «әдістік күмән» («методическое сомнение») және т.б.) скептикалық аргументтерге көңіл аударылды. М. Монтень, П. Шаррон, П.Бейль және XVIII ғ. француз ағартушылары скептицизмді теологияны сынау және адамды діни догмалар мен нанымдардан босату үшін пайдаланады.

Скептикалық аргументтер XVII – XVIII ғ.ғ. британдық философтардың жұмыстарында ерекше орын алады, мұнда олар (арг.) гносеологиялық интерпретация алды. Мыс., Д.Локк сезімдік сипаттарды қабылдаудың субъективтік – салыстырмалылы сипатына назар аударды. Д.Беркли материалдық субстанция ұғымына қарсы скептикалық келіспеушілік білдірді, ал Д.Юм мұны рухани субстанцияға да таратты. XIX және әсіресе XX ғ.ғ. философиясында ғылым мен философияның сынсыз қабылданатын терминдері мен қағидаларына қарсы бағытталған, адам танымының ықтималдық, гипотетикалық және аяқталмаған сипатын көрсететін әртүрлі скептикалық аргументтер табылады (экзистенциализм, позитивизм, лингвистикалық философия, т.б.)

Славянофильдік - батысшылдыққа қарсы тұрған орыс қоғамдық-философиялық ойының бір бағыты. Атының өзі айтып тұрғандай, оның (слав.) өкілдері Ресейдің дамуының өзіндігін (самобытность), тарихи жолының ерекшеліктерін және ұлттық өзгешілігін дәлелдеуге тырысты. Батысшылдар адамзаттың және оның тарихи даму заңдылықтарының бірлігін қолдады және Ресей де алға кеткен батысеуропалық халықтар өткен сол жолды өтуі керек деп есептеді, яғни Батыстың үлгісімен дамуы керек. Бірақ бұл екі бағыттың айырмашылықтарын көрсететін тек жалпы қағидалар ғана. Олардың қарсы тұруларының негізінде тереңірек философиялық проблемалар жатты. Славянофильдік – дінді барлық тарихи және қоғамдық шындықтардың фундаменти, негізі ретінде қарастыратын терең діни ілім. Олардың пікірінше, тек дін тарихтың да қозғалысын, тұрмысты да, моральды да, ойлауды да анықтайды. Батысшылдық – діни емес ілім, барлық батыстық философиялық және тарихисофиялық құрылымдарының негізін секуляризм деп есептеді.

Славянофильдік философиялық бағыт философиялық көзқарастар жүйесі ретінде XIX ғ. 30-40 ж.ж орыс дворяндығының ортасында философиялық дискуссиялардың нәтижесінде пайда болды. **Оның өкілдері:** «аға» **славянофильдер** – А.С. Хомяков, И.В. Киреевский, К.С. Аксаков, Ю.Ф.

Самарин; **«кіші»** - И.С. Аксаков, А.И. Кошелев, П.В. Киреевский және б.б., **«кейінгі» славянофильдер** – Н.Я. Данилевский, Н.Н. Страхов. Жалпы алғанда славянофильдер *православие, самодержавие, халықшылдық* триадасын ұстанды. Аға славянофильдер бұл триаданы орыс өмірінің патриархалдық бастамаларын идеалдандыру (идеализация) рухында түсіндірді.

Славянофильдер ешқашан батысеуропалық мәдениеттің жетістіктерін жоққа шығармады, батысеуропалық ғылымға да үлкен құрметпен қарады. Бірақ олар өмірдің батыстық образындағы адамдардың рухани дүниесінде индивидуализмнің, бірікпеушіліктің, бытыраңқылықтың, оғаштықтың (обособленность) үстемдігін, рухани өмірді сыртқы жағдайларға бағындыруды, материалдық мүдделердің руханилықтан үстемдігін белсенді қабылдамады.

Славянофильдердің пікірінше, осының бәрі батыстық христиандықтың, яғни католиктіктің (И. Киреевский: латындықтың- латинство дейді) шынайы христиандық діннің ақиқаттарынан ауытқуларынан батыстық ойлауда үстем құрған рационализмнің салдары болды (И.В. Киреевскийдің айтуынша, рим иерархиясының діңге жана догматтарды енгізген соң батыстық діни ілімде бірінші (алғашқы) екіге бөліну іске асты, одан схоластика дамыды, кейін реформация, соңында философия діннен бөлінді). Славянофильдердің шығармашылығындағы христиандық мотивтер кейінгі орыс діни-философиялық ойдың дамуына ең үлкен ықпал жасады.

Солипсизм (лат. solus – жалғыз + ipse – өзі, өзім) – сөзсіз шындық деп тек ойлаушы, танушы субъектіні мойындайтын, ал қалғанның бәрі оның санасында ғана бар болады деген философиялық көзқарас. Бұрынырақ этика шеңберінде шектен асқан эгоизм ретінде қарастырылса (мыс., Кант еңбектерінде), қазіргі уақытта гносеологиялық тұрғыда субъективтік идеализмнің шектен асқан формасы ретінде түсіндіріледі.

Солипсизмнің ең дәйекті ізбасарларының бірі Дж. Беркли болды. Оның пікірінше, қабылдаудың шынайы объектілері қабылдаушының идеялары ғана болады (яғни санадағы идеялар ғана). Гносеологиялық солипсизмнің элементтері Р.Декарт, И.Кант, Э.Гуссерль, А.Шопенгауэр философиясында, сонымен бірге Г.Марсель, М.Штирнер этикасында кездеседі.

Структурализм (лат. structura – құрылым, орналасу, рет) – мәдениетті жете түсінудің нақты-ғылыми және философиялық әдіснамасы, методологиясы. Алғашқыда лингвистикада, әдебиеттануда, антропологияда қалыптасты (XX ғ. бірінші жартысында), кейін мәдениеттің басқа салаларына да ауысты (тарих, этнография, т.б.), сөйтіп 1950-1960 ж.ж. жалпыгуманитарлық әдіснамаға айналды. Бірақ 1960 ж.ж. аяғында бұл бағыттың ішінде «шайылу» («размывание»), сынау және өзін сынау процесі өтіп, соның нәтижесінде постструктурализм пайда болды.

Структурализмнің ерекшеліктері құрылымдық тәсілді, модельдеуді, семиотика элементтерін пайдалануда жатыр. Оның зерттеу объектісі, нысаны – белгілер жүйесінен құрастырылған мәдениет: тіл, ғылым, өнер, мифология, салт-дәстүр, мода, жарнама және т.б. Осы бағыттың қалыптасуы швейцарлық лингвист (тіл білімінің маманы) Ф. де Соссюрдың «Жалпы лингвистика курсы» атты еңбегінің шығуымен байланыстыралады. Оның идеялары құрылымдық

лингвистиканың әртүрлі мектептерінде қабыл алынды және әрі қарай дамытылды. (Прагалық лингвистикалық үйірме, Копенгагендік глоссематика, американдық дескриптивтік лингвистика). Француз К. Леви-Стросс еңбектері бұл бағытты жаңа дәрежеге көтерді. Негізгі өкілдер: Р.Барт, М.Фуко, Ж.Лакан.

Структурализм адам санасы мен әлемнің қатынасын жанастыратын (байланыстыратын) мәдениеттің жасырын заңдылықтарын, терең пластарын (қабаттарын) табуға, адам санасының өзінің суверендігі (тәуелсіздігі) туралы пікірлерінің бұлдырлығын (иллюзорность) көрсетуге тырысты. Еуропалық философияның бірқатар дәстүрлі ұғымдарын қайта қарады. Алдымен бұл классикалық философиядағы субъект ұғымын сынаумен байланысты болды. Ф.Ницшенің философиясына сүйеніп («Құдай қайтыс болды»- «Бог умер»), «Адамның ақыры», «Автордың өлімі» концепциясын ұсынды («Конец Человека», «смерть Автора»).

Субстанция (лат. substantia – мән, негізде жататын бірдеме) – объективтік реалдылықты өзіндік дамуының барлық формаларының ішкі бірлігі аспектісінде білдіретін философиялық ұғым. Үздіксіз өзгертін қасиеттер мен жағдайларға қарағанда субстанция өзгермейді, тұрақты: өз-өзінде және өзінің арқасында, басқада емес және басқаның арқасында емес бар болушы, өмір сүруші, тіршілік етуші нәрсе (бұл «зат» мағынасында емес, салыст. «есть то, что существует»).

Антикалық философияда субстанция субстрат, барлық заттардың бастапқы негізі ретінде түсіндірілді (мыс., Фалестің «суы», Гераклиттің «оты»). Орта ғасырларда субстанция туралы мәселе алдымен субстанциялық формалар (номинализм, реализм) туралы айтыста шешіліп жатты. Жаңа заман философиясында бұл категория айтарлықтай кең баяндалды, екі көзқарасты бөлуге болады.

Біріншісі субстанцияны болмыстың шектен асқан негізі ретінде онтологиялық түсінуімен байланысты (Ф.Бэкон, Спиноза, Лейбниц). Екінші көзқарас – субстанцияны гносеологиялық тұрғыдан, оның ғылыми таным үшін мүмкіндіктері мен қажеттілігін анықтау (Локк, Юм). Гегель субстанцияны заттардың өзгертін, өтпелі жақтарының тұтастығы ретінде, «идеяның даму процесіндегі елеулі сатысы» ретінде анықтайды. Шопенгауер үшін субстанция – материя, Юм үшін – фикция, қасиеттердің қатар өмір сүруі. Маркстік философия субстанцияны «материя» ретінде және барлық өзгерістердің субъектісі ретінде түсіндірді. Қазіргі заманғы философияда, негізінен, антисубстанциалистік позиция басым.

Субъект және объект (лат. subiectus – астында жатқан, төменде жататын, негізінде болатын және obiectum – нәрсе) – философияның іргелі категориялары. Субъект – 1) пікірдің құрылымына қатысты және не туралы сөз екендігін, пікірдің нәрсесін, пәнін білдіретін логикалық термин; 2) ақиқатты-барлық (истинно-сущее), заттың субстанциясы; 3) объектіге бағытталған заттық-практикалық және танымдық белсенділіктің қайнар көзі. Субъектің белсенділігі неге (неменеге) бағытталса, сол – объект. Субъект ретінде индивид (жеке тұлға), индивидтің санасының ішінде ойлағыштық белсенділік (мыслительная активность), индивидуалдылықтан жоғары құрылым (әлеуметтік

топ) бола алады. Объект – бұл материалдық-заттық немесе психикалық реалдылық.

Философия тарихында субъектті түсіндіру өзгеріске ұшырады, онтология сферасынан гносеологияға ауысуы орын алды. Антикалық және ортағасырлық кезеңде субъект әлбетте «субъект-предикат» категориялық жұп шеңберінде қарастырылды. Жаңа заманда субъект, қағида бойынша, гносеологиялық категориялық жұп шеңберінде қарастырылды, мұнда субъект танушы сана ретінде, ал объект танылуға жататын болмыс ретінде түсініледі.

Субъективтік идеализм (лат. subjective idealism) – жалғыз шындық деп субъекттің санасын және ол сана өндіретін түйсіктер мен идеяларды есептейтін философиялық ілім. Субъективтік идеализмнің қағидаларына сәйкес субъект материалдық нәрселерді қабылдайды, бірақ олардың бар болуы қабылдаушы санаға тәуелді (байланысты); сондықтан материалдық нәрселер (заттар) тек түйсіктер ғана болады. Сыртқы әлемнің реалдылығы танушы субъектке тәуелді (байланысты). Осы бағыттың өкілі XVIII ғ. ағылшын-ирландық философ Дж.Беркли өзінің ілімінің негізгі қағидасын былай деп тұжырымдады: «Esse est percipi» («Существовать - значит быть воспринимаемым» – «Өмір сүру – демек қабылдану»). Өзінің шектен асқан формаларында субъективтік идеализм *«Тек мен өмір сүремін (бармын)»* деп тұжырымдайтын солипсизмге бейімделеді, апарады.

Суфизм, сопылық (ар.ат-тасаввуф, «суф» - дөрекі жүн (грубая шерсть), «суфий» - жүн шекпен киген адам) – исламдағы мистикалық-аскеттік ағым. Әуелі суфийлер (сопылар) деп бас тарту (материалдық игіліктерден) және тәубеге келу символы ретінде дөрекі жүннен киім (шекпен) киіп жүрген мұсылмандық мистиктерді атаған. Суфизмнің құрамды бөліктері ретінде аскетизм, жанқиярлық (подвижничество) және мистицизмді айтуға болады.

Суфизм – әдебиет, өнер, философия, тарих және халықтық мәдениетті қамтыған кең идеологиялық ағым, оған «әмбебаптық» («универсальность») принципі тән болды. Сондықтан исламдағы кез келген діни бағыттың өкілі, сол сияқты шаруа немесе қолөнерші, жауынгер немесе кітап шығарушы, ақсүйек өкілі суфий бола ататын. Осыған байланысты суфийлер (сопылар) арасында әлемге белгілі жазушылар мен ақындарды (Ансари, Санаи, Аттар, Руми), психолог (Мухасиб), философтар әл-Ғазали, ас-Сухраварди, ибн Араби және т.б. кездестіруге болады.

Суфизмнің теориясы мен тәжірибесі шынайы өмірден безу, дүниеге (әлемге) пассивті қатынасу ұстанымын дәріптеді. Суфистер фәнилік өмірде (мирская жизнь) сұлулық пен қуаныш, әділеттілік пен бостандық жоқ, адамның мүмкіншіліктері өте шектелген, сондықтан фәнилік істерден бас тартып, аскетизм мен «жақсы әлемді» іздеу жолына түсу керек деп есептейді. Бұл жер бетінде іске аспайтындықтан назарды, ойды, көңілді, жүректі Тәңірге, Аспанға, Құдайға аудару керек. Оған жетудің жолы - Құдайға деген махаббат және экстаз жайындағы интуитивті тану.

Суфизм бойынша, Құдайға жетудің, көтерілудің мынадай кезеңдері бар:

1) шарифат (шариат) – заң: исламның ұйғарымдарын ынталылықпен (ревностное) орындау;

2) тарихат (тарикат) –жол; ұстазды тыңдау (ұстаздан дәріс алу) және аскетизм;

3) мағрипат (марифат) – таным; жүрегінмен өзіңнің, әлемнің және Құдайдың бірлігін жете түсіну (ұғыну);

4) хақиқат (хақыкат) – ақиқат; Құдаймен тікелей сезімдік түрде бірлігінді түйсіктеу. Таным шарықтау кезеңде (кульминационный момент) жарық шашатын, нұр шашатын отқа (светоносный огонь) жақындау деп ойланылады. Адамның Құдайды тануы өзінің нағыз мәнін жете түсіну болады. Кейде әдебиетте сопылықтың үш сатысы (шарифат, тарихат, хақиқат) бар деп көрсетіледі.

Суфизмнің таралуының басталу уақыты – VIII ғ. бірінші жартысы, ал XII-XIII ғ.ғ. толық қалыптасты. Орта Азияда Қожа Ахмет Йассауидің ілімі кең даму алды («Диуани Хикмет» - «Даналық кітабының» авторы).

Схоластика (гр. schola – мектеп, лат. scholastica – мектептік диспуттар) – орта ғасырдағы батысеуропалық діни- философиялық ілімдердің жалпы аты. Ол патристика негіздеген христиандық догматиканы (философияны) уағыздау, таратумен айналысты. Толық, абсолютті теоцентристік сипатта болғандықтан философия «діннің қызметшісіне» айналды («философия – служанка богословия»).

Схоластиканың қалыптасуы V-X ғ.ғ. басталып, өзінің дамуында келесі кезеңдерден өтті:

-ерте схоластика (IX-XII ғ.ғ.), өкілдері: И.Эриугена, П.Абеляр, Кентерберийлік Ансельм;

-кемелденген схоластика (XII-XIII ғ.ғ.), өкілдері: Ұлы Альберт, Фома Аквинский, Р.Бэкон;

-кейінгі схоластика (XIII-XV ғ.ғ.), өкілдері: Дунс Скот, Уильям Оккам.

Схоластиканың теориялық базасы, негіздері ерте христиандық теологиялық, әсіресе патристика, платонизм (және неоплатанизм) мен аристотелизмнің философиялық идеялары болды.

Схоластиканың басты проблематикасы – алдымен теологиялық. Ортодоксальды схоластика бұрын патристика дәуірінде көнеөсиеттік мәтіндердің негізінде қалыптасқан табиғат пен адамды жасаған және оларды басқаратын Құдай туралы уақыттан тыс Абсолют, денесіз және табиғатсыз тұлға ретіндегі түсініктерді жақтады (креационизм, провиденциализм) және Құдайды табиғатпен теңестіру немесе тіпті онда (таб.) сіңіру (пантеизм, панентеизм), сол сияқты Құдайды табиғат пен адамнан бөлу (деизм) әрекеттерімен қарсы күресуі керек болды. Құдайдың барлығы туралы онтологиялық, космологиялық және т.б. әртүрлі дәлелдер дамытылды.

Наным мен ақылдың, наным мен білімнің ара қатынасының проблемасы да схоластикада маңызды гносеологиялық проблеманы құрды. Шектен асқан фидеизмнің (діни сенімді асыра мақтап, ғылымды дінге бағындыруға ұмтылу)

жақтаушылары христиандық догматтарды түсінуде ақылдың рөлін барынша (максимально) төмендетуге тырысады. Ал қарама-қарсы теологиялық рационализм позицияның өкілдері нанымның ойлаушы ақылдан тікелей тәуелділігін білдіруге ұмтылды.

Схоластиканың гносеологиядағы басқа басты проблемасы – бұл жеке мен жалпылықтың ара қатынасы, басқаша универсалийлерді түсіндіру мәселесі. Осыған байланысты схоластиканың ішінде реализм мен номинализм ағымдары пайда болды (қараңыз: реализм және номинализм).

Сциентизм-антисциентизм (лат. scientia – ғылым) – негізінде ғылымның әлеуметтік рөлін абсолюттеу, сәйкес алғанда ғылымның қоғамдық эталон ретінде және адамның әлемдегі бейімделуі үшін жеткілікті жағдай ретінде ғылымның маңызын мойындайтын немесе жоққа шығаратын қарама-қарсы дүниетанымдық көзқарастар.

Сциентизм – арнаулы-ғылыми таным ғылыми-теориялық қызметтің жалғыз мүмкін болатын типі және құндылықты-нейтральды, рационалды, сондықтан барлық әлеуметтік проблемаларды шешуге қабілетті бәрін қамтитын дүниетанымды жасауға жеткілікті негіз қалайды деп есептейді. Басқаша айтқанда ҒТР-дің игілікті әсерлеріне, ғылымның болашағына үлкен сеніммен қарайды, оның адамзат өмірінің түбірлі мәселелерін шешудегі мүмкіншіліктерін шексіз деп санайды.

Сциентизм өзінше мәдени және дүниетанымдық үлгі болатын жаратылыстану мен техникалық ғылымдардың жетістіктеріне, нәтижелеріне және әдістеріне бағдар (ориентир) жасайды, өйткені ғылым адам ақылының дамуының жоғары сатысы деп танылады. Сциентизм өзінің теориялық негіздеуін неопозитивизмде, ал дүниетанымдық шешуін Д.Беллдың технократиялық социологиясында алды. Ол постиндустриалдық қоғам концепциясын ұсынды, ғылыми-зерттеу ұйымдарының басымдылығына (доминирование) көшу және ғылыми-техникалық мамандардың жаңа басқарушы табының қалыптасу мүмкіншілігі бар деп есептеді.

Антисциентизм – қоғамдық прогресс идеясынан түңілуді білдіретін, ғылымның мүмкіншіліктерінің шектеулігін көрсететін, оның және ол туындатқан техниканың адамзатты қауіп-қатерлі жолға бастайтын күш деп қарастыратын ұстаным (ғылымнан, техникадан, «қорқу, үрку»). Екінші жағынан, антисциентизм адамның және оның іс-әрекеттерінің рационалды табиғаты туралы идеяның өзін сынауға бағытталған және экологиялық көзқарас пен табиғатқа және қоршаған дүниені дәстүрлі, техногенді емес амалдармен игеру идеологиясына оралумен тығыз байланысты. Антисциентизм идеялық дамуын Франкфурт мектебі шеңберінде және ғылым мен техниканың деструктивтік (бүлдіруші) сипатын мойындатқысы келген әсіресе Маркузеде алды.

Сыни рационализм – негізін К. Поппер қалаған қазіргі батыстық философиядағы бағыт. Оның өкілдері ретінде сол сияқты Дж. Агасси, Д. Уоткинс, И. Лакатос, Х. Альберт, Э. Топич, Х. Шпинер және б. есептеледі.

Сыни рационализм ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне *сыни қатынасты* білдіреді; рационалдылық пен сыншылдық ажыратылмайды.

Рационалдылықты осылай түсіну, біріншіден, білімнің принципалды гипотезалығын (гипотетичность – жорамалдылығын), оның (біл.) қателерге ұшырағыштығын (фаллибилизм) мойындау; екіншіден, демаркацияның (шекараның) критерийін теориялардың ақиқаттылығын анықтаудан (верификация) олардың (теор.) жалғандылығын (фальсификация) анықтауға өзгерту; үшіншіден, «сынаулар мен қателер» әдісін (метод «проб и ошибок») негізгі ғылыми әдіс деп мойындау; төртіншіден, ғылыми білімнің даму процесін куммулятивтік емес түсіндіру (некумулятивное истолкование) – ғылым тек бір ақиқатты теориялардан басқаларына емес, тереңділігі мен күрделілігі азырақ проблемалардан тереңділігі мен күрделілігі артығырақ проблемаларға қозғалады дегенді меңзейді.

Кейін сыни рационализмнің дамуы бірден бірнеше бағыттар бойынша жүрді:

- ғылыми – зерттеу бағдарламалардың әдіснамасын жасап, И. Лакатос сыни рационализмді ғылымның шынайы тарихына бейімдеуді өзінің міндеті деп қойды;

- П. Фейерабенд сыни рационализмнің принциптерін олардың қисынды аяқталуына жеткізді, соның нәтижесінде оны (с.рац.) әдіснамалық анархизмге әкелді;

- К. Поппердің өзінің жұмыстарында сыни рационализмді әлеуметтік таным облысына тарату (қолдану) басталды, кейін ол (с. рац.) әр түрлі әлеуметтік және саясаттану концепцияларымен көбірек біріге түсуде;

- Х. Альберт рационалдылық проблемасын талқылауды қорытындылап, оны «әдістік тәжірибиенің жалпыға бірдей проблемасы» деп жариялады, сөйтіп оны (рац. пробл.) ғылыми танымды талқылаудың жоспарынан қызметтің кез келген сферасына рационалды - сыни қатынас жоспарына ауыстырды, яғни қызметтің кез келген саласында сыни көзқарас болу керек делінеді.

Сяо – Конфуцийдің (б.д.д. VI-V ғ.ғ.) діни философиялық іліміндегі маңызды ұғымдардың бірі. Ол ата-аналарға, үлкендерге және жалпы ата-бабалардың ғұрыптары мен дәстүрлеріне, заттардың қаз-қалпында ізетті және құрметті қатынасты белдереді. Б.д.д. IV-II ғ.ғ. «сяо» категориясына арнайы трактат жазылды, б.д.д. II ғ. ол «Сяо цзин» («Канон сыновней почтительности» – «Балалық қошеметтеушілік каноны») деген канондық статус алды.

Бүкіл конфуциандық дүниетанымның негізіне патриархалдық, иерархиялық қатынастар салынған болатын, ал адамның міндеттері әке мен баланың, үлкен мен кішінің қатынастарынан шығарылды. Сондықтан «балалық қошеметтеушілік» принципі барлық ізгіліктердің жалпы негізінің рангісіне («дәрежесіне») көтерілді. Конфуцийдің бүкіл ілімі Қытайда көне заманнан қалыптасқан дәстүрлі отбасылық-тайпалық ырым-жоралар мен ата-бабаларға табынуды сақтау және бекітуге толық бағытталды. Міне, осыдан мемлекеттегі тәртіптерге, оларды жүзеге асыратын шенеуніктерге құрмет туады.

Табу, тапу - (полинез.тыйым)-қоғамдық дамудың рулық-тайпалық кезеңіндегі адамдарда кездесетін діни-магиялық (діни-сиқырлық) тыйымды білдіретін сөз, ұғым.Өзінің «классикалық» формасындағы табу жүйесін саяхатшылар мен этнографтар Полинезияда тапты, кейін оның аналогтары (ұқсастық) басқа елдер мен халықтардың мәдениеттерінде де кездестірілді. Бұл терминді ағылшын жиһанкезі Кук енгізген

Жалпы алғанда табу, бір жағынан, киелілік пен тыйым салынғандық, екінші жағынан- қасиеттілік пен қорқыныш сияқты екі ұғымды меңзейді.Заттар, жануарлар, адамдар, сөздер, іс-әрекеттер және т.с.с. *табу объектілері* бола алатын.Бұл объектілердің кейбіреулері қасиетті, ал басқалары діни мағынада таза емес деп есептелді.Бірақ, жабайы адамдардың (дикари) пікірінше, қасиеттілік, сол сияқты таза еместікпен жанасу(соприкосновение) құпия күштер, рухтар немесе құдайлар жіберетін жазалау қаупін тудыратын.Тағы адамдарда бекітілген құқық, дамыған мораль, қалыптасқан дүниетаным болмағандықтан табу әлеуметтік қатынастарды реттеудің *басты механизміне* айналды.Қоғам мен оның әлеуметтік жіктелуінің дамуына қарай тайпа басшылары, көсемдер, абыздар (жрецы) және атақты жауынгерлер табуды өз мақсаттары мен игіліктеріне пайдалана бастады.Қатардағы ру-тайпа мүшелерін қаптап жатқан табулар бастырып тастады, оларды бұзғандары үшін қатаң жазаланатын.

Кейін табудың басым бөлігі таза діни, құқықтық және моральдық тыйым салуларға өзгеріліп, дамыған діндерге енді. Қазақ дүниетанымы мен мәдениетінде де табу өз көрінісін тапты: ата-ене, қайын аға, қайын іні, қайын сіңілілердің атын атамау, отты, ошақты аттамау, белгілі киелі жануарлар түрлерін(мыс,аққу, киік, елік) қорғау, т.б. Бұл жәйт қазақ халқының ертедегі тотемистік, анимистік көзқарастарынан белгі береді.Тыйым салу жөн-жоралғылары туралы Ш.Уәлиханов шығармаларында көп мағлұматтар кездеседі.

Таухид, тавхид (ар. «жалғыз ету», «ерекшелігін бекіту») – исламдық Құдайдың біреулігі мен жалғыздығының доктринасы.Оның мағынасы: Құдай біреу және одан басқа құдайлар жоқ.Бұл туралы *шахада* («куәлік») формуласында айтылады: «Алладан басқа Құдай жоқ және Мұхаммед – оның пайғамбары» («Нет Бога, кроме Аллаха, и Мухаммед – пророк его»).

Исламның ең негізгі қағидасы – Алла тағаланың біреулігіне қылау жуытпау.Ол Құранның 112 – сүресінде (тарауында) былайша баяндалған:«Қайырымды да мейірімді Алла атынан.Былай де:«Ол – Алла жалғыз, Алла құдіретті.Ол – тумаған, туылмаған және ешқашан оған ұқсас ешкім болмаған».Алланың жалғыз Құдай екендігіне, ал Мұхаммед оның елшісі екендігіне сену және дінге илану – исламның «**бес парызының**» ішіндегі *біріншісі* болып табылады.Мұсылман ойшыларының көпшілігі үшін таухид туралы ілім дінтанудың бөлімі болып есептеледі, оның мақсаты – Құдайды танып – білу.Бірақ суфилер (сопылар) үшін бұл тек діни толғанулар мен тікелей нұрлану арқылы ғана іске асады.

Танатос, танатология (гр. *thanatos* – өлім, Танатос – өлім құдайы) – өлім туралы ілім. Психоанализдің кейбір өкілдерінің көзқарасы бойынша қанағатқа (өмірге) аңдаусыз ұмтылумен қатар өлімге санасыз ұмтылуды (несознательная тяга), адам жүріс – тұрысының терең бастауларының бірін бейнелейтін ұғым. Өлімге, өзін немесе басқаларды құртуға осы ерекше ұмтылыс табиғи агрессивтіліктің себепшісі болады, ол (агр.), Фрейдтің ойынша, адам табиғатындағы биологиялық мәжбүрлікте жатыр.

Танатостық сана пайымсыз (подсознательный) және әлеуметтік (қоғам мәдениетінің табиғи – заттық және рухани – нормативтік әлемі) ортасы арасындағы конфликттен туындайды. Егер осы ұмтылыс сублимацияланбаса (қоғам мен тұлғаның қажеттіліктеріне жарамды процеске, істерге айналмаса), мыс, индивидтің немесе топтың шығармашылық қызметінде, бұл адам мен қоғамды ауыр психологиялық күйге, дүниежүзілік соғыстарға, жаппай құртуға және басқа қиратушы құбылыстарға әкелуі мүмкін. Адам мен қоғамды қиратудан тек қорғау механизмдері (ығыстыру, рационализация, регрессия және т.с.с) құтқара алады.

Тәңірі (көне түркі – мықты, ер, құдіретті) – көне түркілердің діни наным-сенімдеріндегі тұлғаланбаған, шексіздік күйі есебіндегі *Аспанмен* теңдестірілген басты Құдай образы. Бұл сөзбен кәдімгі көк Аспанды да атайтын болған. Көне түркілердің космогониялық түсінігін мына сөздер білдіреді: «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Қара Жер жаралғанда, олардың екі арасында кісі ұлы жаралған екен». Бұл ретте Жер мен Аспанның арасында байланыстылықты байқаймыз. Түркі ескерткіштерінде көшпенділердің барлық жеңістері Көк Тәңірімен байланыстырылған.

Теизм (гр. *theos* – құдай) – мазмұны Құдай туралы ұғымдар, оның барлығын (бар екендігін) негіздеу, оның әлемге және адамға қатынасы туралы пікірлерден құралатын діни көзқарас. Терминді ағылшын философы Р. Кедворт енгізді. Ағартушылық дәуірде христиандық дүниетанымның іргелі негіздері сынға алынғанда теизм Құдай туралы христиандық ілімді, Құдай Аянды (Божественное Откровение) қорғап қалуы керек болатын. Өзінің әрі қарай дамуында теизм «қорғаушылық» фунуциясын жалғастыра берді.

Еуропалық философия ойының тарихында Құдайдың барлығы туралы дәлелдердің төрт негізгі типтері қалыптасты: *космологиялық, телеологиялық, онтологиялық және моральдық*. Бірақ осылардың ешқайсысы Құдайдың (осы сөздің қатал мағынасында) барлығын дәлелдемейді деп есептеледі. Теизмге сәйкес, Аян, Құдай, оның барлығы ақылдың көмегімен түсінілуі мүмкін. Құдайға сенім ақылды болуы мүмкін. Сонымен бірге діни танымның басқа амалдары да жоққа шығарылмайды (мистика, сезімнен тысты тікелей пайымдау).

Политеизмге қарағанда теизм-монистік концепция, *монотеизм*. Теистік (монотеистік) діндердің қатарына иудаизм, христиандық, ислам жатады. Буддизм теистік дін емес (онда Құдай идеясы жоқ). Теизм басқа діни көзқарастарға қарсы тұрады:

- *пантеизмге* (Құдай мен әлемнің бірлігі туралы ілім);

-*деизмге* (Құдай әлемді жаратты, бірақ оның тағдырына енді араласпайды);

-*панентеизмге* (Теизм мен пантеизмді біріктіруге тырысу);

-*эманацияға* (Әлем Құдайдан «ағып шығады» «истекает» из Бога);

-*атеизмге* (Құдайдың барлығын жоққа шығарады, мойындамайды).

Телеология (гр. telos – мақсат+ logos- ілім) – мақсат және мақсатқа сәйкестілік (целесообразность) туралы ілім. Ол бойынша табиғи процестерде, құбылыстарда қандай болса да түпкі мақсат бар деп шамаланады. Телеология «не үшін?» («зачем?») деген сұрақпен байланысты және «неліктен?» («почему?») деген сұрақпен байланысты себептілік туралы ілімге қарсы тұрады. Әлбетте телеология Құдайды және құдай күдіретті болжап түсінеді (подразумевают), дәл (нак) Ие, Тәңірі ізделінетін мақсаттарды қояды. Алғаш рет телеология концепциясын Аристотель жасады. Жаңа заманда Кант оны жан – жақты қарастырды («Пікірдің қабілетіне сын»). Оның пікірінше телеология болмыстың онтологиялық сипаты емес, ол гносеологиялық принцип болады. Биологиялық процестер тек қана физико – химиялық терминдермен түсіндірілуі мүмкін бе деген проблема күні бүгінге дейін актуалды (өзекті), немесе құрылым, функция және ұйымдастыру проблемалары телеологияның ерекше түрдегі идеяларын мойындауды керек ете ме? Бұл ретте XX ғ. ортасында австрия – канадалық биолог – теоретик Л. фон Берталанфи жасаған концепцияға ұқсас ұйымдастық концепциялар (органицистские) осы мәселелерге жаңа үн берді.

Теология (гр. theos – құдай+ logos – ілім) – Құдай туралы діни ілім, дінтану. Ол қасиетті мәтіндерге (Инжіл, Құран) және оларды философиялық мағыналауға негізделген. Сөйтсе де философия «дін қызметшісі» қалпында қалады.

Дінтанудың басты тақырыптары – Құдай, адам, құтқару, әлем, эсхатология («ақырзаман»). Теологияда ақыл сондай маңызды емес – сенім, наным маңызды. Дегенмен кейде ақылға да көңіл бөлінеді. Теологияның мазмұны тұрақты деп есептеледі. Бірақ жеке философтарда әртүрлі көзқарастар бар (мыс., Ф. Аквинский – А. Августин).

Теория (гр. theoria-бақылау, пайымдау, зерттеу) – белгілі бір құбылыс немесе шындықтың саласының елеулі заңдылықтары, қасиеттері және байланыстары туралы тұтас түсінік беретін ғылыми білімді ұйымдастырудың жоғары формасы. Классикалық ғылымда идеал бойынша (в идеале) теория оның (ғыл.) заңдарының жүйесін көрсетуі және ғылымды суреттейтін негізгі категориялық – ұғымдық аппаратты бейнелеуі керек.

Өрістеген, дамыған *теорияның құрылымында* мыналарды бөледі:

-іргелі теориялық сұлба (схема) – бастапқы принциптер, әмбебап заңдар, негізгі категориялар және ұғымдар;

-болуы мүмкін қосымша жеке теориялық сұлбалар;

-суреттелетін саланың концептуальды сұлбасы (сол саланың элементтерінің арасындағы негізгі байланыстарды «тіркейтін»);

-теорияның логикалық сұлбасы, ол теорияның ішіндегі қорытындының көп мүмкін ережелерін, оны (теор.) дәлелдеу тәсілдерін және «қалыптастыру» принциптерін қамтиды.;

-тілдік ойларды, пікірлерді дұрыс құру нормалары ретінде тілдік тезаурус (лексика саласын түгел қамтитын сөздік.), синтаксис;

-концептуальды сұлбадан фактілер деңгейіне көшуге мүмкіндік беретін интерпретациялық сұлба;

-іргелі теориялық сұлбадан қисынды шығарылған заңдар мен пікірлер жиынтығы.

Теория белгілі фактілерді барынша толық түсіндіруі керек. Сонымен бірге теорияның эвристикалық (тапқыштық) күші әлі белгісіз фактілерді болжау қабілетімен де анықталады. Теорияға қатысты оны негіздеудің бірқатар процедуралары қолданылады : верификация, фальсификация, оның (теор.) негіздеріне әдіснамалық рефлексия, теориялар —«конкуренттердің» негіздерін фальсификациялайтын сын.

Толеранттылық (лат. *tolerantia*, - орыс. терпение, терпеливость – төзім, төзімділік) – басқа нәсіл, ұлт, мәдени дәстүр, діни конфессияға жататын адамға тең лайықты тұлға ретінде қатынасты сипаттайтын құлықтылық (нравственное) қасиет, *төзімділік*. Толеранттылықты жай ғана *шыдамдылыққа* (терпимость) жатқызуға болмайды, себебі шыдамдылық күш жұмсаусыз төзімділік, бірақ оның сыртында ішкі өшпенділік және басқаны білместік болуы мүмкін.

Шыдамдылыққа қарағанда толеранттылық тұлғаның өзінің автономиясын(дербестігін) сақтауға құқығы барлығын меңзейді. Тұлғаның қасиеті ретінде толеранттылық паритетті (тең құқылы) диалогқа, жаңаны, «басқаны»тануға ыңғайланғандылығын шамалайды, сол сияқты индивидтің көзқарастар мен пікірлер жүйесін өзгерту мүмкіншілігін жоққа шығармайды.

Латындық термин «*tolerantia*» әуел баста пассивті төзімділікті, қайғы-қасіреттерді, ауыртуды, зұлымдылықты және т.с.с. басынан ерікті кешіруді білдірді. XVI ғ оның мазмұнына «рұқсат» («*позволение*»), «ұстамдылық» («*сдержанность*») мағыналары қосылды. XVIIғ бастап толеранттылық діни бостандық мәселесінде көну, жол беру (уступка) ретінде түсіндірілді – мемлекет пен ресми шіркеудің басқа діни культтерді (ғибадаттарды) атқаруға рұқсаты. Бұл кейін дінге сенушінің ұждан бостандығына (свобода совести) жол ашты деуге болады.

Өртүрлі дәуірлердің ойшылдары толеранттылықты моральдық ізгілік және әлеуметтік игілік ретінде жақтады, қорғады. Толеранттылық принципін теориялық мағыналау және практикалық іске асыруға ұждан және сөз бостандығын жариялаған Ағартушылық дәуірі ерекше роль атқарды. Ф.М.Вольтердің еңбектерінде, Д.Дидроның «Энциклопедиядағы» мақаласында ол (толер.) саяси және өнегелілік, құлықтылық проблема ретінде зерттеледі.

XIX ғ. толеранттылық проблемасы либералдық философияда әрі қарай жете зерттеуін алды. Ол ішкі және сыртқы бостандықтың көрінісі, альтернативты көзқарастар мен жүріс-тұрыс тәсілдерінің арасында ойланған таңдауға қабілеттілік ретінде түсініледі.

Осы дәстүрді жалғастырып, қазіргі заман ғалымдары толеранттылық идеяларды ғылым сферасына көшірді. Олар толеранттылықты ғылыми дискуссиялардың жемістілігінің алғышарты деп көреді, оны (толер.) ғылымның негізінде жататын өнегелілік принциптердің бірі деп хабарлайды (К.Поппер). *Ғылыми толеранттылық* – бұл ақиқатты білімді монопольді иеленуге әрекеттенулерден бас тарту, сол немесе басқа проблемаға амалдардың көптігін және қайшылығын ұғыну. Толеранттылық әсіресе әлі дәл критерийлері жоқ салаларда аса қажет: діни сенім, өнегелілік көзқарастар, ұлттық ғұрыптар және т.с.с.

Толеранттылықты әлеуметтік проблемалар және конфликттер контекстінде қарастыра отырып, ғалымдар ерекше назарды оның (толер.) шекаралары мәселесіне аударады, тек сонда ғана ол өзінің қарама – қарсылығына айналмайды, жаппай (бәріне) төзімділікті ақтауға жетпейді. Абсолюттендірілген толеранттылық бассыздық пен күш жұмсауға жол ашар еді. Ескеретін жәйт, ешқандай да жағдайларда толеранттылық адамның әмбебап құқықтары мен бостандықтарына қол сұғуды ақтамауы керек.

Томизм – ортағасырлық батысеуропалық философияның көрнекті теологы, доминикиандық монах, схоластиканы жүйеге келтіруші Фома Аквинскийдің (лат. Томас Аквинат) көзқарастарының жүйесі, кейін ол (жүйе) *католиктік шіркеудің ресми доктринасына* айналды. Томизмнің негізгі идеялары Фома Аквинскийдің «Теология суммасы», «Философия суммасы» («Пұтқа табынушыларға қарсы») шығармаларында, сол сияқты Інжілге (Библияға), Аристотель еңбектеріне түсіндірмелерінде баяндалды.

Томизм жүйесі өзіне метафизиканы, таным теориясын, этиканы, антропологияны және мемлекет теориясын қамтиды. Томизмнің метафизикасы тірлік, болмыс туралы ілімнен және негізін Құдайдың бар екендігінің 5 дәлел құрайтын табиғи теологиядан тұрады. Фома Құдайды әлемде барлық бардың бірінші себебі және соңғы мақсаты деп есептеді. Сенім мен ақылдың арақатынасы мәселесінде олардың әртүрлі ұғымдар екендігі көрсетіледі. Екеуі де таным процесіне қатынасады, бірақ олардың объектілері бөлек: философия тек ақылмен танылатынды ғана түсіндіре алады, ал өзгенің бәрін теология (құдай аян) тани біле алады.

Қазіргі заман философиясында томизм идеялары неотомизм философиясында (Э. Жильсон, Ж.Маритен, Ю.Бохеньский және т.б.) жаңғыртылды және дамытылды.

Тотем, тотемизм (солт.- америк. «оджибве» үндістерінің «ототем» сөзі – тек, ата) – адамдардың белгілі бір тобының (ру, тайпа) *шыққан тегі, арғы атасы* деп қарастыратын жануар немесе өсімдік, сирегірек – табиғат құбылыстары мен жансыз нәрселер, заттар. Терминді ғылыми айналымға ағылшын жиһанкезі Дж.Лонг енгізген. Адамзат дамуының алғашқы архаикалық сатыларында адамдар өздерінің табиғатпен етене байланысын толық сезінген, сондықтан да олар өздерінің шығу тегін табиғаттың нақты көріністері арқылы түсіндірген. Мәдениетте адамдардың өздерін осылайша теңдестіру (идентификациялық) формаларын *тотемизм* деп атайды.

Ең «таза» және зерттеуге ыңғайлы түрде тотемистік көзқарастар, әдет – ғұрыптар Солтүстік Американың үндістерінде, Австрияның аборигендерінде (жергілікті тұрғындары), Орталық және Оңтүстік Африканың байырғы тұрғындарында табылады. Бірақ тотемистік баспалдақтан әлемнің барлық халықтары өткен. Оның қалдықтарын геральдикадан (гербтерді суреттеу) және тұрмыстық символикадан, әртүрлі ритуалдардан көруге болады. Қазақ мәдениетінің архетипі – көне түркі мәдениетінде де тотемдік көзқарастарды молынан кездестіруге болады. (мыс., түркілердің шығу тегі Көк бөрі, оның рухына арналған бәйге – көкпар тарту).

Трансценденталийлер – орта ғасырлар философиясында барлық басқаларының үстінде тұратын жоғары категориялар мен ұғымдар. Олар туралы ілім Аристотель философиясына барып тіреледі. Ұлы Альберт пен Фома Аквинский біртұтас, ақиқат және игілік сияқты трансценденталийлерді бөледі. Дунс Скотта олар қарапайым (біртұтастық, ақиқатты, игілікті) және бөлінетін (мүмкінді және шындықты, қажетті және кездейсоқты) деп екіге бөлінеді. Ол бұлардың (транс.) қатарында болмысты да атайды.

Трансцендентальдық идеализм, формалистік идеализм – неміс философы И. Канттың гносеологиясына (таным теориясына) қатысты пайдаланылатын термин. Кант бойынша адам санасы немесе трансцендентальдық субъект білімдерді сезімдік мағлұматтардан және категориялар деп аталатын және сол мағлұматтарға қондырылатын әмбебап ұғымдардан құрады, құрастырады. Канттың трансцендентальдық философиясында «өзіндік заттар» тәжірибеден тыс жатыр, ақыл – санамен танылмайды деп есептеледі (агностицизм).

Тілдік ойын – австрия – ағылшын философы Л. Витгенштейннің «Философиялық зерттеулер» (қайтыс болғаннан кейін, 1953ж. жарияланған) атты еңбегінде қолданысқа енген ұғым. *Тілдік ойын* – бұл коммуникацияның (байланыстың) белгілі бір моделі (үлгісі) немесе мәтіннің (текстің) конституциясы (түзілісі, құрылысы), онда (мәт. конст.) сөздер қатаң анықталған мағынада қолданылады, бұл қайшылықсыз контекст құруға мүмкіндік береді. Тілдік ойынның мақсаты – тілдік адасуларға «терапия» жолымен табиғи тілдің торларын жою, түсініксіз сөйлемдерді жетілген, анық және айқындарына ауыстыру. «Тілдік ойын» идеясын, бір жағынан, кәдімгі сөздер ойыны (игра слов) мәніне ұқсас, соған негізделеді деп те қарауға болады.

Витгенштейн бойынша, тілдік ойындарда олардың бәріне ортақ белгі болмайды. Сондықтан оларды үйелмендік, отбасылық ұқсастық принципі (по принципу семейного подобия) бойынша жіктеуге, топтастыруға болады, яғни «ойындардың» өзара байланысты немесе жеке қосарланған белгілері түйіскен тізбектерін (цепочки) суреттеу арқылы. Витгенштейннен кейін тілдік ойын ұғымы батыстық философия мен мәдениетте кең тарау алды.

У

Уақыт – материалистік философия бойынша, кеңістікпен қатар материя болмысының формасы, философиялық және жалпығылыми категория. Ол

материалдық объектілердің өмір сүруінің ұзақтылығын және сол объектілердің даму процесінде өзгерулерінің (күй – жағдайларының ауысуының) тізбектілігін білдіреді.

Философия тарихында уақыт туралы әртүрлі көзқарастар қалыптасты:

- материяның өмір сүруінің ұзақтылығы және оның өзгерістерінің өлшемі (Аристотель, Декарт; Гольбах);
- жанның ішкі сипаты, болмыссыздықпен (небытие) қоршалған тек қазіргі (настоящее) белгілінеді (Августин);
- абсолюттік мәңгіліктің көрініс формасы, өткінші ұзақтылық (Платон, Гегель);
- бүкіл әлем үшін біркелкі абсолюттік ұзақтылық (Ньютон);
- заттардың салыстырмалы қасиеті, жағдайлардың тізбектілік тәртібі (Лейбниц);
- сезімдер кешенін реттеудің формасы (Беркли, Юм, Мах);
- сезімдік пайымдаудың априорлық формасы (Кант);
- өзгерістердің ұзақтылығы мен тізбектілігін білдіретін материя болмысының формасы (Энгельс, Ленин).

Уақыт туралы көзқарастардың көпшілігін екі негізгі концепцияға жатқызуға болады: **субстанциялық** және **реляциялық**. Біріншісі уақытты ұзақтылық (созылықтық) ретінде қарастырады, екіншісі – объектілер мен процестер арасындағы ерекше түрдегі қатынас ретінде (лат. relation - қатынас).

Уақыттың ерекше қасиеттері бар. Ол *бір өлшемді*: қайта оралмайтын және асимметриялық құбылыс, сол сияқты *бір бағытты*: өткеннен бүгін (қазір) арқылы болашаққа. Бұл категория туралы сөз болғанда **биологиялық уақыт** («биологиялық сағаттар», өмір ритмдері), **әлеуметтік уақыт**, **психологиялық уақыт** (қызық, сүйікті іспен айналысқанда уақыт «зымырайды», «ұшады» - «время летит» немесе қажытатын жұмыспен айналысқанда, тосқанда – уақыт «өтпейді») түрлері аталады. Соңғы кездері **экономикалық, виртуалды уақыттар** туралы да айтылып жүр.

Ғылыми тұрғыдан уақыт категориясын қарастырғанда термодинамика заңдары, космология, А.Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы, физикалық вакуумның заманауи теориялары көп жаңалықтар ашып жатыр.

Универсум (лат. universum – жалпы, әлем) – «әлем тұтас ретінде», *тұтас әлем* («мир как целое»). Антикалық атомистердің ойынша, универсум пайда болатын және құритын көп әлемдерден тұрады. Платон бұл ілімді қабылдамай, біздің әлем-жалғыз әлем деп есептеді. Лейбництің және оның ізбасарларының көз-қарасы тұрғысынан универсум өзіне көп әлемдерді қосады, бірақ олардан біреуі ғана реалды – ол біз тұратын әлем. Қисындық (логикалық) абстракция ретінде *пікір (ой) универсумінін* де бөледі – ой объектілерінің жиынтығы (совокупность мысленных объектов).

Универсалийлер (лат. universalis – общий, всеобщий – жалпы) – *жалпы ұғымдар*. Антикалық дәстүрде оларды (унив.) түсінуде (түсіндіруде) екі альтернативтік бағытты байқауға болады. Бір жағынан, Платонның философиялық моделі (үлгісі): жалпы ұғымдарға (идеяларға) олардың жүзеге асуынан немесе ойлауда болуынан тәуелсіз (қарамастан) онтологиялық статус

берілді, яғни шындық деп қабылданды. Екінші жағынан, Аристотель концепциясы: индивидуальды болмысы бар және сезімдік қабылдауда тікелей берілген бірінші мәндерге қатынасты универсалийлер екінші болады.

Ортағасырлық схоластикада осы бағыттар реализм мен номинализмнің қарсы тұруында көрініс тапты (Қар.: реализм, номинализм). Қазіргі мәдениет философиясында ұғым мәдениет универсалийлері мағынасында да пайдаланылады, яғни әлем және ондағы адамның орнын түсінудің негіздері ретінде. Мәдениет универсалийлері әрбір нақты дәуірдің адамы үшін өз алдына ойлау инструментарийі (аспаптар) қызметін атқарады. Мәдениеттік универсалийлердің жиынтығы айтарлықтай тұрақты:

- әлем, өзгеріс, себеп, тұтастық және т.с.с. объекттік (объектный) қатардағы универсалийлер ретінде;

- адам, бақыт, мемлекет, ар, әділеттілік және т.с.с. субъекттік (субъектный) қатардағы универсалийлер ретінде;

- таным, ақиқат, іс-әрекет және т.с.с. субъекттік – объекттік қатардағы универсалийлер ретінде. Ал олардың (жоғарыда айтылған универсалийлер) мазмұны әртүрлі дәстүрлерде ерекшелінеді, яғни әртүрлі түсінілуі мүмкін (мыс., өмір мәні, бақыт әртүрлі философиялық мектептерде, ойшылдарда әртүрлі түсініледі).

Упанишадтар (санскр.упанисад – сидение у ног [учителя, наставника во время обучения] – ұстаздың аяғында [оқыту кезінде] отыру) – индуизмнің көне қасиетті кітаптары – ведаларды түсіндіретін мәтіндер. Олардың (уп.) 200 – ден астамы сақталған (дәл саны белгісіз), қазіргі зерттеушілер 123 шынайы (подлинные) деп есептейді, бірақ басқа тізім бойынша оның 108-і ғана ведалық мектептерге жатады, қалғандары «сектанттық» деп аталады. Упанишадтар өлеңдер және проза түрінде б.д.д.VIIIғ. немесе ІҮғ. бастап б.д.XVIғ. дейін құрастырылған және бастапқыда ауызша таратылған. Олар (Упанишадтар) ведалық діни дәстүрдің соңғы стадиясын білдіреді, осыған байланысты упанишадтарға негізделген ілім веданта («қорытынды, ведалардың аяқталуы») деп аталады.

Упанишадтар діни – философиялық жүйелер (даршандар) үшін негіз болған ілімдер өз бастауларын алатын алғыфилософиялық (предфилософские) шығармалардың рөлін атқарды. Негізгі идеялар упанишадтарда даналардың аттарынан баяндалады, белгілі индолог В.Рубен олардың ішінен кем дегенде 109 адам реалды персонаждар деп есептейді.

Мәтіндер көнеүнділік қоғамда философиялық рефлексияның (мағыналаудың) басталуын қуаландырады. Олардың мазмұны әдеттегі философиялық мәселелер бойынша әңгімелерді баяндау ретінде өрбиді: уақыт пен кеңістікте үнемі өзгертін заттардың артында тұратын шынайы реалдылық туралы, адамның мәні және адамның бірлігі туралы, Брахман немесе Атман деп аталатын жоғары реалдылық туралы, абсолютті танудың жолдары туралы және с.с.

Алғаш рет упанишадтар 1656ж. жазылған болатын (Сұлтан Дара Шакох санскрит тілінен бес упанишадтарды фарсы (перс.) тіліне аударуға тапсырма

берген). 1801-1802ж.ж. олар латын тіліне, ал бүгінгі күнге қарай еуропалық тілдердің көпшілігіне аударылды.

Утилитаризм (лат.utilitas-пайда) – моральдық философиядағы бағыт. Оның негізін қалаушы ағылшындық философ, экономист, заңгер – теоретик, атақты Адам Смиттің (экономист) шәкірті **И.Бентам** болды («Введение в принципы нравственности и законодательства» - «Құлықтылық (мораль) пен заң шығару принциптеріне кіріспе», 1780), ал классикалық түрде **Дж.С.Милльдің** «Утилитаризм» (1863) еңбегінде дамытылды. Жалпы алғанда бұл теория **эгоизмге** қарсы бағытталған.

Утилитаризмге сәйкес, моральдың негізінде *жалпы игілік* (адамдардың көпшілігінің бақыты ретінде) жатыр, оны Бентам *жалпы пайда* деп атаған (әрине оны ашкөздік немесе жеке пайдадан сөзсіз айырып). Пайданың принципі деп ол мынандай принципті түсінген: егер іс - әрекеттерді таңдау және жүріс – тұрыстарды бағалау принципі барынша көбірек игілікке жетуге бағыттайтын болса. Ал іс - әрекет субъектінің (қауымдастықтың, индивидтің) мүддесіне қатысты болса, онда ол (іс-әр.) оған пайда (бақыт) әкелген жағдайда ғана құлықтылық (мораль) тұрғысынан ақталады. **И.Бентам** «Ең көбірек адамдардың ең үлкен бақыты» (наибольшее счастье наибольшего числа людей) формуласын мораль теориясын құрудың принципі етіп жасады.

Аристотель мен Эпикур дәстүрін жалғастырып және кантиантыққа қарама – қарсы, утилитаризмде мораль не (немене) соңғы (жоғары) мақсатты құрайтын, жасайтын болса – содан шығарылады. Милль осы ретте моральды «бүкіл адамзатқа азаптардан ең бос және бар мүмкіншілігінше рахаттарға бай тіршілік әкелетін адам қылықтарында (істерінде) басшылық үшін ережелер» деп анықтайды. Оның пікірінше, үш фактор пайда принципінің немесе адам бақытының жүзеге асуына бөгет жасайды: адамдардың өзін сүюі (менмендігі), ақыл – ой дамуының кемшілігі және жаман мемлекеттік заңдар.

Түптеп келгенде, утилитаризмде баға берудің (моральдық іс - әрекеттерге) негіздерінің екі типін бөлуге болады: қылығыңның *нәтижесі* және стандарт немесе қылығың сәйкес келетін *ереже*. ХХғ. осы жәйт утилитаризмде **екі бағыт** тудырды: іс - әрекет утилитаризмі (act – utilitarianism) және ереже утилитаризмі (rule – utilitarianism). *Біріншісіне* сәйкес, әрбір адам өзінің таңдауында істің (қылықтың) ахуалына қамтылған адамдардың ең көпшілігін ең жоғары бақытқа жеткізу талабын басшылыққа алуы керек. Ал утилитаризмді сынаушылар таңдаудың осындай негізі бұрын алынған міндеттемелерге немесе қабылданған ұзақ мерзімді жоспарларға қайшы келуі мүмкін деп көрсетеді. *Екіншісіне* сәйкес, іс, қылықты (поступок) таңдағанда қоғамда қабылданылған нақты ережелердің қандай жиынтығы (набор)барынша пайда қамтамасыз ететіндігін анықтап алып, содан кейін сол ережелерді басшылыққа алу керек делсінеді. Екінші бағыт қазіргі заманғы утилитаризмнің басым формасы болады.

Утопия (гр.«и» - «нет» +«topos» - «место»: место, которого нет – жоқ орын) – идеалдық қоғам, сол қоғамның өзі немесе оның идеясы суреттелетін философиялық - әдеби шығарма формасы. «Утопиялық» және «утопия» сөздері іске аспайтын, реалды емес реформаларды белгілеу үшін де қолданылады.

Термин Т.Мордың (ағылшын ойшылы) XVIғ.басында жазылған «*Утопия*» деген шығармасында енгізілді.

Бұл сөз әдеби, тарихи, философиялық, әлеуметтік қолданысқа кейін кірсе де, утопияның өзі ертеден белгілі (мыс., көне Қытайда, сол сияқты Платонның «Мемлекет» шығармасындағы «республика» және б.с.с.). Утопиялардың қалыптасуы – қоғамның дағдарыстық кұбылыстарын түсіну процестерінің куәсі, айғағы. Олар (утоп.) қоғамдық дамудың ең жаракты моделдерін (үлгілерін) тексеру және сұрыптауды қамтамасыз ететін әлемнің жетілгендігі туралы арман ретінде де түсінілуі мүмкін. Олардың авторларына қызмет етуші әлеуметтік тәртіпке негативтік қатынас, қоғамдық қайшылықтарды шешуге ұсынылатын процедураларының әмбебаптығы мен «ақырғылығына» («окончателъность») претензия (талап), тиісті жобалардың жүзеге асулығына сенім тән.

XXғ. тоталитарлық қоғамның пайда болу қаупі ұғынылғанда көп *антиутопиялар* шықты. Оларға Дж.Лондонның «Темір табан» (1907), Е.Замятиннің «Біздер» (1924), О.Хакслидің «Ғажайып жаңа әлем» (1932), Дж.Оруэллдің «1984» (1989ж.) атты шығармаларын жатқызуға болады. Бұлардың кейбіреулері адамзат үшін қараңғы болжаулар суреттейді (Дж.Оруэлл). Утопия мен антиутопияның арасындағы айырмашылық, алдымен, автордың адам проблемасына, оның кұқықтары, бостандықтары және табиғи қажеттіліктеріне қатынасында көрінеді – олар қоғамға кұрбан етілуі мүмкін бе және осындай қоғам «идеалдық» атына лайық па.

Утопияның дамуының басқа бағыты *футурологиямен* (оның негізін қалаушы Г.Уэллс болды) және экологиялық қозғалыспен байланысты. Әдеби утопиялармен қатар діни және саяси реформаторлар жағынан утопиялық сипаттағы әлеуметтік жобаларды жүзеге асыру әрекеттері де жасалды.

Ф

Факт (лат.factum – істелген, жүзеге асқан) - әдеттегі мағынада факт «оқиға», «кұбылыс» ұғымдарының *синонимі* болады. Факт – бұл адам қызметінің немесе танымының объектісі болатын реалдылықтың (шындықтың) фрагменті (бөлшегі).

Әлемдегі оқиға ретіндегі факт ұғымынан **ғылыми факт** ұғымын айыру керек. Ол туралы *екі көзқарас* бар. *Біріншісіне* сәйкес, ғылыми факт теориялық қағидалардан радикальды айырылысады (отличается). Фактілер қорытындылардың, гипотезаларды кұрудың негізінде жатады, сол сияқты білімді тексеру үшін (верификация немесе фальсификация) материал болады. *Екінші пікірге* сәйкес, ғылыми факт теорияның тілінен принципіалды бөлінбейді, себебі ең қарапайым суреттеудің өзі қорытынды болады (фактіні суреттейтін сөйлемге бақылаудың шарттары да, байқаушы кұралдардың ерекшеліктері де, объекттің ерекшілігі де, бақылаушының сипаттамалары да кіреді); сонымен фактіні белгілеудің өзі (фиксация) оны белгілі бір теорияға апарды.

Қазіргі гуманитарлық және әсіресе тарихи танымда фактіні тарихи – мәдени қайта құруда (реконструкция) белгілеу проблемасы дәстүрлі амалдарды қайта мағыналаудың пайдасына шешіледі. Мәдениет пен тарих фактілері тұйықталған (оңашаланған) емес, өздерінің әртүрлі қасиеттерін (тек қорытындылауда ғана емес) басқа тарихи және қазіргі оқиғалар мен фактілермен қатынаста (байланыста) ашатын деп қарастырылады.

Фаллибилизм – кез келген білімнің қателікті сипатта болуы туралы ұғым, тұжырым. Басқаша айтқанда білімнің принципияльды гипотетикалығын (болжамдылығын), оның (біл.) қателіктерге ұшырағыштығын мойындау.

Фальсификация (лат.falsus – жалған, өтірік +facere – істеу, жасау) – австро – британдық философ К.Р.Поппер ұсынған принцип. Ол логикалық позитивизмнің *верификация* (эмпириялық тексеру) принципіне қарама – қарсы кез келген пайымдаудың принципияльды жоққа шығарылатындығын ұсынды, осыны *фальсификация* принципі деп атайды. Түптеп келгенде бұл пікір кез келген ғылымның гипотетикалық сипаты мен қателерге ұшырағыштығы бар деген қағидадан, яғни фаллибилизмнен туады және ғылымда өзгерілмейтін мәңгілік теориялар, концепциялар болмайтынды меңзейді (егер олар ешқандай өзгерілмесе, көптеген жаңа теориялар дүниеге келмесе – ғылымда даму жоқ).

Фальсификация принципі бойынша, эксперименталдық мағлұматтарға сәйкестігін эмпириялық тексеру немесе ғылыми қауымдастықта қабылданған іргелі теорияларға сәйкестігін теориялық тексеру арқылы тиісті гипотезаның жалғандығы анықталады. Бұл принцип ғылым мен философияны ажыратудың критерийі болады.

Фатализм (лат.fatum – тағдыр, fatalis – жазмыштық) ; 1)табиғатта, қоғамда және әрбір адамның өмірінде *оқиғалардың жоғары ерікпен, жазмышпен (рок), тағдырмен алдын ала анықталатындығы туралы философиялық концепция*; 2)осы концепцияға сәйкес жүріс – тұрыс принципі. Тіпті ертедегі мифологияда жазмыштың тек қана адамдарға емес, құдайлардың өздеріне де үстемдігі туралы көзқарастар, пікірлер кездеседі. Фатализм теистік діндердің сенім – наным ілімдеріне тән. Философиялық концепцияларда әртүрлі интерпретация алды. Тарихи – философиялық дәстүрде фатализм *волюнтаризмге* қарсы тұрады.

Феноменология (гр.phainomenon – құбылыс+logos – ілім) – *феномендер, құбылыстар туралы ілім*. Бұл ұғымды И.Г.Ламберт «Жаңа органон» (1764) деген еңбегінде «көз бояушылық ілімді» («учение о видимости») белгілеу үшін енгізген. Кейін ол Кант, Фихте, Гегель философияларында пайдаланылды. Бірақ феноменология жеке өзіндік маңызға XXғ.ие болып, қазіргі философиялық ойдың басты бағыттарының біріне айналды.

Феноменологиялық философияның және феноменологиялық қозғалыстың негізін қалаушы **Эдмунд Гуссерль** болады. Осы ілімнің қалыптасуының басы оның «Логикалық зерттеулер» (1900-1901) еңбегімен байланысты. Кейін «Философия байсалды ғылым ретінде», «Картезиандық толғаулар», «Феноменология», «Еуропа ғылымының дағдарысы және трансценденталды феноменология», т.б. шығармаларында әрі қарай дамытылды.

Феноменологияның ерекшелігі – ол өзінің мәні бойынша теориялық құрылым емес, бастапқы (первичный) тәжірибені ашу мен мағыналауға бағытталған ерекше қатардағы практика. Феноменологияны психология және онымен шектес ғылымдармен зерттелетін танымның нақты жағы емес, өздерінің жалпылығында философиялық талдауға жататын мәнді немесе мағыналы құрылымдар қызықтырады, яғни сананың құбылыстары.

Сана туралы гуссерлік ілімнің негізін оның (*сананың*) *интенционалдылығы* туралы идея құрайды, басқаша айтқанда пәнге (предмет), затқа бағытталуы. Келесі міндет – «таза сананың», яғни кез келген нақты мазмұннан бос сананың құрылымдарын зерттеу. Бұл трансценденталды (феноменологиялық) редукция арқылы жүзеге асады. **Редукция** (лат. *reductio* – орыс. сведение (ықпал-ударение екінші буында) – кездестіру, жалғастыру, жинақтау) феноменологиялық әдістің бір принципі ретінде әртүрлі мағынада да беріледі: 1) грек скептиктері қолданған «*эпохе*» термині (гр. тоқтау, кідіру). Бұл терминмен грек скептиктері үзілді – кесілді пікірден ұстамдылық жасауды білдірді. Э. Гуссерльдің феноменологиясында ол санаға трансценденталды әлемнің тәуелсіз барлығын (тіршілігін) тоқтатуды меңзейді; 2) «*бейтараптандыру*» («нейтрализация»), «*жақшаға, тырнақшаға алу*» («заклучение в скобки (кавычки)»), «*жақшаға шығару*» («вынесение за скобки») және т.с.с. сөйлемшелер түрінде жеткізіледі.

Трансценденталды феноменологияда интенционалдылық туралы ілім екі бағытта нақтыналады: *ноэтикалық* (ноэсис) және *ноэматикалық* (ноэма). Ноэсис (гр. ойлау) – сананың феномені, яғни интенционалды нұсқасы, ал ноэма (гр. ой) – сананың мазмұны, басқаша айтқанда санаға өзгеріс енгізетін оның нақты мағынасы.

Э. Гуссерль феноменологиялық редукцияны үш түрге бөлген: психологиялық, эйдетикалық («эйдос» деген сөзден), трансценденталды. Соған байланысты феноменологиялық зерттеудің үш дәрежесі болады: дескриптивтік (суреттеу – описательный), эйдетикалық және трансценденталды. Феноменология қазіргі заманның экзистенциализм, герменевтика, персонализм және структурализм сияқты философиялық ағымдарға едәуір ықпал жасады.

Фидеизм (лат. *fides* – сенім, наным) – *нанымның* ақылдан, діни наным актісінде (іс - әрекетінде) берілетін *аянның, ашудың* (откровение) әлем мен адамды рационалды түсінуден басымдылығын бекітетін философиялық ілімдердің жалпы аты. Ең белгілі фидеистік теорияларға «таза наным» («чистая вера» - Тертуллиан, М. Лютер, С. Кьеркегор) және «наным мен ақылдың үйлесушілігі» («гармония веры и разума» - Климент Александрийский, Августин, Ансельм Кентерберийский, Фома Аквинский) концепциялары жатады.

«*Таза наным*» доктринасы діни, мистика – психологиялық сипатта және оның негізінде діндар адамдардың Құдайға жеке сенімі (наным – жанды құтқарудың жалғыз шарты) жатқандығын білдіреді, діни толғанудың радикалды парадоксализмі мен қисынсыздығын (алогичность) көрсетеді («сенемін, себебі абсурдты» - «верую, ибо абсурдно»), наным мен ақылдың арасындағы алшақтықты барынша астарлайды және сенім – нанымды

рационализациялау әрекеттерін келемеждейді. «Наным мен ақылдың үйлесушілігі» туралы ілім наным догматтары дәлелдеуге де, сынауға да жатпайтын аксиомалар ретінде ақылға ұсынылады, бірақ олар ақылға қисындық (логикалық) ой тұжырымдарының тізбегі үшін басталу нүктесі болады деп.

Фидеизмнің қазіргі жақтаушылары ғылымды және рационалды танымды мойындайды, бірақ болмыс пен адам тіршілігінің негізгі сұрақтарына жауаптардың қайнар көз ретінде, сол сияқты құлықтылық фундамент ретінде наным мен діни сананың басымдығына ерекше назар аударады. Фидеизм ұғымы философияның рационалистік бағытталған жүйелерінде де пайдаланылады (мыс., неотомизмде).

Философия (гр.phileo – сүйемін + sophia – даналық: даналықты сүйемін, даналыққа құштарлы) – адам болмысының іргелі принциптері мен негіздері туралы, табиғатқа, қоғамға және рухани өмірдің барлық негізгі көріністеріне адам қатынасының ең жалпы мәнділік сипаттамалары туралы білімдер жүйесін жасайтын әлемді, дүниені танудың ерекше формасы, ғылым. Алғаш рет «философ» деген сөзді атақты грек ойшылы, математигі Пифагор қолданған, ал Еуропа ғылымы мен мәдениетіне «философия» терминін Платон енгізген деп есептеледі. Алғашқы дүниетанымдық ойлар, пікірлер ертедегі Мысыр, Вавилонда кездеседі, ал философиялық жүйелердің, мектептердің дамуының басталуы көне Үнді, Қытай, Грекия мен Римде орын алды.

Философия рационалды амалдармен әлемнің шегіне жеткен (предельно) жинақталған бейнесін (картинасын) және ондағы адамның орнын жасауға тырысады. Өзінің қағидаларын негіздеу үшін ерекше логикалық және гносеологиялық критерийлерді пайдаланып, әлемді жете түсінудің теориялық әдістеріне сүйенеді. Мәдениеттің универсалийлерін рационалды мағыналау, оларды (унив.) сыни талдау және осы жолда жаңа дүниетанымдық идеяларды қалыптастыру жолымен жаңа дүниетанымдық бағдарларды (ориентирлерді) табуға тырысады. Философиялық таным мәдениеттің ерекше өзіндік санасын құрады және оның дамуына белсенді ықпал жасайды.

Ерекше ғылым ретінде философияның зерттеу объектісі мен пәні, қолданатын әдістері мен амалдары, сол сияқты принциптері, заңдары, категориялары, атқаратын әртүрлі функциялары бар. Философия көптеген ғылымдармен тығыз байланыста, олардың жетістіктері мен теорияларын кең пайдаланады. Бірақ нақты ғылымдар да философияның қорытындыларына, қағидаларына, заңдарына үнемі сүйенеді, философия ғылым үшін методологиялық, әдіснамалық (жетекшілік) роль атқарады.

Дүниетанымдық ілім ретінде философиялық білімнің ерекшеліктері бар:

- құрылымы күрделі (онтология, гносеология, логика және т.б.);
- шегіне жеткен жалпы, теориялық сипатқа ие;
- өзге ғылымдардың негізінде жатқан базалық, басты идеялар мен ұғымдарға сүйенеді;
- көбінесе субъективті – философиялық білімде тұлғаның және жеке философтардың көзқарасының әсері сезіледі;
- объективті – білімдер мен құндылықтардың, моральдық идеялардың жиынтығы болып табылады, сол сияқты дәуірдің әсері тиеді;

- бұрынғы философтар жасаған доктриналардың күшті әсерін сезеді;
- динамикалық сипатта, яғни үнемі даму мен жаңару үстінде болады;
- мәні бойынша шексіз, сарқылмас терең (философское знание неисчерпаемо);

- адамның (танушы субъектінің) танымдық мүмкіншіліктеріне байланысты шектеулі және логикалық тұрғыдан анық шешілмейтін «мәңгілік» проблемалармен айналысады (болмыстың пайда болуы, табиғаты, материяның немесе сананың біріншілігі, тіршіліктің пайда болуы, жанның ажалсыздығы, құдайдың бар – жоқтығы, оның дүниеге әсері және т.б.).

Қорыта айтқанда, философия дегеніміз – табиғаттың, қоғамның және адам ойлауының дамуының жалпы заңдылықтары туралы ғылым.

Фрейдизм – австриялық психолог (ғалым – психиатр) З.Фрейдтің және оның ізбасарларының психоталдау идеялары және оларды кеңейту негізінде дамытылатын философиялық - әлеуметтанушылық ілімін білдіретін ұғым. Сонымен бірге бұл термин психоанализ ұғымының синонимі ретінде де қолданылады (Қар.: Психоанализ).

Футурология (лат.futurum – болашақ + гр.logos – ілім) – *кең мағынада* адамзаттың болашағы туралы ілімдердің жиынтығы, *тар мағынада* - әлеуметтік процестердің келешегін қамтитын білімдер саласы. Бұл терминді 1943ж.неміс ғалымы - әлеуметтанушысы О.Флехтхейм қолданып, футурологияны идеология мен утопияның альтернативасы ретінде «*болашақ философиясы*» деп атады. XXғ.60 – жылдарынан бастап ол Батыста болашақтың тарихы немесе «болашақ туралы ғылым» ретінде қолданыла бастады.

Әлемдік футурологияда оның бірнеше бағыттары қалыптасты:

- апологетикалық, ол технологиялық теорияларға сүйенеді және қоғамдық прогресті техникo – экономикалық дамудың деңгейінің өсуіне жатқызады (З.Бжезинский, Г.Кан, Р.Арон, Б.де Жувенель, Ж.Фурасье);

- солшыл – радикалды, оның өкілдері ҒТП тереңдеуінің салдарынан «батыстық өркениеттің» күйреуінің сөзсіздігін негіздейді (А.Ускоу);

- реформистік, ол «конвергенция» теориясына сүйенеді (Д.Белл, О.Тоффлер, Ф.Бааде, К.Юнг, Ф.Полак);

XX ғ. 70 – ж.ж.басында қоғамдық дамудың қазіргі тенденцияларына сәйкес «*әлемдік апаттың*» сөзсіздігі концепциясы басымдық алды. Оның қалыптасуында «Рим клубы»(ұйымдастырушы итальяндық экономист А.Печчеи) шешуші роль атқарады. Бұл халықаралық ұйым 1968ж.бастап 30 – дан аса елдің 85-ке жуық мамандарды (белгілі ғалымдар, қоғам қайраткерлері, бизнесмендер, т.б.) біріктіріп, адамзат дамуының перспективаларымен айналысты. 1972ж. «Өсудің шектері» («Пределы роста») – авторлар жетекшісі Д.Медоуз, 1974ж. «Адамзат таңдау алдында» (авт.М.Месарович, Э.Пестель) және т.б. баяндамалар жарияланды.

Адамзаттың даму перспективаларын бағалауда футурологтар *екі лагерьге* бөлінді. *Бір бағыттың* өкілдері әлеуметтік пессимизмнің неомальтузиандық идеяларды өрбітеді. Олардың пікірінше, халық санының өсуін тоқтатпай адамзаттың алдында тұрған жаһандық проблемаларды (халық санының өсуі

азық – түлік базасының дамуынан озық келеді, қоршаған ортаның ластануы, т.б.) шешуге болмайды (Дж.Форрестер, Д.Медоус, Р.Хейлбронер). *Екіншінің* өкілдері ғаламдық (жаһандық) проблемаларды ҒТП көмегімен шешуге үміт артады (О.Тоффлер, М.Месарович, Э.Ласло, Э.Пестель, К.Фрамен).

Әлеуметтік прогностика – болашақты болжаудың ерекше түрі, ол қоғамда өтіп жатқан процестерді болжаумен айналысады. Оның зерттеу процестері: өндірістік қатынастар, ғылым мен техника, білім, денсаулық, әдебиет, өнер, модалар, құрылыс, ғарышты игеру, халықаралық қатынастар. Бұл бағыт *прогностика* деген ат алды және оның футурологиядан көбірек нақтылығымен айырмашылығы бар (жалпы болашақты емес, әлеуметтік процестерді, олардың болашағын зерттейді).

Футурология бойынша негізгі еңбектер: О. Тоффлер «Болашақтан естен тану» (1970) – «Шок будущего», Д. Белл «Болашақ постиндустриалдық қоғам» (1973), Дж. Шелл «Жердің тағдыры» және т.б.

Х

Хаос (гр.chaos – үңірейген, тұңғыйық, қараңғы) – 1)*грек мифологиясында* жерасты патшалығының қараңғы және шексіз кеңістікті білдіретін ұғым, әлемді, дүниені жаратудан бұрынғы алғашқы, бірінші түнек (қараңғылық); 2)*кәдімгі әдеттегі ұғым бойынша* шеткі тәртіпсіздік, ретсіздік, былық, ығы-жығы, бей-берекет, ұйқы-тұйқы; жүйелілік, қисындық, саралық жоқ бірдеме.

Хаос ұғымы Аристотель мен Платон философияларында бар, бірақ біраз айырмашылық кездеседі. Антикалық дүниетанымға тән хаосты барлық заттардың пайда болуының алдындағы тәртіпке салынбаған күй ретіндегі ұғымды кейін ортағасырлық қабылдады. Айта кететін жәйт, грек мифологиясын физикалық (шексіз кеңістік ретінде) интерпретация философияның қалыптасуына әкелді, бұл өз ретінде әлемнің пайда болуын түсіндірудің алғашқы әрекеті болған хаостың философиялық, ғылыми түсінігін жасады. Ал мифтерді теологиялық (діни) түсіндіру дін ілімі концепцияларының қалыптасуын қолдады. Қазіргі заман философиясы мен ғылымында хаос ұғымы *синергетикада* кең қолданылады. (қар.:синергетика).

Христиандық (гр. Xristos- помазанник Божий – маңдайына бақ қонған, Құдайдың сүйген құлы) – буддизм және исламмен қатар үш әлемдік діндердің бірі. Оның негізгі қайнар көздері *Қасиетті Жазу – Інжіл (Библия)* және *Қасиетті Аңыз* – соборларда жасалған догматтар, шіркеу әкелерінің шығармалары. Табынудың (мерекелер, жоралар, құпияшылдықтардың) негізінде – Христостың жердегі өмірінің оқиғалары. Ол осы жаңа діннің негізін қалаушы болып есептеледі.

Христиандық I ғасырда Рим империясының шығыс провинцияларында (Палестинада) иудаизмнің бір қатар мессиандық секталарының идеяларының өзара кіру (араласу) салдарынан пайда болды. Еуропалық ортада дүниеге келіп, христиандық иудаизмнен оның «Қасиетті Кітаптарының » барлық қағидаларын үлгі алды – Көне Өсиет, оның бір топ (сонм) құдайлары мен әулиелерін, табынудың көп элементтерін.

Стоиктер, неопифагоршылдар, Платон және неоплатондықтардың философиялық жүйелерінде, жарым – жартылай аристотелизмде кейін жаңаәсиеттік мәтіндерде, дін оқымыстыларының еңбектерінде көрініс тапқан, пайдаланылған ой құрылымдары, ұғымдар және терминдер жасалды. Христиандық діни ілімнің қалыптасуында Филон Александрийскийдің философиясы, соның ішінде Құдай мен адамдардың арасындағы делдал (посредник) ретінде Құдай Ұлы –Логос туралы ілімі, сол сияқты римдік стоик Луций Анней Сенеканың этикалық ілімі ерекше елеулі роль атқарды. Оригеннің ештемеден жасау, Тертуллианның Үштік туралы идеялары айтарлықтай маңызды болды. Император Константиннің тұсында *христиандық 324 ж. Рим империясының мемлекеттік дініне* айналды, уақыт оза өзінің әртүрлі ерекшеліктеріне байланысты әлемдік дін қатарына қосылды. «Русьті шоқындырып», *988 ж. князь Владимир Ресейге* христиандықты енгізді.

Жалпы алғанда христиандық догматтар күшті айтыстардың, тартыстардың жағдайында бекітіліп отырды, кейде олар догматтардың қабылданғанына қарамастан тоқтатылмады. Айтыстардың төркіні басты үш догматтар туралы жүрді: Құдайдың үш бірлігі, қалпын өзгерту (воплощение) және күнаның жуылуы. Қиян – кескі таластар табынудың кейбір жоралары, мәселелері төңірегінде де орын алды.(дұғалар, шоқыну белгілері, иконаларды құрметтеу және т.б). Өзінің даму барысында христиандық үш үлкен тармаққа бөлінді: *православие, католицизм және протестантизм*. Бұлардың әрқайсысының ішінде әртүрлі ағымдар, бағыттар, топтар да бар. 1054 жылы христиандықтың православие мен католицизмге бөлінуі өтті, ал XIV ғасырда католицизмнен (Реформацияға байланысты) протестантизм бөлініп шықты.

Ц

Цзин (қыт.- тұқым; сол сияқты басқа мағыналары да бар: рухани күштер, эссенция (мән), жіңішкелік, т.б) – қытай философиясында *ци* (пневма) және *жэнь* (рух) ұғымдарымен қатар әлемнің үш негізгі субстанцияларының бірі. Ол туралы даостық «Дао дә цзин» («Канон дао и дә») деген көне трактатта айтылады.(б.д.д IV-IIIғ.ғ) және т.б. кездеседі.

Цзин «тууларды тудыратын» («порождающий порождения»)- шэн шэн) ғарыштық процесс ретіндегі, сол сияқты психика мен сананың мүмкіншілігі деп қарастырылады. Басқаша айтқанда цзин- тіршіліктің, жаратылыстың туылу, пайда болу қуаты. Оны әдетте тірі тіршіліктің, организмнің «ұрығы» («тұқымы»), «тамыры» деп атайды. Бұл психофизиологиялық қуат екі түрге жіктеледі:

- «Алдыңғы Аспан ұрығы» - адамға туа берілетін гендік бағдарлама, денелік-тәндік ерекшеліктер;

- «Кейінгі Аспан ұрығы» - адамның өмір бойғы әрекеттерінің сипаты. Сонымен қатар цзин сексуалды энергияны да білдіреді.

Негізі философиялық ескерткіштер: «И цзин»- «Өзгерістер кітабы», «Ши цзин» - «Өлеңдер кітабы», «Шу цзин» - «Тарих кітабы» немесе «Құжаттар кітабы».

Ци (пневма-дуновение, ветер-есу, леп, жел) – универсумнің (әлемнің)

субстанционалдық бірлігін білдіретін қытай философиясы мен мәдениетінің категориясы, ұғымы; ол энергетикалық, динамикалық және континуальдық (үздіксіздік, тұтастық) сипаттағы әмбебап **кеңістік-уақыттық субстанцияны** белгілейді. Сондықтан оның мағыналары көп, әртүрлі: «дем» («тыныс»), «энергия», «өмірлік күш», «материя», «материалдық күш», «рухани күш», «эфир», «ауа», «газ», «темперамент», «мінез» («нрав»). Алғаш рет «ци» туралы даостық «Чжуан-цзы» деген ескерткіште айтылады, кейін басқа да трактаттарда кездеседі.

Өмірлік бастамалардың негізі ретінде ци физиологиялық, психологиялық және рухани процестерді субстраттық (заттық-нәрселік) күйлердің өзгерулері деп кең қарастырады. Цзин – туу энергиясымен салыстырғанда ци дүниетіршіліктің құрылыс материалы қызметін атқаратын *материалдық-рухани энергия* ретінде екіге жіктеледі:

- *заттық ци* арқасында заттар мен тірі организмдер материалды формаға ие болады;

- *рухани ци* – адам және тірі тіршіліктің жаны.

Рухани ци – адам өмірінің негізі. Тәні – жаны сау, табысты, жолы болғыш адамның циі- «таза», «сәулелі». Әлсіз, ауру, жолы сәтсіз адамның циі «ауыр», «лас», «күңгірт». Табысқа, тәндік және рухани саулыққа, бақытқа жету үшін адам өз бойын барлық артық, ауыр, лас энергиядан тазартуы қажет.

Неоконфуциандық Сун философиялық династиялары (960-1279) циді Ұлы шек (Тай ци – Великий предел) эманациясы (истечение – ағу, ыдырау) деп есептеді. Олардың пікірінше, белсенді және пассивті принциптердің (инь мен ян) ықпалымен ци физикалық әлемнің негізін қалыптастырған бес алғашқы элементтерге (ағаш, металл, жер, су және от) өзгерді, ауысты.

Ци туралы дәстүрлік концепциялар қытай медицинасының, психотренингтің және жауынгерлік өнерлердің теориясында үлкен роль атқарады.

Ч

Чарвака – локаята (санскр. локаята – «аймақ, ел, кеңістік, әлем, жер, өмір», ал көпшілік түрде – «адамдар, халық, адамзат» дегенді білдіреді; «чарвака» терминінің шығуы туралы әртүрлі пікірлер бар, қабылданған бір көзқарас жоқ) – көне үнді философиясында **материалистік позицияда** тұрған бағыт деп саналады. Ол о дүниелік өмірді, қасиетті жазуларды (ведаларды) және жанның мәңгілігін жоққа шығарды. Білімнің жалғыз көзі деп сезімдік танымды - тікелей қабылдауды мойындады. Чарваканың ілімі бойынша, әлем (дүние) табиғи жолмен, сыртқы күштердің араласуынсыз пайда болды. Барлық бардың (тірліктің) негізін төрт элемент- жер, су, от, және ауа құрайды. Өмірдің күрделі формалары қарапайымдардан шығады. Сана материалдық элементтердің үйлесуі (тіркесі) болады. Адам өмірінің мақсаты – осы дүниеде рақатқа бөлініп, азап – қайғыдан арылуға ұмтылу. Жалпы алғанда чарвака – локаята ертедегі Үндінің индуистік және буддистік философиялық – діни

мектептерге оппозицияда болып, дәстүрлі дүниетанымның жалпылай қабылданған қағидасы – карма доктринасын жоққа шығарады.

Чжи (қыт. даналық, ақылдылық) - қытай философиясындағы ұғым, *конфуцийшілдікте* асыл адам, бекзат адам, мәрт азамат, игі азамат («благородный муж» - «цзюнь цзы») жетілген тұлғасының қажетті қасиеттерінің бірін білдіреді. Конфуций «Лунь юй» («Әңгімелер мен пікірлер») еңбегінде **чжиді цзюнь цзы** («игі адам») қасиеттерінің триадасында (үштігінде) *жэнь* (гумандылық, адамсүйгіштік) мен *юн* (ерлік) ортасына, екінші орынға қойған. Кейінгі «Чжун юн» («Срединное и неизменное», б.д.д. III ғ. жуық) атты конфуцийшілдік ескерткіште «гумандылық» және «ерлік» триадасында енді бірінші орында тұр, сөйтіп осы (чжи-жэнь-юн) формуласы канондық принципке, яғни қағидалыққа айналды.

III

Шабда (санскр., дәлме-дәл: сөз, дыбыс) – үнді философиясында ауызша куәлікті танымның қайнар көзі ретінде қарау. Бұл ретте *шабда* деп ведалардың абыройлы *сөзіше (ауызша) куәлігі* сенімді білімнің үшінші қайнар көзі мағынасында түсініледі.

Ведалық әдебиетті *шрути* және *смрити* деп бөлген сияқты, *шабда* да солай *шрутиге* және *смритиге* (дәлме-дәл: көне заманнан есте қалған, аңыз, дәстүр) бөлінеді, біріншісінің беделі үлкенірек деп есептеледі. Танымның осы түрін чарвактар мен буддистерінен басқа барлық діни – философиялық мектептер мойындады, бірақ әртүрлі мағынада түсінілді. Мысалы, вайшешиктер *шабданы* шығарылатын, қорытынды білімге жатқызды. Ведантистер мен мимансактар ведалардың сөзін білімнің ең абыройлы қайнар көзі деп санады және оған жасалмаған және мәңгі бар болады деген статус берілді (өйткені сөз (дыбыс), олардың пікірінше, кеңістіктің немесе эфирдің (акаша) қасиеті болады). Мимансактардың буддистер және найяиктармен (ньяя) мәңгі болатын дыбыс туралы полемикасы үнділік логиканың дамуы үшін үлкен маңызды болды.

Шаманизм – қазақша баламасы бақсылық, бақсыға табыну, дәстүрлі ойлаудың ең көне түрлерінің бірі. Шаманизм тотемизмнен кейінгі, монотеистік діндерден бұрынғы ритуалды – магиялық (сиқыршылық) дүниетаным. Ондағы (шам.) ең басты нәрсе - бақсы және ол жүргізетін ритуал (ән айту, билеу, дабыл (бубен) соғу), сол арқылы рухтарды, аруақтарды шақырып, аурудан, сырқаттан арылуға көмек сұрау, өмірдегі, дүниедегі әртүрлі ахуалдарға, жағдайларға ықпал жасау.

Шрути (санскр, дәлме-дәл: естілген) – 1) кең мағынада – аңыз бойынша, құрамында мәңгілік *қасиетті білім* бар көне-үнділік діни мәтіндер жинағы, Құдай ол білімді даналарға – ришилерге ашады; бұл жинақ ведалардан басқа соларға сүйенетін бірқатар мәтіндерді де қамтиды: брахмандар, араньяктар, упанишадалар; 2) тар мағынада – төрт ведалар немесе самхиттер (жинақтар).

I

Инжіл (Библия: гр. *biblia*- кітап) – христиандық Шығыста IV ғ. бұрын емес қолданыла бастаған *иудейлік Қасиетті Жазу* (Китвей ха-кодеш) және *христиандық Қасиетті Жазу* (Көне және Жаңа Өсиеттер) кітаптар корпусының (жиынтығының) аты. Көне еврейлік «<Хас> » сефарим» - «кітаптар», «шиыршық қағаздар» («свитки») деген сөздің дәл аудармасы ретіндегі гректік термин «библия» алғаш рет б.д.д. II ғ. Тораны және Китвей ха-кодешті белгілеу үшін пайда болады.

Христиандық Инжіл (Библия) екі үлкен бөлімнен тұрады: 1) христиандық дәуірге дейін әуел баста ивритте (ежелгі еврей тілінде) және ішін – ара арамей тілінде жазылған *Көне Өсиеттен*; 2) көбінесе койна – грек тілінің диалектісінде Иисус Христостың шәкірттері жазған *Жаңа Өсиеттен*. Көне еврейлік «Верит» терминін «рухани өсиет», Құдай мен адамдар арасындағы одақтық келісім (шарт) ретінде мағыналап, Тертуллиан алғаш рет «Өсиет» деген сөзді Инжілдің екі бөліміне де байланысты қолданған.

Көне Өсиеттің екі редакциясы сақталды – *көне еврейлік* және *көне гректік*, олар кітаптар санымен және кейбір бір атты шығармалардың көлемімен айырыласады. Көне еврейлік вариант үш бөлімде жүйеленген 39 кітаптан тұрады: 1) Заң (иудейлерде - Тора) немесе Бес кітап (Құрастырушы Моисей); 2) Пайғамбар (21 кітап) және 3) Жазу. Көне Өсиеттің ерте гректік редакциясы 50 кітаптан тұрады, яғни көне еврейліктен 11 кітапқа артық. Православиелік шіркеу канондық (қағидаланған) деп тек 39 кітапты мойындайды, ал қалғандарын – тақуалық, тауықты (благочестивые), бірақ канонданбаған деп есептейді. Католиктік шіркеу барлық 50-ін де (латынша аудармада) мойындайды. Протестанттар көне еврейлік мәтінге барлық қосымшаларды жоққа шығарады және тек 39 кітапты мойындайды.

Жаңа Өсиет 27 кітаптан тұрады. Алғашқыда 364 ж. Лоадикейлік шіркеулік соборда Жаңа Өсиеттің құрамын 26 кітаптан бекітті: 4 Инжіл (Библия: Матфей, Марк, Лука және Иоанның), әулие апостолдардың Әрекеттері (Действия) және 21 апостолдық жолдау. 692 ж. Константинополдық соборда Иоанн Богословтың Аяндары (Ашулары – Откровения) немесе Апокалипсис тағы да қосылды.

Инжіл - жүздеген тілдерге аударылған әлемдегі ең кең таралған кітап. Оның ең бірінші славяндық аудармасын Кирилл мен Мефодий жүзеге асырады. Инжілде әлеуметтік әділеттіктің, теңдіктің, қайырымдылықтың, адамгершіліктің бүкіладамзаттық идеалдары білдірілген. Оның сюжеттері, мотивтері өркениеттің бүкіл рухани дамуына үлкен ықпал жасады, соның ішінде философияға, өнерге, әдебиетке және т.с.с., көптеген ақындарға, жазушыларға, суретшілерге, т.б.

Э

Эвдемонизм (гр.*eudaimonia*-бақыт,разылық) - адам өмірінің мақсаты *бақыт* деп есептелетін дүниетаным және (немесе) философиялық ілім. Әр

заманда ойшылдар, философтар бақытты әртүрлі мағынада түсінді. Демокрит пен Эпикур үшін бақыт рухтың тыныштығы түрінде көрінді. Аристотель бақыт деп ізгілікке сәйкес өмір сүруді санады. Фома Аквинский оны Құдайды мүддесіз пайымдаумен (незаинтересованное созерцание Бога) байланыстырады. Эвдемонистік ілімдер Ренессанс дәуірінде де даму алды (Манетти, Альберти, Лоренцо Валла, Эразм Роттердамский және т.б.).

Этикалық теорияларды құру принципі ретінде эвдемонизм әсіресе Жаңа заманда жаңаша көрініс тапты, әсіресе француз материалистері этикасында және Л.Фейербахтың этикалық ілімінде. Неміс философының пікірінше, барлық тіршілік иесі бақытқа ұмтылады, тіпті ең қарапайым көбелек құрты сүйікті бұтасында тынышталады.

Эвдемонизм өмірдің мақсаты рақат деп есептейтін *гедонизмге* жақын. Бірақ бақыт әрқашанда тек қана рақат деп түсінілмейді, ол аскеттік өмір салтымен де байланысты болуы мүмкін (мыс., киниктер мектебін негіздеген Антисфен осындай пікірде болған).

Эвдемонизм идеялары көбінесе қазіргі заманғы философияның өмірдің мағынасы өзінді жүзеге асыру (самореализация), ал нақ ол бақыт әкеледі деген идеяларымен үндеседі. Әлеуметтік эвдемонизм (утилитаризм) мемлекет пен қоғамның міндеті халықтың көпшілігі үшін бақытты өмірді қамтамасыз ету принципіне негізделеді. Ол адамның міндеті өз мүдделерінен бас тартып қызметтің өзі үшін мемлекетке қызмет жасау принциптерін ұстанатын тоталитаризм, авторитаризм және басқа да принциптерге қарсы тұрады.

Эволюция және революция (лат. *evolutio*- өрістету, *revolutio*-бұрылыс, өзгеріс)-дамудың қандай болса да процесінің екі өзара байланысты формалары. *Тар мағынада «эволюция»* ұғымы сапалы өзгерістерге дейін сандық өзгерістердің азды-көпті біртіндеп өтетін процесін білдіреді, ал *революция*- бұл нәрсенің немесе жүйенің секірмелі түпкілікті сапалы өзгерістері. *Кең мағынада эволюция* ұғымы біртіндеп сандық және секірмелі сапалы өзгерулер формасында өтетін табиғат пен қоғамның даму процессі ретінде түсініледі.

Эволюция мен революцияның арақатынасы диалектиканың сандық өзгерістердің сапалы өзгерістерге ауысуы және керісінше заңын құрайды. Метафизикалық тұрғыдан қарастырылғанда дамудың бұл екі формасы бір-бірінен ажыратылады, бөлектенеді, айырмашылықтары абсолюттендіріледі. Диалектика белгілі құбылыстың дамуын процестерге имманенті (тиісті) тән қайшылықтарды шешу ретінде түсінеді. Құбылыстың өзінің ішінде жаңа сапаға көшуге қажетті объективтік жағдайлардың біртіндеп жиналуына байланысты оның (құб.)өзіндік терістеуіне жағдай пайда болады. Бірақ құбылысты тұтастай өзгерту, жаңа сапаға айналдыру тек секіріс, бифуркация, революция ретінде өтеді.

Әлеуметтік революция бұрынғы эволюциялық процесс, объективтік және субъективтік алғышарттардың артуы негізінде дайындалады, экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани факторлардың біртіндеп пісуімен айқындалады. Әлеуметтік революцияның алғышарттарының қажеттілігін ескермеу солшыл көзқарастарды немесе қоғамда революцияны экспорттау теорияларын туғызады (ол қоғамда алғышарттар жоқ болса да).

Эйдос (гр.eidos - түр, бейне, үлгі) - объектінің ұйымдасу амалын белгілейтін антикалық философияның термині, сол сияқты терминнің алғашқы мағынасын түсіндіруге байланысты ортағасырлық пен қазіргі философияның категориясы. Платонда сыртқы ретінде емес, бірақ ішкі форма ретінде түсініледі, яғни объектінің болмысының іштей тән амалы. Одан басқа, Платон философиясында ол онтологиялық өзіндік статус алады: идеялардың трансцендентальдық әлемі немесе мүмкін заттардың абсолюттік және жетілген үлгілерінің жиынтығы ретінде эйдостар әлемі.

Аристотель философиясында объектінің материалдық негізіне тән және одан(об.) бөлінбейтін деп ойланылады. Оның систематикасында (логика мен биология сферасында) бұл термин сол сияқты «түр» мағынасында пайдаланылады («тек» (genos) ұғымымен ара қатынасын анықтағанда «түр» жіктеу бірлігі ретінде беріледі). Эйдостың маңызы ортағасырлық философияда арта түсті. Ал кейінгі классикалық емес философияда эйдос ұғымы Гегель, Шопенгауэр, Гуссерль ілімдерінде «екінші тыныс» (второе дыхание) алды.

Экзистенциализм (лат.existentia-тіршілік) – әлемдік философиялық ойдағы ең ықпалды бағыттардың бірі. XIX ғ. басталып, XX ғ. кең өріс алды. Оның негізін қалаушы дат (Дания) философы С.Кьеркегор болып есептеледі. Негізгі шығармалары «Немесе-немесе» («Или-или»), «Үрей мен діріл», «Үрей ұғымы туралы», «Философиялық түйірлер», т.б. Сонымен бірге бұл бағыттың қалыптасуына «өмір философиясы» (Ф.Ницше, А.Бергсон), сол сияқты Э. Гуссерльдің феноменологиясы да ықпал етті.

XX ғ. 20-ж.ж Германияда (М.Хайдеггер, К.Ясперс), 30-ж.ж. Францияда (Ж.П.Сартр, А.Камю, Г.Марсель, М.Мерло-Понти, т.б.) пайда болды, кейін Испанияда (М.де Унамуно, Х.Ортега-и-Гассет), Италияда (Н.Аббаньяно), Израильде (М.Бубер), Африкада (Сенгор), Жапонияда (К.Нисида), араб елдерінде (Бадави, Тизини) және т.б. даму алды.

Экзистенциализмнің ең басты, орталық категориясы – бұл адам тіршілігінің *экзистенциясы* ұғымы (осыдан бағыттың аты шығып отыр). Осы ұғымды 1927 ж. М. Хайдеггер «Болмыс пен уақыт» деген жұмысында ұсынған, оны 1938 ж. «Тірлік ету философиясы» деген шығармасында қолданған. Басқа неміс философы Ф.Хайнеман 1929 ж. жаңа философиялық бағытқа осылай деп ат қойған.

Экзистенция – адамның бірегей тұлғалық табиғылығы, ал адам өзінде тұлғаның рухани, психоэмоционалдық қайталанбайтындықты көрсетеді. Экзистенцияның тұлғалық сипаты танымдық және түсінудің кез келген логико-дискурсивтік, рационалды-объективтік әдістермен оған (экзист.) қол жеткізбейді, яғни тұлғаның ішкі дүниесін, әлемін әдеттегі әдістермен біле алмайсың, түсіне алмайсың. Сондықтан экзистенциализм адамның өзіндік, ішкі тұлғалық болмысына, тіршілігінің қат-қабат, шым-шытырық көріністеріне, әртүрлі толғаныстарына (кінә, қамқорлық, үрей, қорқыныш, торығу, жалғыздық, тасталғандық, т.б.), жалпы алғанда субъекттің өзінің «дүние дегі болмысын» бастан кешіруіне басты назар аударады.

Эклектика (гр. eklektika –таңдау) – бірнеше теориялардың немесе доктриналардың, концепциялардың идеяларын, ұстанымдарын біріктіру. Бұл

терминді Потамон Александрийский (II ғ.) енгізген, ол оны жағымды мағынада пайдаланған және өз мектебін осылай сипаттаған.

Қазіргі кезде тек *негативті, жағымсыз* мағынада, яғни әр түрлі, бір-бірімен үйлеспейтін, кейде тіпті қайшы келетін принциптерді, қағидаларды ойлаусыз араластыру ретінде қолданылады.

Эксперимент (лат. experimentum – сынау, байқау, тәжірибе) – нәрселер (объектілер) мен құбылыстарды бақыланылатын және басқарылатын жағдайларда зерттейтін *эмпириялық таным әдісі*. Эксперимент әдіс ретінде Жаңа заманда пайда болды (Г.Галилей). Оның философиялық мағынасын түсіну мен жіктелуін Ф.Бэкон берді.

Эксперимент маңызды роль атқарады, ол таным процесінде мынадай мүмкіндіктер береді:

- көлденең факторларды жасанды жойып, құбылысты «таза» түрінде зерттеу;

- нәрсенің қасиеттерін жасанды жасалған экстремальды жағдайларда зерттеу немесе табиғи режимдерде нашар әйтпесе жалпы көрінілмейтін құбылыстарды болдыру;

- ізделінілген нәтижені алу үшін әртүрлі жағдайларды жоспарлы өзгерту және түрлендіру (варьировать);

- катал белгіленген және қайталанатын жағдайларда процестің жүрісін көп рет қайталау.

Эмпириялық танымның әдісі ретінде эксперимент төмендегідей түрлерге жіктеледі:

- *натуралық*; ол объектілермен және зерттелінетін шындықтың өзінің ахуалдарында өткізіледі және, қағида бойынша, экспериментатордың оқиғалардың табиғи жүрісіне араласуын қарастырады;

- *ойша*; зерттеушінің назар аударатын қасиеттерді көрсететін жасанды шартты ахуалды ұйымдастыру және идеаландырылған объектілермен жұмыс жасау керек;

- *аралық*; жасанды модельдермен (үлгілермен), бірақ олардың реалды (шынайы) өзгеруін қарастыратын эксперимент.

Жалпы алғанда эксперимент эмпириялық танымның күрделі және тиімді әдісі болады. Еуропалық тәжірибелік ғылымның қалыптасуы және тұтастай жаратылыстануда түсіндіретін үлгілердің басымдылығының нығаюы онымен байланысты. Эксперименттің монополиялық жағдайы тек қана XX ғ. алдымен әлеуметтік-гуманитарлық білімде, сол сияқты философия мен ғылымда феноменологиялық, ал кейін герменевтикалық бет бұрылыс нәтижесінде құманға алынды. Осыған байланысты қоғамдық ғылымдарда *әлеуметтік* эксперимент ұғымы да дүниеге келді. Оны ағылшындық белгілі ғалым Дж. Бернал ұсынды.

Эксперимент өткізудің талаптары, ережелері, шарттары бар.

Эманация (лат. emanatio-истечение-ағу) әлемнің жоғары құдайлықтан (оның шығармашылық, жаратушылық энергиясынан) «ағып шығуы», пайда болуы. Бұл жағдайда құдайлықтың өзі өзгеріссіз қалады, ал одан аққан кейін өзіне кері қайтады. Эманацияның теориясы теизм (Құдай әлемді жаратады)

және пантеизмнің (Әлемнің өзі құдай) кейбір белгілерін біріктіреді. Оны (теор) неоплатониктер жасады, бірақ эманация теориясының белгілерін пифагоршылдарда, гностиктерде, христиандық және мұсылмандық теологияда, Н.Кузанскийде кездестіруге болады.

Эмпиризм (гр. *empeiria* - тәжірибе) – Жаңа заман философиясында қалыптасқан ағымның, бағыттың бірі. Оның негізін қалаушы ағылшын философы және саяси қайраткері Фр.Бэкон болды (негізгі еңбектері: «Ғылымдар табысы», «Жаңа Органон», «Жаңа Атлантида»).

Эмпиризмнің мәні – таным негізінде тек қана *сезімдік тәжірибе* (чувственный опыт) жатыр. Жеке адам немесе адамзаттың тәжірибесі (теориялық, практикалық) көбейген сайын ол ақиқат білімге жақындай түседі. Бірақ ақиқат білім – түпкі мақсат емес. Білім мен тәжірибенің басты мақсаты – экономиканың дамуына, адамның өз әрекетінде, қызметінде жаңа практикалық жетістіктерге жетуіне, табиғатқа үстемдік етуіне көмектесу. Фр. Бэкон өзінің философиялық кредосын «*білім-күш*» деген әйгілі афоризмінде білдірді. Ол тәжірибенің түрлерін (2), таным процесіндегі жолдарды (3), ондағы кездесетін бөгеттерді, елестерді (4) көрсетті және *индукция* әдісін негіздеді.

Жалпы алғанда тұтас гносеологиялық концепция ретінде эмпиризм XVII-XVIII ғ.ғ. қалыптасты. Философия тарихында жалғыз шындық деп субъективтік тәжірибені (түйсіктер, елестер) мойындаған *идеалистік эмпиризм* (Юм, Беркли, Мах, Авенариус, қазіргі логикалық эмпиризм және т.с.с.), сол сияқты сезімдік тәжірибенің қайнар көзі объективті бар әлем, дүние деп есептеген *материалистік эмпиризм* (Фр. Бэкон, Гоббс, Локк, Кондильяк және б.б.) болды.

Эмпиризм рационализмге қарсы бағыт. Сондықтан эмпиризмде рационалды танымдық қызмет (түйсіктердің мәліметтерінің мәнін түсіну) немесе болмашы, тұрлаусыз (*бұл байсалды эмпиризм*), немесе пайдасыз (*бұл радикалды эмпиризм*) деп бағаланады. Шын мәнінде эмпиризм мен рационализмді бір-біріне қарсы қоюға болмайды. Танымның қазіргі заманғы теориясы сезімдік тәжірибе (эмпиризм) мен ойлаудың белсенділігі (рационализм) арасындағы тығыз байланысты мойындап, радикалды эмпиризмді , сол сияқты радикалды рационализмді жоққа шығарады.

Эмпириокритицизм - австриялық физик және философ, субъективтік идеалист Э.Мах («түйсіктер кешені» - «комплекс ощущений») пен швейцар философы, субъективтік идеалист Р.Авенариустың (субъект пен объектінің «принципиалды үйлестілік» теориясы – теория «принципиальной координации» субъекта и объекта, яғни олардың өзара тәуелділігі; *танымның материалистік* теориясын сынға алып, оны «интроспекция» деп анықтайды: сыртқы әлемді адамның санасына салу) *ілімі* махизммен тығыз байланысты.

Эпикуреизм – Эпикур негіздеген антикалық философиядағы бағыт. Ол Афинада өз мектебін ашты, «Эпикур бағы» («Сад Эпикура») деген ат алды және 8 ғасырдай жұмыс істеді (б.д.д. IV ғ. бастап б.д. IVғ. дейін). 300-ге жуық шығармалары болған, бірақ бірнеше хаттар мен фрагменттер (үзінділер) ғана сақталған. «Геродотқа хат» және «Пифоклға хат» - бұл екі хатта Эпикурдың табиғатқа деген көзқарастары баяндалған. «Менекейге хатта» мораль

мәселелері бойынша пікірлер айтылған. Ал «Басты (негізгі) ойлар» («Главные мысли») Эпикур ілімінің идеяларын қысқа дәл формада білдіреді. Ол үш құрамды бөліктерден тұрады: «Каноника» (таным теориясы), «Физика» (натурфилософия - табиғат философиясы) және «Этика».

Таным философиясында Эпикур - сенсуалист, білімдердің қайнар көзі деп сезімдік қабылдауларды есептеді. Натурфилософиясында Платонның «идеялар әлемі» немесе Аристотельдің «алғашқы қозғаушы» деген концепцияларын жоққа шығарды және сол сияқты әлемнің бастапқы себебі ретінде басқа да табиғи емес күштерді мойындамады. Эпикур бойынша, әлем өлшеусіз, мәңгілік және шексіз тұрақсыздықта. Левкипп пен Демокрит жасаған атомистік теорияны жалғастырып, әрі қарай дамытты.

Дінге қатынасты құдайларды жоққа шығармайды, бірақ олар дүниеаралық кеңістікте өмір сүреді және адамдар ісіне араласпайды (бұл олардың шырқын бұзған болар еді). Эпикур ойынша, өмір мен өлім дана үшін қорқынышты емес. Өлімнен қорқуға болмайды: біз бар болғанда, ол әлі жоқ, ал өлім келгенде, енді біз жоқпыз. Өмір - ең үлкен ләззат: қалай болса —дәл соның өзі, басы да - аяғы да бар (жизнь такая, как она есть, с началом и с концом).

Эпикурдың этикалық ілімінің басты мақсаты – адамда болмыстың мағынасы және өмірдегі бақыт проблемаларын шешуге мүмкіндік беретін өмірлік даналықты қалыптастыру. Бұл ілім бойынша, адамның бақыты мен игілік ләззат пен рақаттылықта. Бірақ бұл сезімдік – тәндік рақат емес, ең алдымен – жан азабының болмауы, рухтың тыныштығы және тәннің денсаулығы. Ол үшін қоғамдық және мемлекеттік істерден бас тартып, сыртқы жағдайлардан және қажетті тілектерден барынша тәуелсіз өмір сүріп, уайым мен қобалжудан алыс жүру (бұл ретте Эпикур қағидасы: *«Көзге түспей өмір сүр!»*).

Эпикур адам тілектерін, рақаттанудың түрлерін былай жіктеген:

- 1) табиғи және қажетті (қарапайым азық-қорек, сусын, киім, т.б. Достық, ғылымдармен шұғылдану; бұларды қанағаттандыру қажет);
- 2) табиғи, бірақ қажетті емес (жыныстық өмір; ұстамдылықпен қанағаттандыру);
- 3) табиғи емес, қажетті емес (байлық-молшылық. Атақ, мансап, билік-бұлардан толық бас тарту).

Эпикур идеялары мораль, табиғаттану философиясының әрі қарай дамуына үлкен ықпал жасады. Қайта Өрлеу дәуірінде жаңадан жанданды. Француз ағартушыларының арасында кең тарады (Гассенди, Дидро, Ламетри, Гольбах, т.б).

Күнделікті өмірде, ұғымда эпикуреизмді өмір мақсаты рақат алу деген дүниетаным деп атайды, бұл шындығында эпикуреизмнің философиялық бағыт ретіндегі теориясына және оның негізін қалаған Эпикурдың көзқарастарына сәйкес келмейді.

Эпистема (гр. episteme - білім) – нақты тарихи кезеңдегі білім шеңберін белгілейтін тәжірибеден бұрын берілген тарихи өзгермелі құрылымдар. Бұл ұғымды М.Фуко «Сөздер мен заттар: гуманитарлық ғылымдар археологиясы» (1966) атты еңбегінде енгізіп, «сөздер мен заттар» қарым-қатынасының

(«эпистеманың», яғни тиісті «пікірлерді» тудыратын тарихи, мәдени, гносеологиялық жағдайлардың) бірін-бірі ауыстырып отыратын үш түрін ажыратады: Қайта Өрлеу дәуірлік (XVIғ.) , классикалық рационалистік (XVII-XVIIIғ.ғ.) және қазіргі замандық (XIX-XXғ.ғ.).

Қайта Өрлеу кезеңі үшін сөз бен зат арасында сәйкестік тән, бір-бірімен тікелей ара қатысты және тіпті өзара ауыса алады. Классикалық рационализм тұсында тіл адам ойын жеткізетін құрал ретінде алынады, қазіргі кезде тіл шындықты құрастырушы өзіндік тәуелсіз күш деп саналады.

Эпистема, Фуко пікірінше, «дәстүрлі ұғымдағы тарихтан гөрі археология ұғымына жақындау», яғни сөз бен заттың қарым-қатынасын зерттеу археологиялық қазбалар жүргізгенге ұқсас. Эпистема мен парадигмада белгілі дәрежедегі ұқсастық пен айырмашылық бар. Ол екеуі де белгілі кезеңнің құрылымдық ерекшелігіне меңзейді. Бірақ егер парадигма ғылымдар арасындағы тәртіп негізіне сүйенсе, эпистема танымдық ұстанымның мәдени-тарихи шекарасын ашып береді.

Эпистемология (гр. episteme - білім+logos - ілім: білім туралы ілім) - таным проблемаларын, атап айтқанда білімді тап осындай (знание как таковое) , оның құрылысын, құрылымын, қызмет етуі мен дамуын зерттейтін философияның тарауы. Әлбетте таным теориясымен теңдестіріледі. Бірақ классикалық емес философияда оларды бір-бірінен айыру тенденциясы бар. Егер гносеология (таным теориясы) өз елестерін (ойларын) «субъект - объект» оппозициясы төңірегінде өрбітсе, эпистемология үшін «объект -білім» негізгі оппозиция болады. Эпистемологтар танымды жүзеге асыратын «гносеологиялық субъектке» емес, тәрізі білімнің өзінің объективтік құрылымдарына сүйенеді.

Негізгі эпистемологиялық проблемалар:

- білімнің құрылысы қандай? ;
- білімдердің қандай типтері болады? ;
- білімдердің өзгеруі мен дамуының жалпы заңдары қандай? және т.б. Бұл жерде (ретте) объект білімнің өзінің құрылымындағы элемент ретінде (идеалды объект) немесе білімді жатқызатын материалдық шындық (реалдылық) ретінде қарастырыла алынады.

Эпистемологиялық дәстүрлердің, көзқарастардың екі түрін атауға болады: трансценденталдық (Конт, Мах, Рейхенбах, Карнап, Витгенштейн және т.б.) пен эволюционистік (Бун, Лоренц, Кемпбелл, Решер және т.б.). Біріншісі білімдер эмпириялық пен априорлықтың конструктивті өзара әрекетінен пайда болады дегенге сүйенеді, сол сияқты априорлық формалардың (алдымен категориялардың) ғылым, білімдер, адамзат емес, тек индивид деңгейінде болатындығын мойындайды. Екіншісі ойлаудың формалары «когнитивтік құрылымдардың ұжымдық мұрагерлік модификацияларына» сай келеді, пайда болады және дамиды, өзінің эволюциясының заңдарына бағынатын және интересубъективтік сипаты бар ұғымдық иерархияларды құрайды деп есептейді.

Эристика (гр. eristikos - пікір таласушы) - пікір айтысудың, таласудың әдісі, оның мақсаты: қорғалып жатқан көзқарастың дұрыстығы немесе қателігіне қарамастан жеңіп шығу. Оның анықтамасын Аристотель берген,

бірақ ол өзінің кең дамуын одан ертерек, софистер уақытында алды. Шопенгауэр эристиканы «рухани сайыс» («духовное фехтование») деп атады.

Эрос (гр. Eros, Erotos) – ертедегі грек философиясында махаббаттың жасампаз күші. Оның нақтылы көрінісі ертедегі грек мифологиясында махаббат құдайы Эрот, көнеримдікте – Амур немесе Купидон болды. Гесиодта Хаос және Геямен (Жермен) бірге алғашқы үш құдайлықтың бірі. Платонда адамдар мен құдайлар әлемдерін, ізгілік пен зұлымдықты, даналық пен білместікті байланыстыратын әзәзіл, пері (демон). Аристотельде Эрос әлемнің қозғалысымен байланысты. Антикалық философиядан тыс бұл термин жиі кездеспейді. З.Фрейд өзінің психоанализ теориясында Эросты адамның психикасына күшті ықпалы бар екі күштің (Танатоспен - өліммен бірге) бірі деп қарастырады.

Эсхатология (гр. eschatos - ақырғы, соңғы+logos - сөз, ілім) – әлем мен адамның *ақырғы тағдырлары* туралы діни ілім. Әсіресе бұл иудаизм мен христиандыққа тән: дүниенің ақыры, өлгендерді тірілту, Жазалау күні және т.с.с. туралы айтылады. Осыларға ұқсас көзқарастар ислам мен зороастризмде, сол сияқты шығыстық өркениеттердегі діндерде де орын алған.

Уақыт пен тарих тұрғысынан қарастыру ерекшеліктеріне байланысты эсхатологияның *екі түрін* бөлуге болады. «*Мифологиялық*» эсхатологияда (бұл ат ғарыш (космос - тәртіпке келтірілген әлем) пен хаостың арасындағы мәңгілік күреспен байланысты) тарих әлемнің дүркін-дүркін пайда болуы мен күйреуінің циклдік процесі ретінде түсіндіріледі. Ал «*тарихи*» түрі мифтерге емес, адамзаттың дәйекті даму контекстінде шешуші және іргелі деп қарастырылатын тарихи бекітілген оқиғаларға негізделеді.

Сонымен қатар эсхатологияның *индивидуалды* және *дүние жүзілік* түрлері туралы да айтылады. Бірінші жағдайда жеке адамның өлгеннен соң «о дүниедегі» болмысы туралы айтылса, екіншісінде космостың және тарихтың мақсаты, олардың ақыры және бұл ақырдан соң не болады туралы көзқарастар қозғалады.

Я

Ян және Инь – дәстүрлі қытай мифологиясы мен философиясының басты космологиялық түсініктері. Бұлардың ең жалпы мағынасы: **Ян** аспани дүниеге сілтесе (Күн, Аспан, құрғақтық, салмақсыздық, жеңілдік), **Инь** - жердегі әлем (Ай, Жер, тегістік, ылғал). Бүкіл тіршілік екі қарама -қарсылықтан құралса, тірі табиғатта адамдар, жануарлар ер – әйелге бөлінсе, өлі табиғатта да *ерлік бастама* (ян) және *әйелдік бастама* (инь) бар деп есептеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли Қ. Философия тарихы: Оқулық. - Алматы: Раритет, 2006. - 312 б.
- Иманқұл Н.Н. Философия әлемінде: болмысы және тарихы. -Астана, 2006. - 232 б.
- Краткий словарь по философии. Более 1000 статей. / Авт. - сост. Н.Н Рогалевич. - Минск: Харвест, 2008. - 832 с.
- Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Оқулық. - Алматы: "Қарасай", 2008. - 360 б.
- Мәдени - философиялық энциклопедиялық сөздік / Құраст. Т.Ғабитов, А. Құлсариева және т.б. - Алматы: Раритет, 2004. - 320 б.
- Мырзалы Серік. Философия. - Алматы: "Бастау", 2008. - 644 б.
- Новейший философский словарь / В.А. Кондрашов и др.; под общ. ред. А.П. Яреценко. - Изд.2-е -Ростов-н/Д: Феникс, 2006. - 672 с. - (Словари).
- Нұрышева Г.Ж. Философия: Оқу құралы. - Алматы: "Зият Пресс", 2006. - 204 б.
- Словарь философских терминов / Научная редакция профессора В.Г. Кузнецова. - М.: ИНФРА - М, 2004.- XVI, 731 с. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М").
- Тұрғынбаев Ә.Х. Философия. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. - Алматы: "Білім", 2005. - 304 б.
- Философия: жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық / Құрастырған Т.Ғабитов. -Алматы: Раритет, 2004. - 392 б.

Зағыпаров Қабиден Фатқоллаұлы

Философиялық терминдердің сөздігі

Басуға 29.08.2011 ж. қол қойылды.

Форматы 70х100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 9,2 б.т. Таралымы 500 дана. Бағасы келісім бойынша.

Тапсырыс № 0532

Ғылыми-баспа орталығы

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты

140002, Павлодар қаласы, Мир көшесі, 60

e-mail: rio@ ppi .kz